

BOHEMISTYKA

4/2025

Rocznik XXV – ISSN 1642-9893

Redaktor naczelny

MIECZYŚLAW BALOWSKI

Sekretarz Redakcji

GRAŻYNA BALOWSKA

ROMAN SLIWKA

Rada Naukowa

Neil BERMEL (Sheffield)

Cristine BRAGONE (Pavia)

Marie ČECHOVÁ (Praga)

Žoržeta CZOŁAKOWA (Płowdiw)

Liudmyła DANYLENKO (Kijów)

Xavier GALMICHE (Paryż)

Anna GAWARECKA (Poznań)

Lubomír MACHALA (Olomuniec)

Alena MACUROVÁ (Praga)

Margerita MLADENOWA (Sofia)

Dobrava MOLDANOVÁ (Ústí nad Labem)

Stefan NEWERKLA (Wiedeń)

Robert PORTER (Glasgow)

Danuta RYTEL-SCHWARZ (Lipsk)

Jiří SVOBODA (Ostrawa)

Elżbieta SZCZEPAŃSKA (Kraków)

Svatava URBANOVÁ (Ostrawa)

Józef ZAREK (Katowice)

BOHEMISTYKA

Wydawca: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Filologii Słowiańskiej

Adres: ul. Aleksandra Fredry 10, 60–701 Poznań, tel. 61 829 4517

E-mail: bohemistyka@amu.edu.pl
balowski@amu.edu.pl

ISSN 1642–9893

ISSN (online) 2956–4425

4/2025

Rocznik XXV – ISSN 1642–9893

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY I STUDIA

Jan Podzimek, <i>Slovo POKROK v Československu 1948–1970</i> . . .	515
Michaela Lišková, »Ztraceni v pornu« aneb nové významy slova PORNO	534
Ekaterina Rycheva, <i>Politika je špína? Konceptuální sféry ČISTOTA a ŠPÍNA v českém politickém diskurzu</i>	547
Jakub Sláma, <i>Pejorativizace prefixoidu homo- v češtině</i>	563
Agata Reclik, <i>Laická lingvistika v uměleckých textech – přehled</i>	585
Liudmyla Danylenko, Mariya Kalenychenko, Olga Palamarchuk, <i>Lidová etymologie ve frazeologii: lingvistické, kognitivní a kulturní souvislosti</i>	603
Grażyna Balowska, »Obléct se od hlavy až k patě« / »Ubrać się od stóp do głów«. Nakrycia głowy w czeskiej i polskiej frazeologii – rekonesans badawczy	625
Jadwiga Tarsa, <i>Czeskie memy w polskim Internecie</i>	647
Agnieszka Piela, <i>Bohemizmy chronologicznie nacechowane we współczesnej polszczyźnie</i>	667
Roman Sliwka, »Pod avantgardním rudým lidstva znamením«. <i>Czechoslovakian spartakiads jako vychowanie do męskości poprzez ciało i język</i>	691

ZE ZJAWISK WSPÓLCZESNEGO JĘZYKA CZESKIEGO

Milan Hrdlička, <i>Já na to dlabu!</i>	709

RECENZJE, OMÓWIENIA, NOTY

Jiří Hasil, <i>Hrdličkovo hledání místa češtiny mezi ostatními jazyky</i>	713

KRONIKA

Jindřiška Svobodová, <i>Devátý ročník Komárkovy jazykovědné Olomouce</i>	716

CONTENTS

ARTICLES & RESEARCHES

Jan Podzimek, <i>The word »progress« in 1948–1970 Czechoslovakia</i>	515
Michaela Lišková, <i>Lost in porn, or new meanings of the word PORN</i>	534
Ekaterina Rycheva, <i>Is politics dirty? The conceptual spheres of CLEANLINESS and DIRT in Czech political discourse</i>	547
Jakub Sláma, <i>The pejoration of the Czech initial combining form homo-</i>	563
Agata Reclik, <i>Lay linguistics in artistic texts – an overview</i> . . .	585
Liudmyla Danylenko, Mariya Kalenychenko, Olga Palamarchuk, <i>Folk etymology in phraseology: linguistic, cognitive, and cultural contexts</i>	603
Grażyna Balowska, »Obléct se od hlavy až k patě« / »Ubrać się od stóp do głów«. <i>Headgear in Czech and Polish phraseology – a research reconnaissance</i>	625
Jadwiga Tarsa, <i>Czech memes on the Polish Internet</i>	647
Agnieszka Piela, <i>Chronologically marked Bohemisms in the modern Polish language</i>	667
Roman Sliwka, »Pod avantgardním rudým lidstva znamením«. <i>Czechoslovakian Spartakiads as education in masculinity through the body and language</i>	691

FROM THE PHENOMENON OF MODERN CZECH LANGUAGE

Milan Hrdlička, <i>I don't care!</i>	709

BOOK REVIEWS & DISSCUSIONS

Jiří Hasil, <i>Hrdlička's search for the place of Czech among other languages</i>	713

CHRONICLE

Jindřiška Svobodová, <i>The ninth annual Komárek Linguistics Conference in Olomouc</i>	716

Slovo *pokrok* v Československu 1948–1970

The word *progress* in 1948–1970 Czechoslovakia

JAN PODZIMEK

Akademie věd České republiky, Masarykův ústav a Archiv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8547-8948>

E-mail: podzimek@mua.cas.cz

Abstract: The aim of the analysis is to examine the meaning of the word *progress* in popular science magazines in Czechoslovakia in 1948–1970. A total of 96 occurrences of the word in 24 articles are examined using the author's methodology called "semiotic reconstruction of the sign", which aims to reconstruct the meaning of the word through an analysis of its usage. The focus of the methodology is on linguistic-semiotic analysis. The examined aspects range from basic lexical properties to values and ideology. The analysis reveals the different meanings of the word "progress" and their connection to the ideology of the time. The used methodology is universal and the study also presents its potential contribution to other social sciences and humanities.

Abstrakt: Cílem analýzy je prozkoumat význam slova *pokrok* v populárně-vědních časopisech v Československu v letech 1948–1970. Celkem 96 výskytů slova ve

---

¹ Tato studie vznikla v rámci projektu „Symboly vlády 1945–1970“, GA ČR 23-05045S

Bohemistyka, 2025 (4) © The Author(s). Published by: Adam Mickiewicz University in Poznań, Open Access article, distributed under the terms of the CC Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International licence (BY-NC-ND, <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

24 článkách je prozkoumáno za pomoci autorské metodiky zvané „sémiotická rekonstrukce znaku“, jejímž účelem je rekonstruovat význam slova skrze analýzu jeho užití. Těžiště metodiky spočívá v lingvisticko-sémiotické analýze a zkoumané aspekty sahají od základních lexikálních vlastností až po hodnoty a ideologii. Analýza odhaluje různé významy slova „pokrok“ a jejich propojení s tehdejší ideologií. Použitá metodika je univerzální a studie zároveň představuje její možný přínos pro další společenskovední a humanitní obory.

Keywords: progress, semiotics, linguistics, semiotical reconstruction of a sign

Klíčová slova: pokrok, sémiotika, lingvistika, sémiotická rekonstrukce znaku

Úvod

Jednou z oblastí zkoumání dějin je analýza dobového jazyka. Období komunismu v Československu je v tomto ohledu význačné především vztahem jazyka k ideologii. Většina historiografických studií věnovaných propagandě interpretuje propagandistické obsahy deduktivně na základě poznatků o dané době, a to bez ohledu na to, zda se zaměřují na událost, fenomén či pojem. Zde chci použít odlišnou metodologii, jež vychází od obsahu a za pomoci lingvisticko-sémiotických konceptů rekonstruuje význam zkoumaného znaku.

Studie se zaměřuje na dobový jazyk, nikoli pouze propagandu. Cílem je zrekonstruovat všechny významy zkoumaného slova, nejen ty, které se týkají ideologie. Předmětem zkoumání je slovo *pokrok* a texty pocházejí z periodik prezentujících širší čtenářské obci témata z oblastí technických či společenských věd. Slovo *pokrok* bylo vybráno ze dvou důvodů: Za prvé se jedná o obyčejné slovo, které dnes nemá v obvyklých kontextech ideologické zabarvení. Za druhé lze jeho výskyt předpokládat v daném druhu zkoumaných textů. Ten byl vybrán jednak kvůli možnosti zkoumat určitou výseč běžného jazyka, nikoli přímo oficiální státní propagandu. (Což neznamená, že by mnohé články nebyly ideologické.) Dále pak proto, že články o vědě by měly být obsahově faktické, stylisticky jednoznačné a podléhají publicistickému stylu. Většinu zjištění tak lze zobecnit nad rámec zkoumaných autorů, což by u žánrů s velkým podílem vlivu autora (poezie, beletrie) nebylo možné.

Druhým cílem je představit použitou metodiku, označovanou jako sémiotická rekonstrukce znaku, coby univerzální způsob rekonstrukce významu znaku v sociálním kontextu, použitelný pro zkoumání časových období, sociálních skupin i individuálních autorů.

Teoretická východiska

Základním východiskem je skutečnost, že význam slova či znaku je dán způsobem jeho používání, přičemž ten se může lišit sociálně, v čase a také člověk od člověka. Zkoumáním způsobu používání znaku tak lze zrekonstruovat jeho význam a právě na to se zaměřuje použitá metodika.

Princip spočívá v odvozování označovaného ze způsobu používání označujícího. K formulování této „sémiotické rekonstrukce znaku“ mne dovedla řada dřívějších analýz (Podzimek, 2017, 2018, 2019).¹ Spadá do kategorie kvalitativních obsahových analýz. Základ má v lingvistické sémiotice, ale lze ji uplatnit na všechny znakové systémy a její nedílnou součástí je i zkoumání módů a multimodálních vztahů (Kress, 2010).

Silnou stránkou metodiky je vysoká rozlišovací schopnost, díky níž lze odhalit případy, kdy je určité slovo používáno v rozdílných významech, a to na jemnější úrovni, než kterou nabízejí slovníky. Např. analýza slova *kampaň* v českých médiích (Podzimek, 2019) odhalila osm různých významů onoho slova, zatímco slovník uvádí jen tři (Pala a Všianský, 1994, s. 103). Stejně tak z analýzy vyplyne spojení zkoumaného znaku s hodnotovým systémem či ideologií.

Výhodou je induktivní postup, který umožňuje přistupovat ke znaku jen na základě zkoumaných obsahů. Existující vědecké poznatky a teorie o významu zkoumaného znaku záměrně nejsou zohledňovány – na závěr lze konstatovat míru shody, ale vlastní analýzu by ovlivnit

---

¹ Obdobného přístupu si nejsem vědom. Fidelius (1998) zkoumá projevy komunistické moci v jazyce, postupuje však k němu od historiografických východisek. Macura (2008) používá obdobná sémiotická východiska, zkoumá však fenomén, nikoli konkrétní znak.

neměly. Také mimotextové realie jsou do analýzy vnášeny, jen pokud je to nezbytné, a vždy je to jasně deklarováno.

Výsledkem analýzy je rekonstrukce významu a způsobu používání znaku v určité sociální skupině a době či prostředí. Závěry by měly být v souladu s validními poznatky o nich a měly by být doplněny o podrobná zjištění na lingvisticko-sémiotické úrovni. V tomto spočívá přínos této metodiky pro společenskovědní a humanitní obory, např. pro historiografii, sociologii, kulturologii aj.

Základní nastavení

Nejprve je třeba určit zkoumaný znak a nastavit výzkumný vzorek. Předmětem zkoumání může být slovo či slovní spojení, ale i znaky z jiných znakových systémů, například smajlík či podání ruky. Jde-li o slovo, zkoumá se ve všech číslech a pádech a také tam, kde je nahrazeno zájmenem či nevyjádřeným podmětem. Pokud se v obsazích vyskytují slova jiných slovních druhů, přímo odvozená od zkoumaného znaku, zkoumáme i je.

Základní podmínkou volby vzorku je, že v textu se musí alespoň jednou vyskytovat zkoumaný znak. Pokud k němu existují kodifikované homonymní výrazy, pak texty, které obsahují pouze je, ale nikoli zkoumanou variantu do vzorku nezařazujeme. Pokud obsahují zkoumaný znak i jeho homonyma, zkoumáme vše, protože může docházet k přenášení či stírání významů a konotací.

Zkoumané obsahy je nutno vybrat tak, aby umožnily co nejvalidnější vztažení výsledků ke zkoumané sociální skupině, době a místu. Mohou mít jakoukoli podobu: tisk, hudební záznamy, videa, obsahy na sociálních sítích aj. Multimodální obsahy je třeba zkoumat napříč módy, protože např. význam psaného slova může být objasňován či spoluutvářen doprovodnými fotografiemi.

V tomto případě bylo zkoumaným znakem slovo *pokrok*. Ve 24 článcích se vyskytlo 96krát, z toho v 7 případech šlo o odvozeniny *pokrovový*, resp. *nejpokrovovější*. Ve dvou případech šlo o nevyjádřený podmět, zastoupení zájmenem se nevyskytlo. Homonyma slovo *pokrok* nemá.

Záměrem je postihnout toto slovo v kontextu prezentace vědy široké společnosti. Zkoumanými obsahy jsou proto články v časopisech o různých vědních odvětvích, a to na populárně-vědní, nikoli akademické úrovni. Nebyla kladena omezení z hlediska žánru (jde o články, reportáže, projevy, ministerské výnosy i o jednu povídku) ani autora (zahrnuti byli novináři a publicisté, odborníci, politici i spisovatelé, autoři čeští i překladoví).

Místně se jednalo o periodika vycházející v Československu s články v češtině, časově o roky 1948–1970, tj. od nástupu komunistů k moci zhruba po začátek normalizace. Okupace v srpnu 1968 horní hranici netvoří, protože změna jazyka režimu se neudála ze dne na den, ale probíhala postupně.

Z hlediska módů bylo dominantní písmo, kam Kress (2010) řadí i otázky fontu a zvýraznění slov apod. Dále šlo o obrazový mód, především fotografie, a mód layoutu, tj. rozložení textu a fotografií na stránce.

Výzkumný vzorek obsahuje 24 článků z 10 periodik. Články jsou značeny čísly #01–#24, jejich seznam je uveden na konci studie. Velikost vzorku nebyla dána předem, ale byla uzavřena po nasycení výzkumného vzorku.

Slovníková definice

Před kódováním jednotlivých obsahů je třeba dohledat slovníkovou definici k nastínění přibližného očekávaného významu. Nelze totiž tvrdit, že výzkumník nemá ve vztahu k němu žádné předpoklady. Vhodnější k tomu jsou obecné výkladové slovníky.

Slovník spisovné češtiny (2008) definuje *pokrok* takto:

„1. vývoj k lepšímu: dělá v učení pokroky; nová organizace práce je pokrokem

2. vzestupný vývoj lidské společnosti a lidského poznání: technický, sociální pokrok; být brzdou pokroku“

Výsledky analýzy slova *pokrok* se na závěr porovnají s jeho slovníkovou definicí.

Kódování

Jednotlivé výskyty slova *pokrok* jsou kódovány ve čtyřech krocích popsaných níže. Každý krok začíná charakteristikou prováděných operací a jejich metodologickým zdůvodněním a poté nabízí příklady nejvýraznějších aspektů analýzy slova *pokrok*. Po kódování následuje oddíl věnovaný formulování závěrů, obsahující i celkové výsledky analýzy slova *pokrok*.

1. krok: Významové jednotky

Zkoumaný znak není základní významovou jednotkou. Může být součástí vyšší významové jednotky, jako je slovo součástí slovního spojení, fráze, floskule. Význam takových spojení nemusí odpovídat pouhému součtu částí, a to jak z hlediska konotací, tak i pragmatiky či řady dalších aspektů. Právě tato spojení jsou základní významovou jednotkou, s níž analýza pracuje. Je zapotřebí zkoumat vztahy mezi jejich jednotlivými částmi, aby bylo možné popsat podíl zkoumaného znaku na celkovém významu.

V případě přirozeného jazyka tvoří základní významovou jednotku celek, jehož součástí je zkoumaný znak a všechny znaky, které jej rozvíjejí nebo které rozvíjí on. Kdybychom zkoumali slovo *den*, je rozdíl, zda významová jednotka zní *prosluněný den*, nebo *dobrá den*, protože druhé může, ale nemusí být fráze. Význam slova je třeba následně odvodit z jeho povahy v jednotlivých významových jednotkách.

Kromě nich je však nutné zkoumat i další kolokace, neboť relevantní jsou všechny syntaktické vazby.

V našem případě byly významové jednotky *sociální p.* (#02), *technický p.* (#04), *pokrový smysl* (#05), *značný p. ve vývoji [...]* *dělostřelectva* (#07), *žadující p. v oblastech, jichž si dnes svět nejvíce cení* (#12), *pokrok* (#16), *p. v našich kancelářích* (#19), *tenhle p.* (#24) a řada dalších. Následující kroky odhalily, že některá z těchto spojení mají specifitější a komplexnější význam a zabarvení.

Z dalších kolokací byly přínosné zejména ty, jež *pokrok* spojovaly se slovesem. Vedle spojení popisujících, co pokrok je a není, případně co dělá (slovesa *je, znamená, má, přináší, působí, je na postupu, zastavil se* aj.), se další skupina týkala jeho vnímání: *chápat p. jako, poznat p.*, přičemž dominantní zde byla slovesa spojená se zrakem: *vidět, pozorovat*, jež činila pokrok součástí vizuálních metafor. Některá slovesa souvisela s tím, že byl pokrok kladen proti něčemu jinému: např. *položit dělítko mezi p. a reakčnost*. Těmto opozicím se věnuje 4. krok kódování. Dále je zde specifický obrat *dosáhnout p.*, přínosný především ve 2. kroku (viz níže). Poslední výraznou skupinou kolokací jsou slovesa spojená s tím, že člověk pro pokrok něco dělá (*vykonat pro p.*), případně s ním souhlasí (*být pro p.*). Souhlas s pokrokem působí ve vztahu ke slovníkové definici podivně – a těmto zdánlivým nesrovnalostem je zapotřebí věnovat náležitou pozornost. Podobně nejasná je i kolokace *p. zvítězí* (#14).

2. krok: Charakterizace významové jednotky

Při pátrání po významu znaku nelze přehlédnout nejzákladnější možnost, zda text neobsahuje charakterizaci zkoumané významové jednotky. Ta může mít řadu podob. Příma definice je příznačná jen pro určité druhy textů, např. akademické studie či zákony. Běžnější je vysvětlení ve zpřesňující vsuvce či závorce, v případě výrazů z cizího jazyka také v podobě překladu, např. „Fake News (lživé zprávy)“ (Podzimek, 2018, s. 26). Nejčastější však bývá popis dílčího aspektu či uvedení příkladu.

V případě *pokroku* výzkumný vzorek neobsahoval explicitní definici žádné významové jednotky ani popis formou vysvětlující poznámky či vsuvky.

Vysvětlení skrze popis dílčích aspektů obsahovalo několik výrazných kategorií. První je aspekt různé míry pokroku² a jeho měřitelnosti: pokrok je *velký, obrovský, nejpokrokovější* a ten, kdo se *nejvíce za-*

² Pro stručnost zde nejsou významové jednotky uváděny v plném znění, při analýze však musejí být zohledňovány celé.

slouží o p. lidstva (#22), dostane Řád Říjnové revoluce. Druhou kategorií je označení pokroku jako čehosi významného a pozitivního: pokrok je *žádoucí, zásadní, slavný*, jde o velkou myšlenku (#08). Nejlépe to ilustruje obrat *nejpokrokovější, a tudíž také nejlepší na širém světě* (#10). Další charakteristikou je, že *p. v technice je nekonečný* (#21). Kromě toho je také *kolektivní* (#21), tedy *nemůže být dílem jednotlivce* (#21). V neposlední řadě je pokrok lidstva součástí idejí VŘSR (#22), což v důsledku umožňuje označovat za něj především či pouze to, co je v duchu idejí VŘSR.

Ve zkoumaném vzorku se vyskytla řada výkladů skrze příklady. Článek #13 de facto popisuje pokrok v automobilovém průmyslu: uvádí věci, které se zlepšily (bezpečnostní prvky), zlepši se v budoucnu (automatizace) i ty, jež autoři považují za časově vzdálené, byť ne nereálné (elektromobily). Článek #20 podbóně popisuje nový typ soustruhu. Text #19 popisuje negaci pokroku, tj. problém, že se *p. v našich kancelářích poněkud zastavil*. Kromě toho jsou ve vzorku i popisy celospolečenského pokroku (#23 a #17). Článek #14 spojuje *vítězství p.* s koncem válek a nasycením hladovějících.

3. krok: Povaha znaku

Tento krok využívá koncepty lingvisticko-sémiotické analýzy, aby prozkoumal zásadní aspekty významových jednotek coby znaků.

Referent

Zásadní otázkou je zmapování toho, jakou část reálného světa významová jednotka označuje. Tento aspekt reprezentace nazývají Ogden s Richardsem (1923) „referent“ a Peirce (1994, s. 1022 CP 1.564) „objekt“.

Označování je motivované a tázání po motivovanosti dvousměrné: Lze si klást otázku, proč byl daný referent označen např. jako *bojovník za svobodu* a ne jako *terorista*, ale stejně tak se lze ptát, proč tak byl označen zrovna dotyčný člověk a ne někdo jiný. Obsahová analýza si ce neumožňuje odhalit pohnutky autorů, ale za pomoci použité meto-

díky umožňuje rozkrýt hodnotové pozice v textu. Zvýšenou pozornost je v této souvislosti vhodné věnovat obrazným pojmenováním, neboť ta mohou s hodnotami úzce souviset (viz Lakoff a Johnson, 2002).

Významové jednotky označovaly řadu věcí: Část souvisela s již zmíněným popisem pokroku skrze příklady, takže *p. techniky* v #13 zahrnuje *zavádění diskových brzd* či *větší životaschopnost aut*, ale neomezuje se výhradně na ně, neboť z textu je zřejmé, že jde jen o některé z projevů pokroku v automobilovém průmyslu.

V jiných případech nebyla bližší povaha znaku zřejmá. Např. věta „Spojení národů střední a jihovýchodní Evropy se Sovětským svazem zajišťuje mír, sociální p. a všestranný rozvoj a vytváří nerozbornou hráz proti světové reakci,“ (#02) neobsahuje dostatek indicií k odhalení bližší povahy významové jednotky *sociální p.* To je obvyklé u znaků, u nichž se předpokládá, že jim rozumí každý. To jsou nejen běžná spojení, jako např. zmíněný *p. techniky*, ale i pojmy spojené s určitou ideologií, což jsou mj. právě *sociální p.* (#02, #03, #12) či *pokrokové tendence* (#16).

Jinde bylo za pokrok označeno něco, co za něj autor článku zjevně nepokládal: V satirické povídce #08 jde o rušení soukromých živností, v polemice #01 o komunistickou reformu školství, s níž autor nesouhlasí. Pointa je v obou případech stejná: ukázat, že to, čemu komunisté říkají *pokrok*, není tak pozitivní, jak by vyplývalo z použití daného slova.

Celkově zde bylo možné rozlišit dva významy slova *pokrok*: (1.) pozitivní vývoj a zlepšování, (2.) konkrétní úspěchy – nový typ automobilových brzd, lepší model soustruhu atd. Jedná se tedy o proces vs. projev procesu. V tomto ohledu se k sobě slova *pokrok* v prvním a druhém významu mají např. jako slova *vynalézání* a *vynález* a druhý význam má tedy povahu metonymie. Tomu de facto odpovídají i dva body citované slovníkové definice, byť rozdíl mezi nimi není tak jasně definován. Druhý význam zároveň usnadňuje pochopení slovních spojení, jako je *dosáhnout pokroku*.

Modální povaha znaku

Metodika zkoumá i fyzickou podobu znaků v rámci daného módu. Kress (2010, s. 79) dokládá, že při analýze psaných textů je třeba zohledňovat např. použitý font, barvu a velikost písma, ztučnění, kurzívu atd., neboť i ty mají přímý vliv na význam a vyznění sdělení. To též platí u mluvené řeči (barva hlasu, přízvuk, frázování, tempo atd.) a dalších módů.

V případě analýzy slova *pokrok* fyzická podoba znaku ovlivnila vyznění jen v jednom případě, a to v důsledku jeho spojení s jinými znaky, konkrétně uvozovkami. V textu #01 autor používal spojení „*opravdový pokrok*“ v uvozovkách, jež měly dvojí funkci. Značily, že jde o citát (prof. Kahudy), a zároveň vyjadřovaly autorův nesouhlas s tím, že Kahuda označuje komunistický návrh reformy školství za *opravdový pokrok*. Autor píše: „Je to snad ‚opravdový pokrok‘, když ti, kdo rozhodují o návrhu organizace střední školy, nemají o ní pravé poznání a vědění [...]?“ (#01)

Více rovin významu

Zkoumaná jednotka může mít více rovin významu. Pro jejich analýzu je vhodný koncept mýtů představený Rolandem Barthesem (2004). Ten představuje mýty jako situaci, kdy je znak na primární úrovni (např. slovo ve slovníkovém významu) vzat a použit jako pouhé označující pro sekundární označované, jež není esenciální součástí označovaného na primární úrovni. Výsledný vztah označuje pojmem „signifikace“ a zdůrazňuje jeho pragmatickou, záměrnou složku. Pro analýzu celkové povahy znaku s více rovinami významu je podstatné, že význam znaku na primární úrovni není v mýtu potlačen, ale pouze odsunut (Barthes, 2004, s. 116), takže je stále přítomen, stále jde o součást znaku, ovlivňující jeho celkovou povahu.

Dva popsání významy – zjednodušeně ‚vývoj‘ a ‚vynález‘ – jsou významy na primární úrovni. Kromě nich je však v některých případech zjevně přítomna sekundární, ideologická rovina významu. Ta byla vždy stejná: prezentovala pokrok s pozitivním zabarvením jako

součást komunistického hodnotového systému.³ Všechny případy, kde analýza tuto rovinu významu odhalila, se pojily s významem ve smyslu „vývoj“ na primární rovině – nešlo tedy o případy, kdy slovo *pokrok* označovalo konkrétní úspěch vědy či společnosti. Ani u případů, kde ideologickou rovinu prokázat nelze, se ovšem nedá tvrdit, že by tam nebyla. Časté spojování určitého pojmu s ideologickou rovinou totiž vede k vytvoření konotace, sdílené v dané době celou společností, takže ji u něj čtenáři automaticky předpokládají a podle toho text interpretují.

Dva nejvýraznější doklady ideologičnosti slova *pokrok* byly články #01 a #08. Článek #01 vyšel v únoru 1948 a jedná se o polemiku autora článku Dr. Josefa Čapka s prof. Františkem Kahudou, členem KSČ a tehdejším vedoucím oddělení gymnázií na Výzkumném ústavu pedagogickém. Čapek se zaměřuje na přístup komunistů ke školství a prohlašuje, že jestliže prof. Kahuda označuje komunistický návrh za „opravdový pokrok“ a předchozí přístup za *setrvačnost*, pak on, Čapek, dává přednost setrvačnosti. Neodmítá tedy pokrok ve smyslu posunu vpřed, ale je proti přístupu komunistů ke školství. Podobně je to i u článku #08, krátké povídky od Vojtěcha Steklače, v níž majitel antikvariátu musí v poslední fázi likvidace soukromého sektoru v roce 1960 zavřít svou živnost. Nesouhlasí s tím, že je to prezentováno jako pokrok, a křičí: „Ať chcípne ten jejich slavný pokrok!“ Nejde o pokrok v obecném smyslu, ale něco konkrétnějšího, jak dokládá spojení *ten pokrok*. Slovo *jejich* implikuje vládnoucí komunistickou garnituru a výraz *slavný* potvrzuje, že *pokrok* byl za komunismu často používaným heslem.

4. krok: Pozice znaku

Význam znaku je určen negativně vztahem k ostatním znakům ve znakovém systému (Saussure, 1996, s. 114). Je tedy třeba zkoumat

---

³ Je třeba rozlišovat mezi ideologickou rovinou významu slova *pokrok* a celkovou ideologičností textů; ta není předmětem této studie.

vztah významové jednotky k souvisejícím znakům. Je třeba rozlišovat dva druhy vztahů: lexikální a logicko-faktické.

Lexikální vztahy

Pro zjištění významu znaku skrze negativní vymezení je zásadní prozkoumat vztahy synonymie, antonymie a homonymie. Zkoumá se jak paradigmatická synonymie, tj. nahrazení synonymním výrazem, tak syntagmatická synonymie, kdy pojmy stojí vedle sebe. Střídání či kumulování podobných slov může mít jak čistě stylistické důvody, tak může být způsobeno významovými rozdíly, jež jsou podstatné pro charakteristiku zkoumaného znaku. Předmětem rozboru antonym jsou antonyma konvenční (*živý* vs. *mrtvý*) i logická (*živý* vs. *neživý*). Spolu s tím je nutné zkoumat, zda se v textu nevyskytuje situačně vytvořený protiklad významové jednotky. U homonym se zkoumá, zda nedochází ke směšování či prolínání významů, případně k přenášení zabarvení znaku.

Slovo *pokrok* má v textech řadu synonym: *rozvoj*, *zdokonalování*, *růst*, *zlepšení*, *rozmach*, *výhody*, *zvyšování úrovně*, *rychlejší postup*, *rozvoj*. Velmi vypovídající byly případy, kdy vedle sebe stála slova *pokrok* a *vývoj* (#05, #07, #13). Rozdíl mezi nimi spočívá v tom, že *vývoj* zahrnuje všechny změny, nejen ty pozitivní. To je patrné ve všech textech obsahujících slovo *vývoj*.

Lze se domnívat, že ideologická sekundární významová rovina byla ke slovu *pokrok*, a nikoli *vývoj* připojena právě vůli jeho pozitivnějším konotacím na primární úrovni. Proto byl Západu přiznáván *vývoj* tam, kde by se u Východu psalo o *pokroku*, např. *Proto také je třeba přiznat americké vládě zásluhu, že uspišila vývoj, který rychle ovlivnil konstruktéry celého světa.* (#13).

Slovo *pokrokový* se vyskytlo v článku #16, a to čtyřikrát: v kolo-kacích *pokroková sovětská věda*, *pokrokový duch*, *pokrokový směr činnosti* a *pokrokové tendence*. Jeho pozitivní konotace jsou patrné z možnosti nahrazení jiným všeobecným superlativem typu *výborný* či *skvělý* a volba právě tohoto výrazu zároveň potvrzuje, že *pokrok*

patřil k podstatným pozitivním hodnotám komunismu a že to bylo společností všeobecně známo.

Opakem *opravdového pokroku* je *setrvačnost* (#01), proti *pokrokovým avantgardním tendencím* stojí *dekadentní, buržoazní, protirealistické směry* (#05), namísto pokroku v literatuře se stalo, že *poklesla úroveň prózy* (#10) a k rozlišení dobrého a špatného je třeba položit *dělítko mezi pokrok a reakčnost* (#16). Slova jako *buržoazní a reakčnost* jasně poukazují na ideologickou rovinu.

Logicko-faktické vztahy

Mezi zásadní logicko-faktické vztahy patří podřadnost, souřadnost a opozice. Vyplynají z argumentační a narativní stránky textu, tj. z jeho *fikční* logiky a fakticity. Z jejich analýzy může, ale nemusí vyplynout zjištění o hodnotových pozicích spojených se zkoumaným znakem. Objektivní pravdivost a platnost se nezkoumají.

Podřadnost (hypotaxe) je situace, kdy je zkoumaný znak vůči jinému v pozici podřazenosti nebo nadřazenosti. Souřadnost (parataxe) je situace, kdy zkoumaný znak stojí souřadně vedle jiného znaku. Často se také prolínají: Dva souřadné znaky mohou být podřazené či nadřazené jinému (kohyponymie a kohyperonymie). Opozice je zde rétorické prezentování dvou prvků jako vzájemných protikladů. Nejzákladnější opozice je „my“ vs. „oni“, s předpokladem, že strana „my“ zdůrazňuje svá pozitiva a zlehčuje negativa, zatímco u druhých („oni“) dělá pravý opak (van Dijk, 2011, s. 396).

Významové jednotky obsahující *pokrok* byly často součástí výčtů především pozitivních věcí: např. „Spojenectví národů střední a jihovýchodní Evropy se Sovětským svazem zajišťuje [1.] mír, [2.] sociální pokrok a [3.] všestranný rozvoj a [4.] vytváří nerozbornou hráz proti světové reakci.“ (#02) Body 1–4 jsou vzájemně souřadné a patří do množiny toho, co zajišťuje spojenectví se SSSR. *Mír, sociální pokrok i všestranný rozvoj* jsou obecně vnímány pozitivně, což implikuje stejný postoj i u čtvrtého bodu. Obdobná jsou spojení *mír, pokrok a sbližování národů* (#11) či *slušný život, socialismus a komunismus* (#14).

Ve vzorku se vyskytl jeden multimodální příklad (#14): „Pokrok ve světě zvítězí teprve tehdy, až poslední dítě bude nasyceno, až se poslední rodina zbaví strachu z bídy, zaostalosti, předsudků a války.“ Text byl doprovázen fotografiemi žen, dětí a starých lidí žijících v nejnužnějších poměrech převážně v Africe. Jedna strana obsahovala snímek vojáka stojícího u mrtvého civilisty a popisek „člověk má právo na svět bez války“ a níže fotografii amerických tanků v jakémisi evropském městě. Volba fotografií navozuje dojem, že tím, kdo nechce lidem dopřát svět bez válek, jsou USA.

Pokud jde o opozici „my“ vs. „oni“, v řadě textů je pokrok považován za pozitivní a spojován s komunismem a socialismem, což v socialistické společnosti odpovídá pozici „my“. To, resp. fakt, že si komunisté slovo *pokrok* přisvojili a že je v jejich pojetí používáno jako něco pozitivního, potvrzují i kritické články #01 a #08. Liší se v tom, že jejich autoři toto pojetí kritizují, a tudíž ho ze skupiny „my“ přesouvají do „oni“ (komunisté). Článek #06 vytváří jasné dělení mezi „my“ a „oni“: na jedné straně je *kapitalismus, kolonialismus, imperialismus, pacifismus a buržoazní*, na druhé *socialismus, komunismus, marxistické-leninské a humanistické*. Imperialismus dychtí po válce a je jen v kapitalistických zemích, nikoli v SSSR. V článku #24 se na straně „my“ ocitají zrovnoprávnění žen, marxismus, komunismus a socialistické zřízení, na straně „oni“ katolická církev (*vatikánští mocipáni a náboženské tmářství*).

Vyhodnocení

Po kódování následuje utřídění dat, které jde napříč články a mapuje zjištění o významech zkoumaného znaku v rámci každého kroku analýzy. Díky tomu lze u všech výskytů znaku snadno zkoumat míru odlišnosti i shody jednotlivých významových aspektů a zjistit, zda se ve vzorku nevyskytuje ve více odlišných pojetích. Jestliže ano, je třeba popsat jejich povahu a vzájemnou rozdílnost i podobnost a vztahy. Zvláštní pozornost je nutné věnovat hodnotovému zakotvení jednotlivých pojetí a specifickým vztahům k sociálním skupinám či diskurzům. Vyhodnocení těchto aspektů je posledním krokem sémio-

ticko-lingvistické rekonstrukce zkoumaného znaku. S výsledky lze dále pracovat v dalších oborech, jež souvisejí se zkoumanou sociální skupinou, dobou či autorem.

Slovo *pokrok* mělo tři významy. Zaprvé vývoj, a to jen ten pozitivní vpřed, což *pokrok* odlišuje od *vývoje*, který obsahuje i slepé uličky a stagnace. Zadruhé konkrétní jevy, jež se na tomto vývoji podílejí, např. technické vynálezy. Zde je slovo *pokrok* metonymií pokroku ve smyslu vývoje. Oba významy jsou přítomny ve výše citované slovníkové definici, která však neobsahuje charakteristiku tohoto rozdílu. Zatřetí jde o pokrok jako jeden z cílů komunismu, socialismu a marxismu-leninismu. Jedná se o sekundární rovinu významu, jasně spojenou s ideologií. Ve zkoumaném vzorku se vždy pojila se slovem *pokrok* ve významu ‚pozitivní vývoj‘. Tuto rovinu významu mělo ve zkoumaných obsazích jen slovo *pokrok*, nikoli synonyma jako *rozvoj* či *rozmach*.

U sekundární ideologické roviny byly zjištěny tři výrazné vlastnosti: Jednak se v textech projevovala ve spojení, která bez předporozumění sekundární rovině působí nonsensuálně (*vítězství pokroku* nedává smysl, nevíme-li, že pokrok je cíl socialismu; *být pro pokrok* je spojeno s potvrzením souhlasu s ideologickou rovinou daného pojmu). Některé tyto kolokace jsou historické, což potvrdilo i zjištění, že mezi dvěma sty nejčastějšími kolokacemi slova *pokrok* v Českém národním korpusu (Křen et al., 2015) se nevyskytly žádné, jež byly ve vzorku výrazně spojené s tehdejší ideologií.

Druhou vlastností ideologické sekundární roviny slova *pokrok* je fakt, že je zde patrná tendence tento výraz používat ve spojení s komunistickými zeměmi. V článku #13 je Východnímu bloku přiznán *pokrok*, zatímco Západu pouze *vývoj*. Je-li pokrok přiznáván jiným zemím (USA, Japonsko, Itálie), jde o pokrok technický a vojenský, nikoli sociální. Lze tedy předpokládat, že právě ten je pro marxismus-leninismus zásadnější než pokrok technický. Oba zmíněné typy se pak liší i z hlediska vztahu k referentu: v technické oblasti *pokrok* často označuje konkrétní věci, zatímco sociální pokrok označuje proces a z hlediska bližší charakteristiky bývá vágní – s výjimkou článku

kritizujícího církev (#24) a protikomunistických článků o komunistické reformě školství (#01) a likvidaci soukromých podnikatelů (#08).

Zatřetí pak platí, že ideologický význam byl v dané době v textech určených široké veřejnosti významem základním. Souvislost slova *pokrok* s ideologií nebyla nikde vysvětlována, což dokládá existenci obecnějšího společenského předporozumění tomuto spojení a obvyklost jeho používání v ideologickém významu.

Zásadní poznání přinesla i obrazná pojmenování. Jako je označení nového soustruhu slovem *pokrok* metonymií pokroku ve smyslu vývoje, tak i *pokrok* ve smyslu pozitivního vývoje je metonymií komunistického režimu. Jedná se o jeden z jeho aspektů, částí jeho celku, ze zkoumaných obsahů ale vyplývá, že v dané době šlo o část neopomenutelnou a automaticky takto vnímanou. V tomto smyslu lze mluvit o více rovinách používání obrazných pojmenování v jazyce.

Říci, že slovo *pokrok* bývalo ideologické a dnes není, by bylo zjednodušení. Pro komunistickou éru je však specifické to, že zabarvení slov příznačná pro komunistickou ideologii opanovala veřejný diskurz a prostoupila jazyk jako celek. (Skutečnost, že tomu tak v současné době není, osobně vnímám jako pokrok.)

Použitá metodika rekonstruovala význam slova *pokrok* na základě lingvisticko-sémiotických konceptů a bez spoléhání na poznatky z oblasti historiografie, její závěry jim nicméně odpovídají. Při srovnání s publikacemi o komunistické propagandě, jež mají těžiště metodiky v historiografii (Lomíček, 2014; Randák, 2015), sémiotice (Macura, 2008), jazykovědě (Fidelius, 1998) či diskurzivní analýze (Nečasová, 2018), je vidět řadu shod, ať už v propojení ideologie a všedního jazyka, specifickém symbolicko-jazykovém uchopení Sovětského svazu a určitých osobností, např. Zdeňka Nejedlého, v mytizaci dějin související s osou pokroku i sociálních rolí (učitelů, vojáků, inženýrů atd.). Vztáhneme-li závěry této studie na texty, které jsou výrazně ideologičtější, např. úvodníky *Rudého práva* (Fidelius 1998) či materiály z procesu s M. Horákovou (Kourová a Koura, 2008), vidíme, že zjištění této studie ohledně slova *pokrok* platí i u nich.

Právě ve schopnosti dojít k závěrům, které jsou ve shodě s poznatky získanými za pomoci jiných metod a oborů a které je prohlubují o zjištění na lingvisticko-sémiotické úrovni, lze spatřovat největší potenciál sémiotické rekonstrukce znaku, která tak může přispět ke zodpovězení otázek z řady společenskovedních a humanitních oborů.

Diskuze

Studie ukázala některé přínosy sémiotické rekonstrukce znaku, její další možnosti z ní ovšem zřejmé nejsou. Významy slova *pokrok* víceméně odpovídaly slovníku – s výjimkou ideologické roviny. Jindy však lze postihnout i významy zkoumaného znaku, které slovník nezahrnuje (srov. Podzimek, 2019). Další přínos nabízí zkoumání specifických sociálních skupin, například u slov všeobecně vnímaných jako hanlivá, která po přisvojení určitou skupinou získávají pozitivní vyznění. Pro humanitní vědy může být přínosné zkoumání významů u jednotlivých autorů – např. slov *láska* u Shakespeara či *svoboda* u Sartra. To vše jsou výzvy pro další studie.

Prameny

- #01 ČAPEK, J. (1948). Boj o střední školu. *Vychovatelské listy: časopis posvěcený zájmům křesťanského školství*, 48(6), 174–176.
- #02 Výnosy ministerské. (1948). *Věstník ministerstva školství, věd a umění*, 4(5–6), 106.
- #03 Oslavy 150. výročí narození Ludovíta Štúra. (1965). *Věstník ministerstva školství a kultury*, 21(29), 261.
- #04 MACEK, J. (1949). Technika, organizace a služba. *Naše doba: revue pro vědu, umění a život sociální*, 55(4), 145–148.
- #05 NOVÁK, L. (1960). O hodnotě a hodnocení. *Výtvarné umění: časopis Svazu československých výtvarných umělců*, 10(6), 254–261.
- #06 LISÝ, J. a JAVŮREK, J. (1962). Program KSSS a metodologické otázky míru a války. *Vojenství: ideologický a vojensko-teoretický časopis Ministerstva národní obrany*, 4(1), 37–48.
- #07 SMIRNOV, V. a kol. (1959). K otázce charakteru sovětské vojenské vědy, jejího předmětu a obsahu. *Vojenství: ideologický a vojensko-teoretický časopis Ministerstva národní obrany*, 1(5), 1–23.

- #08 STEKLÁČ, V. (1968). Antikvariát. *Plamen: měsíčník pro literaturu, umění a život*, 10(7), 52–56.
- #09 LEONOV, L. (1959). Z eseje o talentu a práci. *Plamen: měsíčník pro literaturu, umění a život*, 1(4), 530–533.
- #10 PUTÍK, J. (1963). Nedovolovat si luxus nevědomosti. *Plamen: měsíčník pro literaturu, umění a život*, 5(3), 125–126.
- #11 HÁJEK, J. (1963). Literatura nekončí za humny. *Plamen: měsíčník pro literaturu, umění a život*, 5(1), 60–64.
- #12 WASILEWSKI, A. (1967). Země s tradicí samurajů a gejš. *100+1 zahraniční zajímavost*, (8), 30–33.
- #13 MATTENCCI, M. (1968). Automobil zítřka. *100+1 zahraniční zajímavost*, (19), 46–50.
- #14 Bez názvu. (1964). *100+1 zahraniční zajímavost*, (1), 2–7.
- #15 Lekce z genetiky. (1970). *100+1 zahraniční zajímavost*, (16), 25–26.
- #16 KOŽEŠNÍK, J. (1962). Za Zdeňkem Nejedlým. *VTM. Věda a technika mládeži: čtrnáctideník pro polytechnickou výchovu*, 16(7), 222.
- #17 K dalšímu rozmachu techniky a vědy: Z projevu předsedy vlády Viliama Širokého. (1954). *VTM. Věda a technika mládeži: čtrnáctideník pro polytechnickou výchovu*, 8(12), 355.
- #18 ČAPLA, V. (1962). Pokroky kybernetiky. *VTM. Věda a technika mládeži: čtrnáctideník pro polytechnickou výchovu*, 16(15), 512–513.
- #19 MENZL, Z. (1970). Včera, dnes a zítra. *VTM. Věda a technika mládeži: čtrnáctideník pro polytechnickou výchovu*, 24(23), 806–807.
- #20 CENIN, J. (1960). Unikát. *VTM. Věda a technika mládeži: čtrnáctideník pro polytechnickou výchovu*, 14(9), 260–261.
- #21 JAK = Jakovlev. (1967). *VTM. Věda a technika mládeži: čtrnáctideník pro polytechnickou výchovu*, 11(15), 8–9.
- #22 Řád říjnové revoluce. (1968). *Zápisník: časopis Hlavní politické správy československé lidové armády*, 12(1), 64.
- #23 Armádní soutěž technické tvořivosti. (1962). *Zápisník: časopis Hlavní politické správy československé lidové armády*, 6(22), 26.
- #24 KOŽNAR, Z. (1960). Žena a náboženství. *Zápisník: časopis Hlavní politické správy československé lidové armády*, 4(23), 24–25.

Literatura

- BARTHES, R. (2004). *Mytologie* (2. vyd.). Praha: Dokořán.
- FIDELIUS, P. (1998). *Řeč komunistické moci*. Praha: Triáda.

- KOUROVÁ, P. a KOURA, P. (2008). *Žádáme trest smrti!: propagandistická kampaň provázející proces s Miladou Horákovou a spol. : (historická studie a edice dokumentů)*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů.
- KRESS, G. (2010). *Multimodality: A social semiotic approach to contemporary communication*. New York: Routledge.
- KŘEN, M. a kol. (2015). *SYN2015: reprezentativní korpus psané češtiny*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Stažené z <http://www.korpus.cz>
- LAKOFF, G. a JOHNSON, M. (2002). *Metafora, kterými žijeme*. Brno: Host.
- LOMÍČEK, J. (2014). Proměny konstrukce obrazu Sovětského svazu v poválečném Československu. In *Informační boj: o Československo / v Československu (1945–1989)* (s. 110–134). Praha: Ústav pro studium totalitních režimů; Technická univerzita v Liberci.
- MACURA, V. (2008). *Šťastný věk: a jiné studie o socialistické kultuře*. Praha: Academia.
- NEČASOVÁ, D. (2018). *Nový socialistický člověk: Československo 1948–1956*. Brno: Host.
- OGDEN, C. K. a RICHARDS, I. A. (1923). *The Meaning of Meaning*. New York: Harcourt, Brace & World.
- PALA, K. a VŠIANSKÝ, J. (1994). *Slovník českých synonym*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- PEIRCE, C. S. (1994). *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Stažené z <https://colorsemiotica.files.wordpress.com/2014/08/peirce-collectedpapers.pdf>
- PODZIMEK, J. (2017). Zdi a ploty v kontextu migrace. *Civilia: odborná revue pro didaktiku společenských věd*, 8(1), 143–156.
- PODZIMEK, J. (2018). Pojem „fake news“ v českých médiích. *Civilia: Odborná revue pro didaktiku společenských věd*, 9(2), 23–36.
- PODZIMEK, J. (2019). Pojem „kampaň“ v českých médiích. *Civilia: Odborná revue pro didaktiku společenských věd*, 10(2), 34–50.
- Pokrok. (2008). *Slovník spisovné češtiny*. Stažené z <https://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=pokrok>
- RANDÁK, J. (2015). *V záři rudého kalicha: politika dějin a husitská tradice v Československu 1948–1956*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- SAUSSURE, F. DE. (1996). *Kurs obecné lingvistiky* (2. vyd.). Praha: Academia.
- DIJK, T. A. VAN. (2011). Discourse and ideology. In *Discourse Studies* (s. 379–407). London: Sage.

Ztraceni v pornu aneb nové významy slova *porno*¹

Lost in porn, or new meanings of the word porn

MICHAELA LIŠKOVÁ

Akademie věd České republiky v Praze

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5941-3235>

E-mail: liskova@ujc.cas.cz

Abstract: The text deals mainly with new meanings of the lexeme *porno*. Following an overview of how this term is treated in Czech and foreign explanatory dictionaries, the results of an analysis of contemporary corpus and online material are presented. The collected data were classified into four semantic areas: 1. program, video, article, photo, etc., in which eroticism is emphasized; 2. program, video, article, photos, etc., engaging especially for people with a strong, even voyeuristic, interest in a certain topic; such a genre; 3. something great, admirable, positively extraordinary, pleasing; 4. something bad, shoddy, repulsive, prefabricated, tasteless, gross. The third and fourth meanings represent a case of enantiosemy, which typically arises, among other things, when there is a different moral evaluation of certain phenomena. The new meanings of the lexeme *porno* should also be included in the upcoming *Academic Dictionary of Contemporary Czech*.

Abstrakt: Text se zabývá zejména novými významy lexému *porno*. Po přehledu dosavadního lexikografického zpracování tohoto výrazu v českých i zahraničních

¹ Publikace vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

výkladových slovnících jsou představeny výsledky analýzy současného korpusového a internetového materiálu. Excerpovaný materiál byl rozdělen celkem do čtyř významových okruhů: 1. pořad, video, článek, fotografie ap., v nichž je akcentována erotika; 2. pořad, video, článek, fotografie ap., poutavé zejména pro lidi s výrazným až voyeurským zájmem o určité téma; takový žánr; 3. něco skvělého, obdivuhodného, pozitivně mimořádného, libivého; 4. něco špatného, nekvalitního, odpudivého, prefabrikovaného, nevkusného, hrubého. Třetí a čtvrtý význam jsou případem enantiosémie, která typicky vzniká mj. právě při různém morální hodnocení určitých jevů. Nové významy lexému *porno* by měly být včleněny také do připravovaného *Akademického slovníku současné češtiny*.

Keywords: Czech, enantiosemy, explanatory dictionary, neologism, neosemanticism

Klíčová slova: čeština, enantiosémie, neologismus, neosémantismus, výkladový slovník

1. Úvod

S vývojem společnosti dochází ke změnám hodnot, konceptualizací i jazyka, zejména slovní zásoby. Vznikají formálně a sémanticky nová slova, dále nové formy pro již známé významy nebo dříve doložené formy nabývají nových významů (srov. Martincová, 1983). V tomto příspěvku sledujeme dílčí trend, v jehož rámci se užití lexémů z primárně sexuální věcné oblasti přesunuje do oblastí dalších (např. do módy, gastronomie, sportu nebo politiky), a vznikají tak expresivní neosémantismy. Srov. mj. polysémnní lexémy *orgasmus* ‚sexuální vyvrcholení‘ – ‚mimořádný pozitivní zážitek‘ (např. *zažít módní orgasmus*), *orgasmický* ‚vztahující se k sexuálnímu vyvrcholení‘ – ‚poskytující mimořádný pozitivní zážitek‘ (např. *naprosto orgasmické jídlo*) nebo *ejakulovat* ‚vystříkovat, vystříknout ejakulát, sperma‘ – ‚mít mimořádný pozitivní zážitek‘ (např. *tady na fóru ejakulovali radostí*). Konceptuální metafora ZÁŽITEK JE SEXUÁLNÍ STYK pokrývá také nové významy lexému *porno*.

Roku 2006 publikoval Ladislav Janovec v časopise *Naše řeč* drobnost o slovtvorném komponentu *porno*- v soudobé češtině. Konstatuje v něm nárůst výrazů s tímto prvkem a dává jej do souvislosti se společenskými změnami po roce 1989, především s uvolněním společenských tabu.

Ve starším materiálu, ze 70. a 80. let 20. století, Janovec nalézá výrazy počínající částí *porno*- jen okazionalně, např. *pornofilm*, *pornoprůmysl*, *pornotelevize* nebo *pornofotka*. Od 90. let se repertoár slov s prefixoidem *porno*- rozšiřuje, řada z nich je zachycena ve *Slovnících neologismů* (1998, 2004), např. pojmenování osob *pornoherečka*, *pornokrál*, *pornovydavatel*, pojmenování pornografických produktů *pornokazeta*, *pornokniha*, *pornozáznam*, pojmenování míst a prostředků šíření *pornokino*, *pornoserver*, *pornostránka*, pojmenování profesí *pornodabing*, *pornoprodukce* či pojmenování cen *pornooscar*/*pornooskar*. Ze sémantického hlediska nabývá komponent *porno*- podle Janovce tří modifikací: základní význam vyjadřuje přímý vztah s pornografií, jejím zobrazováním, provozováním apod., dále jde o vyjádření souvislosti s pornografií a jako třetí, frekvenčně omezený významový odstín, resp. význam Janovec vyčleňuje ‚připomínající pornografii‘, např. *pornofolk* ‚hudební směr folku, v němž jsou texty založeny na vulgarismech a sexuálních aluzích‘. Závěrem studie (s. 166) Janovec vyslovuje předpoklad, že nárůst počtu výrazů obsahujících prvek *porno*- bude pokračovat.

V současné češtině vývoj slova a komponentu *porno* dále postupuje. Potvrdil se Janovcem predikovaný nárůst lexémů počínajících prefixoidem *porno*-;² v databázi Neomat je ke dni 16. 10. 2024 doloženo 349 unikátních výrazů (od roku 2006 pak 226 výrazů), např.: *pornoce-na*, *pornodráha*, *pornoklip*, *pornoknírek*, *pornokonkurent*, *pornomafián*, *pornomaraton*, *pornopamátka*, *pornopas*, *pornotrvalá*, *pornovýkřik*, *pornozpěvačka* nebo *pornoživotopis*.

Navíc k dříve slovníkově podchyceným významům přibývají významy nové, jak o tom svědčí mj. spojení s adjektivy *architektonické* / *cestovatelské* / *cyklistické* / *emoční* / *gastronomické* / *korporátní* / *kuchařské* / *lezecké* / *organizační* / *politické* / *reklamní* / *stavební* / *vědecké porno*. Nově se objevují také složeniny, v nichž je prvek *-por-*

² Některé z výrazů zachycených v *Slovníku neologismů 2* se staly již historismy, srov. *pornovideopůjčovna* ‚půjčovna pornografických videofilmů‘, nebo se začaly používat v jiném významu – vedle dříve zaznamenaného *pornodabing* ‚dabing pornografických filmů‘ je doložen také sémantický derivát ‚dabing špatné kvality‘.

no až na druhém místě, např. *gastroporno*, *kindrporno* nebo *lůzrporno* (srov. *Čeština 2.0*).

Hlavním cílem tohoto článku je dokumentace a analýza nových významů lexému *porno*. Struktura textu je následující: v oddíle 2 nejprve představíme stávající slovníkové definice hesel *porno* v českých všeobecných výkladových lexikonech s poznámkou ke slovníkové exemplifikaci. V oddíle 3 resumujeme podání nových významů příslušných anglických a německých ekvivalentů v zahraničních slovnících a nové významy obsažené v kolaborativním slovníku *Čeština 2.0*.³ V oddíle 4 představujeme čtyři významové okruhy, do nichž byl rozdělen excerpovaný materiál obsahující nová užití lexému *porno*. 5. oddíl má charakter závěrečného shrnutí.

2. Stávající podání lexémů *porno*, resp. *pornografie* v českých všeobecných výkladových slovnících

Podle Rejzkova *Českého etymologického slovníku* (2012, s. 512) pochází slovo *pornografie* ‚literární, fotografické nebo výtvarné dílo zdůrazňující sex vybočující z konvenční morálky‘ z francouzského *pornographie*, resp. *pornographe* ‚autor obscénních článků‘, doslova ‚kdo píše o prostitutkách‘ (18. století), to z řeckého *pornē* ‚nevěstka‘.

Substantivum a adjektivum *porno* je v českých všeobecných výkladových slovnících vysvětlováno jen synonymicky pomocí výrazů ‚pornografie‘, resp. ‚pornografický‘, srov. *Nový akademický slovník cizích slov* (dále NASCS) a *Slovník současné češtiny* (dále LNG). Pro

³ Kolaborativní lexikografie je založena na spolupráci s velkým množstvím dobrovolných přispěvatelů (metoda crowdsourcingu), kteří se podílejí na tvorbě různých slovníkových děl, jako je Wiktionary/Wikislovník (<https://cs.wiktionary.org>), Urban Dictionary (<https://www.urbandictionary.com/>) nebo Wordnik (<https://www.wordnik.com/>). Rozvoj kolaborativní lexikografie byl umožněn jednak technologií revolucí, jednak rozmachem tzv. občanské vědy. Spolupráce profesionálních, resp. akademických lexikografů a jejich laických kolegů umožňuje vznik podnětných děl, v českém prostředí např. *Hacknuté češtiny* (2018). Ke kolaborativní lexikografii dále srov. Rundell, 2017; Šemelík a Škrabal, 2019; Škrabal a Kavka, 2021; Ološtiak, 2023.

rozvinutou definici substantiva *porno* je tedy třeba nalistovat samotné heslo *pornografie* (u adjektiva *pornografický* se samostatný výklad buď nepodává, nebo se užívá stručného odkazu ‚k pornografii‘). Výkladové perifráze slova *pornografie* ze starších slovníků mohou dnešnímu uživateli znít téměř komicky. Srov.:

- PSJČ: literární n. výtvarný brak nemravného obsahu z oblasti pohlavní;
- SSJČ: literární n. výtvarný brak necudného obsahu;
- SSČ: necudný, oplzlý spis, film, obraz ap.;
- NASC: zprav. neumělecké zdůraznění sexu v literatuře a umění vybočující z norem konvenční morálky; dílo takto pojaté;
- LNG: sexuálně jednoznačná videa, fotografie, spisy ap., jejichž účelem je vyvolat sexuální vzrušení.

Zastavme se v této souvislosti krátce ještě u slovníkových příkladů, které v heslovém odstavci plní důležitou ilustrační roli, mj. napomáhají pochopení významu. Prostřednictvím exemplifikace by neměly být banalizovány některé trestné formy pornografie, jako je pornografie pedofilní. Jako jeden ze dvou krátkých příkladů ilustrujících substantivum *porno* v LNG je krátké adjektivně-substantivní spojení *dětské porno*. Proti samotné kolokaci nelze nic namítat, jedná se o dosti časté spojení (1.016× v korpusu syn v12), avšak bez dalšího kontextu by se mohlo zdát, že je tato odsouzeníhodná praktika normálním jevem. Vhodné řešení tohoto problému nalézá např. *Internetová jazyková příručka* (dále IJP), která heslo *porno* ilustruje příkladem *je vyšetřován za šíření dětského porna*. Již mírně rozšířený kontext je pro zasazení jevu do systému národních, resp. obecně lidských hodnot dostatečný.

3. Nové významy lexému *porno*⁴ v zahraničních slovnících a v českém kolaborativním slovníku

V tomto oddíle představíme definice anglického sekundárního významu substantiva *porn*, složeniny *gastroporn* a samostatně vy-

⁴ Vzhledem k omezenému prostoru opomíjíme nové významy výrazu *pornografie*, resp. komponentu *-porno*.

loženého spojení *property porn* (*Dictionary.com*, *Collins Dictionary*); dále německého adjektiva *porno* a německé přejímky z angličtiny *Foodporn* (*Neologismenwörterbuch*).

1. *Dictionary.com*

- **porn** 2 television shows, articles, photographs, etc., thought to cater to an excessive, irresistible desire for or interest in something: *a magazine filled with enticing food porn; an addiction to real-estate porn*;

2. *Collins Dictionary*

- **porn** *informal* 2 ,publications or broadcasts that demonstrate an unhealthy or voyeuristic interest in a particular subject': *property porn, food porn*;
- **property porn** *informal* in British English ,a genre of escapist TV programmes, magazine features, etc, showing desirable properties for sale, esp those in idyllic rural locations, or in need of renovation, or both' ;
- **gastroporn** ,the representation of food in a highly sensual manner' (Word origin C21: from gastro(nomy) + porn);

3. *Neologismenwörterbuch*

- **porno** ,toll, interessant' – Kommunikationssituation: meist mündlich, Gruppensprache: Jugendsprache; Sprachreflexives: Nicht in den IDS-Textkorpora belegt, wohl aber in Duden - Wörterbuch der Szenesprachen (2009) neben der hier behandelten auch gebucht ist eine andere Bedeutung von *porno*: blöd, hässlich: [ein Mittdreißiger mit kritischem Blick:] *Die Lampen sind porno.*;
- **Foodporn** ,in sozialen Netzwerken verbreitetes Foto von möglichst appetitlich aussehenden Gerichten' – Wertungsaspekt: In einigen Kontexten in den IDS-Korpora schwingt bei der Verwendung von Foodporn eine kritisch-negative Bewertung dieser Praxis mit. Jiný než sexuální význam slova *porno* zaznamenává také *Čeština 2.0*, český online kolaborativní slovník:

4. *Čeština 2.0*

- **porno** ,něco skvělého, úžasného': *Vyzkoušeli jsme tu novou hospodu za rohem a bylo to fakt porno.*⁵ (2021);
- **korporátní porno** ,nesmyslná činnost vyžadovaná hlavou z korporace [...], často také doprovázená nutností někde něco veřejně prezentovat před ostatními („porno“)' (2017);
- **modré porno** ,druh televizních pořadů, především seriálů, které nekriticky a nerealisticky kladně zobrazují příslušníky policie a jejich práci v boji proti zločinu (taktéž nereálně ztvárněnému)' (2020);
- **organizační porno** ,velké uspokojení z organizace času svého i ostatních, ze škrtnání úkolů, prioritizování různých věcí apod.' (2022);
- **reklamní porno** ,smršť reklam a sponzorských vzkazů před televizním pořadem nebo internetovým videem' (2020).

Slovníky *Dictionary.com* a *Collins* shodně vyčleňují nový význam slova *porn* ,televizní nebo rozhlasové pořady, články, publikace, fotografie atd., které uspokojují nadměrnou, neodolatelnou touhu po něčem u konzumentů s nezdravým až voyeurským zájmem o určité téma'. Anglické slovníky se rozcházejí ve stylistickém hodnocení nové lexie: zatímco *Dictionary.com* výraz stylově nijak necharakterizuje, *Collins Dictionary* jej hodnotí jako neformální. Lexikony shodně neuvádějí informaci o tom, zda je nová lexie pozitivně či negativně konotována.

Ve významu vynikajícího hodnocení (,skvělý, úžasný, zajímavý') registrují adjektivum *porno* německý *Neologismenwörterbuch*, resp. substantivum *porno* *Čeština 2.0*. Kolaborativní slovník doplňkové informace nenabízí, německý lexikon jich nabízí vícero. Upřesňuje, že se výraz užívá především v mluveném jazyce, je typický pro vyjadřování mládeže a vedle pozitivního hodnocení může být užíván i se zcela opačným zabarvením, tedy pro označení něčeho hloupého, ošklivého.

Collins Dictionary a *Neologismenwörterbuch* vyčleňují sousloví *property porn*, resp. složeninu *Foodporn*. Přestože je český divák

⁵ Exemplifikace připouští i interpretaci, že byli návštěvníci z nové hospody zhrozeni.

a čtenář s žánrem „realitního / nemovitostního porna“ (tedy „odpočinkových“ televizních programů, novinových článků atd., které ukazují atraktivní nemovitosti k prodeji, zejména ty v idylických venkovských lokalitách nebo ty, které potřebují renovaci, nebo obojí) seznámen, v češtině zatím registrujeme sousloví *realitní / nemovitostní porno* pouze jako pojmenování subžánru sexuální pornografie. Naopak výraz *Foodporn* („fotografie co nejchutněji vypadajících pokrmů, které jsou šířeny na sociálních sítích“) přejala z angličtiny jak němčina, tak čeština (*food porn*, *foodporn*, příp. *food porno*, *foodporno*). Slovník *Collins* opět hodnotí sousloví *property porn* jako neformální, u německé přejímky *Foodporn* stylová, resp. komunikační poznámka uvedena není, je však doplněn komentář k objevujícímu se kritickému, negativnímu hodnocení této praxe.

Zatímco zahraniční slovníky uvádějí nejfrekventovanější spojení, sousloví zveřejněná na portálu *Čeština 2.0* v období 2017–2022 jsou v korpusu syn v12 doložena velmi řídká (*reklamní porno* – 1×, *organizační porno* – 2×) nebo vůbec (*korporátní porno*, *modré porno*).

4. Nové významy na základě provedené analýzy jazykového materiálu

Analyzován byl jazykový materiál korpusů ÚČNK syn v12 a online2_now a dalších internetových zdrojů přístupných prostřednictvím vyhledávače Google v průběhu let 2023 a 2024. Nová užití internacionálního neosémantismu *porno* vydělujeme do čtyř okruhů, z nichž dva (4.3 a 4.4) jsou sémanticky protichůdné (případ enantiosémie, která typicky vzniká mj. právě při různém morální hodnocení určitých jevů, srov. Karlíková, 2017).

Nové významy lexému *porno*:

1. (často hanlivé) pořad, video, článek, fotografie ap., v nichž je akcentována erotika, ale nejde o tak explicitní a intenzivní zobrazování sexuálních scén jako v pornografii v jejím základním významu:⁶

⁶ Tento slovníkově dosud nepodchycený význam lexému *porno* je ve zkoumaném materiálu nejméně častý. Na první místo je zde zařazen z důvodu největší

Beckhamovi nafotili další „**módní porno**“. Fashion porno je nový styl reklamy, jímž se snaží módní návrháři propagovat v legálních mezích své výrobky. Giorgio Armani pak využívá pro fotky s čistě erotickým podtextem dvojici slavných manželů Davida a Victorii Beckhamovy. (Blesk.cz 2009)

[...] na anticenu Hroch bylo ale za loňský rok tolik kandidátů, že nevěděla, který vybrat dříve: [...] **Vieweghové porno** Případ nevěrné Kláry, či golfovou antiromanci Veni, vidí, vici? (Týden 2010)

Nízký rozpočet neomlouvá **reklamní porno**.⁷ Domácí osobnosti z marketingu, médií a showbyznysu se rozhodly propagovat soutěž Sexistické prasátko... (Strategie 2014)

Mezi Joshem Brolinem a Kate Winslet jiskří chemie. Nejvíce ve scéně, kdy nezvaný host učí domácí, jak se správně peče koláč. (...) Výsledkem je **gastronomické porno** v tom nejlepší slova smyslu. Podle Reitmana je to nejzvrhlejší scéna, jakou kdy natočí. (Skylink TV Magazín 2015)

Dále v tomto významu např.: **popové porno**.

2. (expresivní) pořad, video, článek, fotografie ap., poutavé zejména pro lidi s výrazným až voyeurským zájmem o určité téma; takový žánr:

Víte, co je to „**organizační porno**“? Trend na Instagramu si oblíbily nejen značky. V kreativní tvorbě se v poslední době skloňuje pojem „organization porn“. Jde o typ fotografií, na kterých najdete důmyslně uspořádané věci, které spolu vytvářejí určitý celek. (iDnes.cz 2016)

Už v šestnácti letech měl přečtené knihy a nastudovaná videa, na nichž američtí sklářští mistři předváděli své dovednosti. „Fascinovalo mě to, bylo to takové **sklářské porno**“, přibližuje Martin Janecký svůj tehdejší zážitek. (Hospodářské noviny 2018)

sémantické blízkosti s významem výchozím, tj. „díla zobrazující sex, jejichž účelem je vyvolat sexuální vzrušení“. Na okrajový významový odstín, resp. význam komponentu *porno* „připomínající pornografii“ upozornil již Janovec (2006, s. 166).

⁷ Čeština 2.0 chápe význam sousloví *reklamní porno* odlišně, viz 3. oddíl.

Malostranský zápisník: **Politické porno** slaví kulatých 20 let! (iDnes.cz 2022)

Víte, co je nejdokladnější žánr videí na YouTube, Instagramu i TikToku? Beznohý udělal ťap. Jde o čisté **emoční porno** – o mikrodokumenty, které zaznamenávají, jak postižený člověk pomocí nějaké hračky překonal svůj hendikep. (Novinky 2023)

Dále v tomto významu např.: **adrenalinové porno, duševní porno, lezecké porno, modré porno, sociální porno, uklízecké porno, válečné porno.**

3. (expresivní) něco skvělého, obdivuhodného, pozitivně mimořádného, líbivého:

Na pivní festival dorazíte samozřejmě kvůli pivu, nicméně ani nabídka jídla není na akci nedostatečná. Respektive je naprosto k sežrání. Je libo megahamburger, fish and chips či voňavé ovocné knedlíky? Na Letné nejen zchladíte úmornou žízeň, ale také zažijete **gastronomické porno**. (Extra.cz 2015)

Nutno podotknout, že to, co předváděla obě družstva, bylo **fotbalové porno** a divák měl 90 minut fotbalový orgasmus. (Deník.cz 2016)

A byl tu den D. Sella Ronda Bikeday, **cyklistické porno** pro ty, kteří kolo milují. (iSport 2019)

Oběd bude! A bude to zase **porno**! Stav se! (Facebook 2019)

Och jídlo, to je první, co si vybavím při slovu Rusko dnes. Je jako domácí, hotové blaho. Zahodte veškeré politické předsudky a honem do Ruska, pokud máte příležitost. V současné době bych řekla, že větší **cestovatelské porno** pro nás v Evropě není šance najít. (hanamachalova.cz 2020)

Dále v tomto významu např.: **geologické porno, hokejové porno, šotoušské porno, vizuální porno.**

4. (hanlivé) něco špatného, nekvalitního, odpudivého, prefabrikovaného, nevkusného, hrubého:

Kdo tohle někdy uvaří, ať se za sebe stydí, je to to nejtvrďší **gastronomické porno**, na jaké můžete v Čechách narazit! (sRecepty 2010)

Nedůvěryhodný koncept ještě podtrhuje šílená barevná kombinace. **Grafické porno**, hrůza a běs, nepřehledné, s typografickými a gramatickými chybami. (E15 2014)

Že někteří čeští akademici v predátorských časopisech a pochybných nakladatelstvích publikují, je smutné. [...] Větší problém je, že akademičtí lídři si často bez Bealova seznamu neví rady a ptají se, jak vlastně mají **vědecké porno** poznat a volají po někým schváleném návodu. (metodika-hodnoceni.blogspot.com 2015)

Jak jsou na tom dnes české zahrady se sádrovými trpaslíky, jsou věční? [...] K vidění jsou mnohem horší věci. Třeba takové japonské lucerničky, to je to pravé **architektonické „porno“**. Kam se hrabou trpaslíci i se Sněhurkou! (Aktuálně.cz 2017)

Dále v tomto významu např.: **ekonomické porno, klimatické porno, náboženské porno.**

Závěrem tohoto oddílu ještě zmiňme, že v některých případech zůstává v češtině anglické sousloví s výrazem *porn* nepřeloženo. Tak je to např. v názvu knih Zacha Kleina *Cabin porn: Chaty na konci světa* (Grada, 2017) a *Cabin porn: Za dveřmi* (Grada, 2019). Jednak je problematický jednoslovný překlad slova *cabin* do češtiny,⁸ jednak by plně počeštěný název (např. *chatkové porno*) konotoval spíše základní, sexuální význam slova *porno*, čemuž vydavatel ponecháním první části názvu knih v nepřeložené podobě vhodně předchází.

5. Závěr

Výraz *porno* patřil v minulosti k tabuové slovní zásobě. Na přelomu milénia jeho užívání frekvenčně rostlo a komponent *porno-* se

⁸ Anotace knihy *Cabin porn* (Grada, 2017) alternuje anglický výraz *cabin* s výrazy *chata*, *sруб* a *přístřešek*: „Kniha dokumentuje příběhy 200 chat, srubů a přístřešků, postavených z materiálů nalezených v jejich bezprostředním okolí.“

podílel na tvorbě nových výrazů, které vstupovaly do nových komunikačních oblastí. V dnešní češtině – ale i v současné slovenštině, angličtině, němčině, francouzštině nebo polštině (srov. Grezka a kol., 2023) – nabývá lexém *porno* nových významů a užívá se jako výrazný lexikální prostředek, který si vynucuje pozornost recipientů. Do nových významů lexému *porno* se promítá akcentace smyslnosti a smyslovosti, důraz na vizualitu a zaměření na detail, voyeurský zájem o určité téma, na jedné straně pak pozitivní mimořádnost, obdivuhodnost, líbivost a na straně druhé prefabrikovanost, nevкус, hrubost či odpudivost.⁹

Seznam literatury a zdrojů

- Akademický slovník současné češtiny*. (2012–). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Stažené z <https://www.slovníkcestiny.cz>.
- CVRČEK, Václav, JEZIORSKÝ, Tomáš a HENYŠ, Jan. (2022).: *ONLINE2_NOW: monitorovací korpus internetové češtiny*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Stažené z <http://www.korpus.cz>.
- Databáze excerpčního materiálu Neomat*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Stažené z [neologismy.cz](https://www.neologismy.cz).
- GREZKA, Aude, LAZAR, Jan a NAPIERALSKI, Andrzej. (2023). Le mot *porn* et ses collocations possibles: analyse contrastive dans les langues française, polonaise et tchèque. In: A. Kacprzak, E. Cartier a R. Mudrochová (eds.). *La néologie par emprunt en français, en polonais et en tchèque: tendances actuelles*. Berlin: Peter Lang.
- Internetová jazyková příručka (IJP)*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Stažené z <https://prirucka.ujc.cas.cz>.
- Collins Dictionary*. Stažené z <https://www.collinsdictionary.com>.
- Čeština 2.0*. Stažené z <https://cestina20.cz>.
- Dictionary.com*. Stažené z www.dictionary.com.
- JANOVEC, Ladislav. (2006). Porno v současné češtině. *Naše řeč* 89(3), s. 163–166.
- KAVKA, Martin a ŠKRABAL, Michal. (2018). *Hacknutá čeština: Neortodoxní slovník dnešní mateřštiny*. Praha: Jan Melvil Publishing.

- KARLÍKOVÁ, Helena. (2017). Enantiosémie. In: Petr Karlík, Marek Nekula a Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Stažené 16. 10. 2024 z <https://www.czechency.org/slovník/ENANTIOSÉMIE>.
- KŘEN, Michal, CVRČEK, Václav, ČAPKA, Tomáš, HNÁTKOVÁ, Milena, JELÍNEK, Tomáš, KOCEK, Jan, KOVÁŘÍKOVÁ, Dominika, KŘIVAN, Jan, MILIČKA, Jiří, PETKEVIČ, Vladimír, SKOUMALOVÁ, Hana, ŠINDLEROVÁ, Jana a ŠKRABAL, Michal. (2023). *Korpus SYN, verze 12 ze 29. 12. 2023*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Stažené z <https://www.korpus.cz>.
- MARTINCOVÁ, Olga. (1983). *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy.
- MARTINCOVÁ, Olga a kol. (1998, 2004). *Nová slova v češtině: Slovník neologismů 1, 2*. Praha: Academia.
- Neologismenwörterbuch*. Mannheim: Leibniz-Institut für Deutsche Sprache. <https://www.owid.de/docs/neo/start.jsp>.
- Nový akademický slovník cizích slov*. (2005). Praha: Academia. (NASCS)
- OLOŠTIAK, Martin (ed.). (2023): *Neologizmy a neologizácia v lingvistickej reflexii*. Prešov: Prešovská univerzita.
- Příruční slovník jazyka českého*. (1935–1957). Praha: Státní nakladatelství. (PSJČ)
- REJZEK, Jiří. (2012): *Český etymologický slovník*. Praha: Leda.
- RUNDELL, Michael. (2017). Dictionaries and Crowdsourcing, Wikis and User-generated Content. In: Patrick Hanks – Gilles-Maurice de Schryver (eds), *International Handbook of Modern Lexis and Lexicography* (s. 1–16). Berlin–Heidelberg: Springer.
- Slovník současné češtiny*. (2024). Brno: Lingea. [Nechybujtcz.cz](https://nechybujtcz.cz). (LNG)
- Slovník spisovného jazyka českého*. (1960–1971, 1989). Praha: Academia. (SSJČ)
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. (2000). Praha: Academia. (SSČ)
- ŠEMELÍK, Martin a ŠKRABAL, Michal. (2019). Úvodem aneb První nahlédnutí pod lexikografickou pokličku. In: Michaela Lišková a Martin Šemelík (eds.). *Jak se píší slovníky aneb Lexikografie pro každého* (s. 13–20). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- ŠKRABAL, Michal a KAVKA, Martin. (2021). Merging professional and collaborative lexicography: the case of Czech neology. *International Journal of Lexicography* 3/34, s. 282–301.

⁹ Zdokumentované nové významy lexému *porno* by měly být, byť v poněkud zhuštěnější podobě, včleněny také do připravovaného *Akademického slovníku současné češtiny*.

Politika je špína? Konceptuální sféry ČISTOTA a ŠPÍNA v českém politickém diskurzu

Is politics dirty? The conceptual spheres of CLEANLINESS and DIRT
in Czech political discourse

EKATERINA RYCHEVA

Univerzita Karlova

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8883-0628>

E-mail: ekaterina.rycheva@ff.cuni.cz

Abstract: The article explores how metaphors related to the conceptual spheres DIRT and CLEANLINESS shape the moral evaluation of politics and politicians in Czech political discourse. The author identifies key conceptual metaphors such as POLITICS IS DIRT, LOSS OF REPUTATION IS STAINING, and CHANGE OF POLITICAL SYSTEM IS CLEANSING, which express distrust, moral judgment, and calls for change of the political system. These metaphors serve both to discredit opponents and to legitimize one's own image, reinforcing the ideological opposition "us vs. them." The study demonstrates that metaphorical mapping based on the spheres of DIRT and CLEANLINESS influences voters' perceptions of political ethics.

Abstrakt: Článek zkoumá, jak metafory související s konceptuálními sférami ŠPÍNA a ČISTOTA formují morální hodnocení politiky a politiků v českém politickém diskurzu. Autor identifikuje klíčové konceptuální metafory, jako například POLITIKA

JE ŠPÍNA, ZTRÁTA REPUTACE JE UŠPINĚNÍ a ZMĚNA POLITICKÉHO SYSTÉMU JE OČIŠTĚNÍ, které vyjadřují nedůvěru, morální soud a volání po změně politického systému. Tyto metafory slouží jak k diskreditaci oponentů, tak k legitimizaci vlastního obrazu a posilují ideologickou opozici „my vs. oni“. Studie ukazuje, že metaforické mapování vycházející ze sfér ŠPÍNA a ČISTOTA ovlivňuje vnímání politické etiky voliči

Keywords: conceptual metaphor, political discourse, cognitive linguistics, Czech political discourse, DIRT, CLEANLINESS, moral evaluation, ideology, image

Klíčová slova: konceptuální metafora, kognitivní lingvistika, politický diskurz, český politický diskurz, ČISTOTA, ŠPÍNA, morální hodnocení, ideologie; image

1. Úvod

Politici mohou pomocí různých jazykových prostředků vytvářet opozici „svůj – cizí“¹ pro rozlišování různých společenských skupin (van Dijk, 1984; van Dijk, 1993; van Dijk, 2006 aj.)², snaží se výhodně ukázat pozitivní stránky své činnosti či politické kampaně a také diskreditovat činy a ideály svých odpůrců. Rozdělení na „my“ a „oni“ je typické pro každou ideologii (van Dijk, 1998, s. 68–69), proto se této dichotomie hojně používá jako nástroj pro manipulaci veřejným míněním (van Dijk, 2006, s. 373). Vlastnosti „svých“ jsou narozdíl od „cizích“ jedincem vnímány pozitivně, proto pocit sounáležitosti s určitou komunitou přispívá k její celkové vnitřní soudržnosti. Členové konzervativní strany se například prezentují pomocí opozice „my – oni“ jako obhájci tradičních společenských vztahů a morálních hodnot proti pokrokové straně, která je schopna se obětovat ve

¹ Varianty opozice „svůj – cizí“ jsou „přítel – nepřítel“ nebo „my – oni“.

² Rozdělení na „své“ a „cizí“ je důležité pro utváření a udržování identity jedinců a pochopení jejich příslušnosti k určité skupině. Yuval-Davis ukazuje na rozdíl mezi identitou a politikou identity, přičemž první předpokládá od jednotlivce analytické porozumění své sounáležitosti a druhá se záměrně projektuje na základě politiky sounáležitosti (Yuval-Davis, 2010, s. 266).

prospěch sociální rovnosti (van Dijk, 1998, s. 68). Dichotomie „svůj – cizí“ se dokonce používá i pro legitimizaci ozbrojeného konfliktu (Oddo, 2011, s. 289). Polární rozlišení mezi „námi“ a „nimi“ v politickém diskurzu pomáhá mluvčímu na jedné straně zjednodušit přenos informací širokému publiku pomocí rozdělení na „ty správné“ a „ty špatné“ skupiny a na straně druhé vytvářet a zdůrazňovat negativní obraz svých politických oponentů, kterým jsou připisovány negativní osobní a profesní kvality.

Pro aktualizaci opozice „svůj – cizí“ se v politickém diskurzu často používají metafory (Meadows, 2007, s. 4), protože mohou zprostředkovat politikovo hodnocení určitého jevu nebo skupiny lidí pomocí expresivních charakteristik a přispět k upevnění těchto vlastností ve vědomí příjemců. Konceptuální metaforu považujeme za základní mentální operaci, která pomáhá jedinci poznávat a vnímat okolní realitu (Lakoff a Johnson, 1980; Johnson, 1987). Kognitivní potenciál konceptuální metafory spočívá v tom, že je cílová doména (obvykle abstraktní a méně známá) vnímána recipientem na základě domény zdrojové (srozumitelné a konkrétnější). V tomto ohledu bychom měli hovořit o tzv. metaforickém mapování, což znamená, že se určitá zdrojová sféra používá k vysvětlení cílové sféry (Lakoff, 1993; Nebeská, 2005; Kövecses, 2010).³ Metafora politikům slouží jako účinný prostředek argumentace, protože pomáhá mluvčímu aplikovat to, co je pro jedince známé, na nová témata a demonstrovat voličům, že o politických otázkách uvažují racionálně (Charteris-Black, 2006, s. 35). Metafory v politické argumentaci navíc často pomáhají zvýraznit některé aspekty, které jsou pro mluvčího důležité, a zároveň skrývají a dávají do pozadí jiné otázky (Charteris-Black, 2006, s. 36). Konceptuální metafory se tedy podílejí na utváření a udržování určitého postoje publika, který je pro politika prospěšný. Z tohoto hlediska přispívá použití určitých metafor v řeči nejen k předávání názoru, ale

---

³ Například v metafoře POLITIKA JE ŠPÍNA je zdrojovou oblastí ŠPÍNA, tedy oblast konkrétních, tělesně a smyslově vnímatelných jevů, zatímco cílovou oblastí je při takovém strukturování světa POLITIKA, tedy oblast abstraktních jevů.

i k modelování obrazu světa recipientů. Kromě toho konceptuální metafory někdy vyvolávají u voličů silné emocionální reakce, a proto mohou ovlivňovat důležitá politická rozhodnutí. Tato vlastnost metafor je často využívána v masových médiích a v politickém diskurzu, kdy je zvláště důležité zprostředkovat určité informace širokému publiku v co nejsrozumitelnější a nejzapamatovatelnější formě.

2. Materiál a metody

Podkladem pro sběr metafor vztahujících se ke konceptuální sféře ŠPÍNA v českém politickém diskurzu byly texty veřejných projevů, politické programy, rozhovory a blogové příspěvky zveřejněné na webových stránkách politických stran, v masmédiích nebo na sociálních sítích v letech 2010 až 2024 (viz zdroje). Korpus shromážděný pomocí metody kontinuálního vzorkování sestává z 506 jednotek. Při analýze korpusu byla použita metoda analýzy slovníkových definic, kontextová analýza, analýza konceptuálních metafor, kritická analýza diskurzu a interpretační analýza.

3. Diskuze a analýza

Ve výkladových slovnících jsou významy lexémů *špína* a *čistota* často prezentovány ve vzájemném sémantickém kontrastu. Například ve *Slovníku spisovného jazyka českého* nacházíme následující vysvětlení významu slova *špína*: „1. nečistota usazená nebo vyskytující se na něčem; nečistota, 2. tekutina obsahující nečistotu, kal, 3. expr. něco nečestného, hanebného, vůbec mravně nízkého; špinavost“ (SSJČ). Kromě toho se v politickém diskurzu používá lexém *svinstvo*⁴, který má ve výkladových slovnících význam „1. špína, nečistota, 2. nestoudný, oplzlý, nemravný čin, 3. špatné, nečestné, záludné jednání, čin, 4. věc velmi špatné jakosti, nepřijemná, nežádoucí“ (SSJČ). Le-

---

⁴ Odvozený od lexému *svině* v jeho negativním přeneseném významu (viz *svině* „1. samice prasat, 2. (zprav. mn.) zast. ob. vepřový dobytek vůbec, 3. zhrub. člověk nečistý, líný n. vůbec špatný, bezcharakterní, sviňák; nadávka“ (SSJČ)).

xém *čistota* má význam „1. vlastnost toho, co je bez špíny, bez skvrn (opozitum špína), 2. vlastnost toho, co je bez cizích příměsí, co je pravé, dokonalé; ryze, čistota, neporušenost, 3. mravní, duševní neporušenost; bezúhonnost, nevinnost“ (SSJČ). Je pozoruhodné, že pro výše uvedené definice v přímém a přeneseném významu je důležitým aspektem přítomnost/nepřítomnost špíny, která může být rozpoznatelná pomocí různých smyslových orgánů a manipulací nebo metaforicky pomocí srovnání s morálními modely.

Konceptuální sféry ČISTOTA a ŠPÍNA úzce souvisejí s kategorií morálky a často se používají k označení přítomnosti nebo nepřítomnosti morálních hodnot a mravního chování (dobrý – špatný, morální – amorální, etický – neetický atd.). Podle Faryna *špinavé* inklinuje k přirozenému (a proto chaotickému) a *čisté* ke kulturnímu, regulovanému (Faryno, 1999, s. 60). Objekt se stává špinavým nedobrovolně nebo náhodně, ale čistota se udržuje záměrně a vyžaduje určité úsilí (mytí, praní, čištění), proto se konceptuální opozice „špinavý – čistý“ vztahuje k dichotomii „racionální – iracionální“. Čistota je tedy spojena se svátostí⁵, etikou, morálkou, kulturou a dobrými mravy (tamtéž). Lakoff a Johnson poukazují na to, že korelace mezi morálkou a čistotou je v západní kultuře základem pro konceptuální metaforu MORÁLK-A JE ČISTOTA (*angl.* MORAL PURENESS JE CLEANLINESS)⁶. V morální sféře čistota vždy vystupuje v kontrastu se špinou: zatímco čistota nabývá kladné hodnoty, špinavý (nebo případně poškozený) stav předpokládá, že jedinec může jednat v rozporu s morálkou (Lakoff a Johnson, 1999, s. 307). Navíc s „pošpiněním“ je často spojována konceptualizace pomluvy (Vaňková, 2008), neboť „špína“ narušuje „čistý“ (žádoucí) stav věcí (kupříkladu, *pošpinit jméno, očernit něko-*

⁵ Konceptuální sféry ČISTOTA a ŠPÍNA jsou spojeny s náboženskými a sociálními normami, například některé náboženské praktiky zahrnují rituální *očistění*, které symbolizuje nejen fyzickou, ale i duchovní čistotu (a také fyzické a duchovní zdraví).

⁶ Podle Negro je konceptuální metafora KORUPCE JE ŠPÍNA jasným příkladem konvenční metafor, která se používá ve španělských masmédiích v několika variantách – KORUPCE JE BLÁTO, KORUPCE JE SKVRNA a KORUPCE JE ODPAD (Negro, 2015).

ho, poskvřit pověst atd.). Proto se metafory vztahující ke konceptuální sféře ŠPÍNA používají k označení negativních jevů nebo chování v různých oblastech společnosti včetně politiky.

3.1. Konceptuální metafora POLITIKA JE ŠPÍNA

Politika je tradičně koncipována jako místo plné špíny, proto můžeme považovat konceptuální metaforu POLITIKA JE ŠPÍNA za *konvenční*, tedy takovou, která je pevným vzorem konceptuálního přenosu mezi konceptuálními doménami (Lakoff, 1993), široce používanou a snadno rozpoznatelnou v běžné komunikaci. Konceptuální dichotomie „čistota – špína“ slouží v politickém diskurzu především k aktualizaci dichotomie „svůj – cizí“ (Meadows, 2007, s. 4) a k posouzení chování subjektu z morálního a etického hlediska. V politické sféře je poměr „špíny“ a „čistoty“ nerovnoměrný, protože „špína“ převažuje nad „čistotou“. Někteří badatelé docházejí k závěru, že neexistují „čisté“ politiky a „čistá“ politická rozhodnutí (Bellamy, 2010), protože ke zvláštností této sféry patří provádění různých akcí, které jsou ve společnosti odsuzovány (násilí, podvody, šíření falešných zpráv atd.).

Konceptuální metafora POLITIKA JE ŠPÍNA odráží představu mluvčího o tom, že politická činnost je neetická nebo morálně problematická a předpokládá korupci, nečestné jednání, lež a manipulace. Pokud tedy člověk vstoupí na toto místo, určitě se ušpiní (zapojí se do neetických praktik), jelikož je to nevyhnutelné, což znamená, že se ušpiní bez ohledu na to, jaké vlastnosti má nebo měl (*vstoupit do špíny, umazat se, zašpinit se*). Metafora se také vztahuje k situaci, kdy jednotlivec, který se zapojuje do politiky s dobrými úmysly, postupně ztrácí své ideály a hodnoty, aby se přizpůsobil „špinavému prostředí“.

Slušný člověk by se asi do politiky neměl rvát. To je **špinavá záležitost**. Člověk s vysokým morálním kreditem musí dělat ústupky, které mnohdy nestojí za to. (Zpravy.aktualne.cz)

Je velmi jednoduché politiku odsoudit. Mladým lidem se tu pořád říká, že **politika je špína**. Mně samotnému říkali, že je to špína a co tam vůbec lezu, že mě to **zkazí**. Ono je mnohdy nejsnazší říct, že je všechno zkorumpované, ale tak to prostě

není. Svět není černobílý, a pokud s tím někdo má něco dělat, tak jsme to právě my mladí. (KDU-ČSL)

Konceptuální metafora POLITIKA JE ŠPÍNA je stereotypem spojeným se sférou politiky obecně, podle kterého se všichni lidé angažovaní v politice nechovají čestně a poctivě, porušují zákony, sledují své zájmy atp. Z tohoto hlediska může politika přilákat jen lidi, kteří už jsou špinaví, kterým špína vyhovuje a jsou ochotní se v ní „hrabat“.

Pan Fiala se tak na každý pád pustil do politického dobrodružství s nejistým koncem, dává své postavení univerzitního profesora a pověst relativně slušného člověka, tedy takového, co není **namočený do nějaké „špinavé“ politiky** z předchozích let, všelijakých těch pandurů, solárních panelů, sledování manželek a kdoví čeho ještě. (ODS)

V projevech politiků se metafora POLITIKA JE ŠPÍNA používá nejen při realizaci diskreditační komunikační strategie (obviňování oponentů, „podkopávání“ jejich autority a důstojnosti), ale zároveň i strategie sebe prezentace (demonstrace „čistě“, tedy bezvadné pověsti, poctivosti, spolehlivosti, upřímnosti samotného mluvčího). V následujícím příkladu můžeme pozorovat, že mluvčí ukazuje svou pozici z výhodné perspektivy a vytváří pozitivní postoj u recipienta (sebe prezentace strategie), na druhé straně ovšem poukazuje na nedostatky svých oponentů (diskreditační strategie). Vlivem kombinaci těchto strategií dochází v projevech politiků k aktualizaci opozice „svůj – cizí“, a to příjemci pomáhá při orientaci v politické realitě.

Celá česká a evropská politika je roky přetvářena tak, aby do ní slušní lidé neměli chuť vstupovat. Všem je nám neustále vtlačováno do hlavy, že **politika je špína**, že **se normálními způsoby v politice nic nedá dosáhnout a je třeba intrikovat a intrikovat**. Je to záměr, má nás to odradit. Častokrát mi dobří lidé radili: **‘Ty se do politiky nehodíš, jseš moc hodná a přímá...’** (Eva Hřindová)

V některých projevech politiků se používá konceptuální metafora VYSOKÁ POLITIKA JE ŠPÍNA, pomocí které mluvčí upřesňuje, na jaké úrovni politiky dochází k nečestnému chování a podvodům. Názor, že politici na vysoké úrovni jsou často považováni za zkorumpovanější než politici na nižších pozicích, vzniká, protože vysoká politika implikuje větší moc a vliv na podnikání a společnost, což může vést

k neetickému chování politiků při dosahování cílů. Jinými slovy, dosažení moci a slávy v politice je v mysli jednotlivce nerozlučně spojeno s nepoctivostí, lží a podvodem ze strany politiků (srov. Walzer, 1973, s. 163). Podmínky a vlastnosti vysoké politiky mají negativní dopad na každého člověka, to znamená, že účast v politice je těžko překonatelná zkouška pro čestného člověka, protože se musí postavit jiným „špinavým“ politikům.

Vysoká politika je špína a Jiří Čunek se jí měl raději velkým obloukem vyhnout. [...] Bohužel se dostal do **špatného prostředí. V Praze je to svinstvo. Člověk se s tím musí naučit žít a to pan Čunek nezvládl.** Když to vezmu z té lepší stránky, aspoň se navenek ukázalo, co se ve vysoké politice děje. (Zpravy.aktualne.cz)

V politickém diskurzu se také pomocí konceptuálních metafor POLITIKA NENÍ ŠPÍNA, ale jen NĚKTERÍ POLITIKOVÉ JSOU ŠPINAVÉ aktivně prosazuje, že je třeba odlišit čisté politiky, kteří se nepletou do skandálů a nezákonných věcí. Pomocí této metafory mluvčí hodnotí politiku samotnou jako neutrální sféru, která může být poškozena kvůli negativnímu vlivu a nezákonným činům konkrétních politiků. Tato metafora prezentuje politický systém v pozitivnějším světle, což může přispět k posílení důvěry ze strany voličů. Kromě toho mluvčí zaměřuje pozornost recipienta na individuální odpovědnost každého politika a zdůrazňuje, že se celkové zlepšení politického systému zakládá na odstranění „špinavých“ jednotlivců.

‘Politika je špína’ slyším občas. I po zkušenostech z vlády i parlamentu si to nemyslím. **Politika je taková, jako jsou lidé, kteří jí dělají.** (Daniel Herman)

Věřím v dobré mezilidské vztahy. **Sama politika není špína.** Budu hledat a spojovat se s lidmi slušnými a dobrými. (TOP 09)

3.2. RŮZNÉ TYPY ŠPÍNY A ZACHÁZENÍ SE ŠPÍNOU jako zdrojové domény

K označení různých nečestných činů ze strany politiků se používají konceptuální metafory, které korelují s různým agregačním stavem špíny jako substance (tekuté nebo tvrdé špíny).

Metafora NEVHODNÉ CHOVÁNÍ POLITIKŮ JE TEKUTÁ ŠPÍNA vyvolává obraz znečišťujícího a obtížně kontrolovatelného procesu, který ovlivňuje celou politickou scénu, stejně jako tekutá špína, která se rozlévá, proniká do hlubších vrstev (různých oblastí politiky a společnosti), a proto je obtížně odstranitelná a může zavinit nenapravitelné škody v celém systému. Například v následujících projevech mluvčí pomocí metafor NEVHODNÉ CHOVÁNÍ POLITIKŮ JE TEKUTÁ ŠPÍNA podtrhuje trvalý a perzistentní charakter negativních dopadů, které nelze snadno zastavit, proto je lepší této situaci předcházet.

Místo dohod mezi politickou reprezentací máme zneprátené skupiny obyvatel, hádají se rodiny, **špína teče všude**. (ODS)

Chceme se volně pobavit o variantách dalšího vývoje. Rozhodně nechceme ale **řešit** tu **špínu, která teče** Věcmi veřejnými. (TOP 09)

Nepravdivé informace jsou v politickém diskurzu konceptualizovány jako hroudy špíny, které někdo záměrně hází, aby zničil pověst svého protivníka. Použití metafor FALEŠNÁ ZPRÁVA JE TVRDÁ ŠPÍNA navíc soustředí pozornost příjemce na skutečnost, že mluvčí byl zpočátku „čistý“, to znamená, že někdo záměrně poškozuje jeho čistou reputaci.

Já vždycky zpozorním, když se o někom začne mluvit špatně, jde to od úst k ústům a od jedné novině ke druhé a brzy už nikdo neví, co je **špína**, kterou **hazejí** političtí soupeři, a co má nějaký reálný základ. (TOP 09)

No, co máte říkat tomu, když je reportáž zmanipulovaná, lžou, **hází** na vás **špínu** a chtějí vás poškodit? (ODS)

Nečestné jednání ze strany politických oponentů (šíření falešných zpráv, pomluvy, skandály) jsou přirovnávány k různým manipulacím se špinou: *špinit někoho, házet špínu na někoho, rozhazovat špínu, vytahovat špínu* atd. Ten, kdo šíří nepravdivé informace (špínu), je přitom prezentován jako nečestný, neslušný a hanebný (špinavý) člověk, který záměrně kazí pověst svým čestným (čistým) politickým oponentům (šíří špínu).

[...] daří se nám směřovat stát k odpovědnému hospodaření, tak to převažuje nad tím, že je na nás **házena** i ta **špína**, kterou **rozhazuje** někdo jiný. (TOP 09)

Je vidět, že SPD stoupají preference, tak už **začala předvolební špína**. Budou nás zoufale **špinit** čím dál víc, ale my to samozřejmě zvládneme. (SPD)

3.3. UŠPINĚNÍ a OČIŠTĚNÍ jako zdrojové domény

Politik si po celou kariéru buduje svou image, t.j. obraz politika ukotvený v masovém povědomí publika, která pomáhá realizovat určité cíle – získat pozornost voličů, udržet jejich zájem, dosáhnout kýžené pozice atd. Image politika samozřejmě předpokládá dobrou pověst, tedy soubor osobnostních a profesních vlastností politika, které jsou společností pozitivně vnímány. Konceptuální metafora ZTRÁTA REPUTACE JE UŠPINĚNÍ odráží představu, že dobrá pověst je čistý a neposkvrněný objekt, který může být znečištěn, když ztratí svou hodnotu (důvěryhodnost). V tomto případě je reputace přirovnána k čistému objektu, což naznačuje, že je cenná a je třeba ji udržovat. Naopak proces ušpinění reputaci viditelně poškozuje, proto má ztráta reputace pro profesní život politika dlouhodobé následky.

Já jsem bojoval proti korupci skutečně, ne jako ti, kteří o ní jen hovoří, a přitom berou milionové dividendy z firem. Za mě skončili představitelé radnice ve správních radách. Nemám nejmenší důvod, abych si ve svém věku **pošpinil** svoji životní dráhu nějakými kšeftíky. Určitě ne. (ODS)

Nevidím důvod, proč **se špinit** s Věcmi veřejnými. (ODS)

Ke ztrátě nebo poškození pověsti může dojít v důsledku náhodné účasti politika nebo strany v jakémkoli skandálu, proto se ospravedlnění reputace zakládá na tom, že k ušpinění došlo neúmyslně a nedobrovolně.

Soud Vítá Bárty má ale jednoznačně pouze negativní dopad, tam žádná přidaná hodnota není a nebude. A **ta špína, která je rozmetávána skutečně velmi silným fukarem, dopadá i na TOP 09**. (TOP 09)

Špína, která odlétá od VV, občas cákne i na TOP 09, což se nám samozřejmě nelíbí. (TOP 09)

V politickém boji se subjekty uchylují k používání tzv. „špinavých praktik“ (tedy nezákonných, nečestných způsobů získání loajality a snížení oponentů v očích voličů), které pomáhají podryvat pověst konkurentů. Jednou z těchto praktik je cílená diskreditace, která spočívá v „podkopávání“ důvěry, ponižování, zlehčování jeho zásluh (naznačování stinných stránek protivníkovy osobnosti, obviňování, zesměšňování, snižování jeho důstojnosti). Metafora ZTRÁTA REPUTACE JE UŠPINĚNÍ pomáhá zprostředkovat myšlenku, že ztráta reputace může nastat v důsledku záměrné diskreditační kampaně ze strany konkurentů politika.

Kauza je záměrně natahována tak, aby ovlivnila i komunální volby. Jenže každá **špína** na vás vždycky **zanechá stopu**. Připadá mi to neskutečně nefér. (ODS)

Metafora ZMĚNA POLITICKÉHO SYSTÉMU JE OČIŠTĚNÍ se používá pro poukázání na existenci problémů (špíny, která může být nebezpečná pro zdraví politiky, tedy normální fungování systému). Očištění politiky znamená detekci a řešení problémů, což přispěje ke zlepšení politiky (reorganizace vlády, modernizace ekonomiky atd.).

[...] chceme **vyčistit** i vztahy mezi magistrátem a podnikateli, mezi magistrátem a občany, máme projekt otevřené radnice, chceme aby byl čistý magistrát, **vyčistit špínu a korupci** prostě z magistrátu. (TOP 09)

Proces obnovy důvěry je složitý a předpokládá dlouhodobé a konzistentní úsilí ze strany politika nebo politické strany, protože voliči můžou cítit rozhořčení, zklamání, trpkost nebo vztek vůči „špinavým“ politikům. Očištění od špíny (navrácení reputace) je však často neúplné, protože vyžaduje promyšlené strategie a značné finanční investice. Navrácení důvěry voličů trvá delší dobu, protože reputace se buduje postupně prostřednictvím konzistentních a spolehlivých činů.

Samozřejmě že mě to mrzí. Je to ukázka toho, že **smyšlená špína, i když ji tisíckrát umyjete, tak se vždycky připomíná**. (TOP 09)

Každá krize je očištná a největší personální špína ODS byla smytá. Zbývají snad už jen **čmouhy**. (ODS)

Zajímavé je, že v projevech českých politiků můžeme pozorovat genderové stereotypy ohledně přítomnosti výrazně menšího počtu žen v politice. Menší zastoupení žen v politice se vysvětluje tím, že ženy jsou a priori čistější (z morálního hlediska) než muži, sféra politiky je tedy neláká. Sféra politiky je v tomto případě prezentována jako místo plné špíny, ve kterém je třeba se neustále *hrabat* (řešit těžké problémy), což je pro ženy nevhodné, muži se ale špíně nevyhýbají a jsou na tento druh práce lépe připraveni. Zde se také potýkáme se stereotypním dělením na tzv. čistou a špinavou práci. Špinavá práce vyžaduje od jednotlivce nejen velké fyzické síly, ale i síly mravní, protože často zahrnuje nepříjemné nebo namáhavé úkoly, kterým se ostatní raději vyhýbají, obtížné podmínky nebo nebezpečí (popelář, komíník, horník atd.). V přeneseném významu „špinavá práce“ odkazuje na úkoly, které jsou morálně nebo eticky náročné a zahrnují rozhodnutí, která jsou v rozporu s osobními hodnotami nebo společenskými normami.

Když stále dokola čtou o kauzách tohoto typu, řeknou si, že snažit se s tím něco udělat, je marné. Řekl bych, že to má vliv i na zájem žen političek, kterých je v současné době docela málo. Možná mají pocit, že **politika je špína a nemají takovou ochotu se v ní hrabat. Ne tolik jako muži**. (Pirátská strana)

3.4. Konceptuální sféry ČISTOTA a ŠPÍNA vs ZDRAVÍ a NEMOC

Konceptuální sféry ČISTOTA a ŠPÍNA úzce souvisejí s konceptuálními sférami ZDRAVÍ a NEMOC, což přispívá k vytváření konceptuálního spojení mezi morální čistotou a morálkou jako zdravím (Lakoff, Johnson, 1999). To znamená, že chápeme dobrý a žádoucí stav politiky jako čistý, zdravý a nepoškozený. Naopak špína je tradičně považována za příčinu nemoci (nežádoucí odchylky od normy), protože může obsahovat nebo přenášet různé patogeny – bakterie, viry a parazity, které způsobují onemocnění nebo zhoršují zdravotní stav celého organismu (problémy v politickém systému státu). Když politik není spokojen se stavem politického systému a chce ukázat na jeho nedostatky (korupce, skandály, šíření nepravdivých informací atd.), je

pak politika chápána jako špinavá a nemocná entita, která potřebuje očistu a léčbu (více srov. Rycheva, 2023).

V politickém diskurzu se hojně využívají metaforické scénáře⁷, které mluvčímu pomáhají prezentovat podstatu různých jevů a podrobně vysvětlit příjemci svůj názor. Použití několika konceptuálních metafor (v tomto případě POLITIKA JE DŮM, PROBLÉMY V POLITICE JSOU BLÁTO, SPOLEČNOST JE TĚLO atd.) v určité posloupnosti přispívá k nasazení metaforického scénáře a umožňuje politikovi přiblížit události a vytvořit k nim určitý postoj u příjemce. V následujícím vyjádření politik používá diskreditační strategii a ukazuje, co a kdo přesně je příčinou problémů ve státní a veřejné správě, negativně hodnotí její současný stav a vyjadřuje obavy z budoucnosti země.

V posledních letech ale také s úděsem a odporem musím přihlížet tomu, jak se tyto **základní kameny** naší státní a státoprávní existence **drolí na prach. Z tohoto prachu pak vzniká bláto, kterým se celá naše společnost brodí.** Existuje skupina lidí, kterým tato **bahenní lázeň** vyhovuje. Jsou to lidé, kteří neumějí nic jiného než **kalit vodu**, aby v ní potom mohli **lovit**. Těmto lidem musíme **vypustit rybník** dřív než **všechno, co v naší společnosti zůstalo zdravé, utopí v bahně.** (TOP 09)

Při identifikaci příčin problémů se politici odvolávají na specifické a široce známé zdroje nemocí (např. parazity, bakterie, přenašeče nemocí atd.). Mluvčí například umocňuje pragmatický dopad použitím několika konceptuálních metafor s negativní konotací – POLITIKA JE ŠPÍNA a NEČESTNÝ POLITIK JE KRYSA / NEČESTNÝ POLITIK JE POTKAN. Krysy a potkani jsou považováni za všudypřítomné škůdce a přenašeče mnoha nemocí, včetně morové epidemie, proto použití těchto metafor vytváří v mysli příjemce obraz politiků, kteří nejen škodí politickému systému, ale představují též smrtelné nebezpečí pro celou společnost. Pomocí těchto konceptuálních metafor mluvčí hodnotí nevhodné chování politiků, kteří jsou zapleteni do korupčních

⁷ *Metaforický scénář* považujeme za organizaci zdrojových domén do mininarrativů, které poskytují ústřední body pro konceptualizaci cílového tématu a nesou předsudky, které souvisejí s konkrétními politickými dispozicemi a preferencemi (Musolff, 2006, s. 23).

skandálů, lžou a šíří falešné zprávy, používají populistickou rétoriku apod.

Tam, kde je tma a špína, tam se drží krysy a potkani. A v politice je to stejné. Tam, kde je **nepořádek**, a tam, kde není průhledné hospodaření, kde nejsou jasně nastavená pravidla, tam potom jsou lidé, kteří ukradnou, co můžou. (KDU-ČSL)

4. Závěr

Projevy politiků jsou zaměřeny na informování širšího publika o důležitých událostech. Vysvětlují jejich podstatu, představují politický program, podporují jednotlivé kandidáty apod. Provedená analýza pomáhá detailně představit metaforické mapování následujícím způsobem (Tabulka 1):

Zdrojová sféra ŠPÍNA	Cílová sféra POLITIKA
1. Špinavý subjekt	1. Nečestný politik
2. Zacházení se špinou 2.1. Hrabat se ve špině 2.2. Házet špinu (na někoho) 2.3. Ušpinění	2. Chování politiků 2.1. Hanebné, mravně nízké chování politiků 2.2. Šíření falešných zpráv 2.3. Ztráta dobré pověsti
3. Špína vyvolává onemocnění, včetně zákeřných nemocí	3. Nevhodné chování politiků způsobuje vážné problémy v politickém systému
4. Špinavé prostředí potřebuje očištění (úklid)	4. Politický systém potřebuje změny
5. Čistota (absence špíny)	5. Absence špatné pověsti, čestnost, poctivost

Tabulka 1. Mapování metafory POLITIKA JE ŠPÍNA

Metafory spojené s konceptuální sférou ŠPÍNA mají výrazně pejorativní zabarvení. Konceptuální sféra ŠPÍNA se v projevech politiků používá k popisu destruktivních změn v politice, která trpí vážnými problémy (především korupcí) a potřebuje provedení změn a reforem („očištění“). Tyto konceptuální metafory jsou nástrojem pro vyjádření nespokojenosti se stavem současné politiky a používají se

k povzbuzení voličů k určitým změnám. Použití konceptuálních sfér ČISTOTA a ŠPÍNA v jednom kontextu přispívá k vytvoření a posílení opozice „svůj – cizí“, která pomáhá politikům vzbuzovat u voličů větší důvěru a sympatie a příznivě vyniknout mezi svými konkurenty.

Prameny

- Daniel Herman. Staženo 20. 6. 2024 z <https://x.com/DanielDherman/status/982219205981257728?mx=2>.
- Eva Hrindová. Staženo 20. 6. 2024 z <https://www.evahrindova.cz/jak-dostat-ze-ny-do-politiky-jsou-tam-treba-jako-sul>.
- KDU-ČSL. Staženo 20. 6. 2024 z <https://www.kdu.cz..>
- ODS. Staženo 20. 6. 2024 z <https://www.ods.cz..>
- Pirátská strana. Staženo 20. 6. 2024 z <https://www.pirati.cz>.
- Politika je špína a Čunka je v ní škoda, míní Vsetínští. Staženo 20. 6. 2024 z <https://zpravy.aktualne.cz/domaci/politika/politika-je-spina-a-cunka-je-v-ni-skoda-mini-vsetinsti/r~i:article:626928>.
- SPD. Staženo 20. 6. 2024 z <https://www.spd.cz>.
- TOP09. Staženo 20. 6. 2024 z <https://www.top09.cz>.

Literatura

- BELLAMY, R. (2010). Dirty hands and clean gloves: Liberal ideals and real politics. *European Journal of Political Theory*, 9(4), 412–430.
- CHARTERIS-BLACK, J. (2006). *Politicians and Rhetoric. The Persuasive Power of Metaphor*. Palgrave MacMillan.
- FARYNO, J. (1999). Něskol'ko obščich soobraženij po povodu konceptov „grjaznyj/čistyj“. *Studia Litteraria Polono-Slavica*, 4 (*Utopia czystości i góry śmieci*), 59–62.
- KÖVECSSES, Z. (2010). *Metaphor a practical introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- LAKOFF, G. a JOHNSON, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
- LAKOFF, G. a JOHNSON, M. (1999). *Philosophy in the flesh: the embodied mind and its challenge to Western thought*. Basic Books.
- LAKOFF, G. (1993) The contemporary theory of metaphor. In A. Ortony (ed.). *Metaphor and thought* (s. 202–251). Cambridge University Press.
- MEADOWS, B. (2007). Distancing and showing solidarity via metaphor and metonymy in political discourse: A critical study of American statements on

Iraq during the years 2004-2005. *Critical approaches to discourse analysis across disciplines*, 1(2), 1–17.

- MUSOLFF, A. (2006). Metaphor Scenarios in Public Discourse. *Metaphor and Symbol*, 21(1), 23–38.
- NEBESKÁ, I. (2005). Metafora a metaforičnost. In Vaňková, I. et al. *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky* (s. 92–106). Praha: Karolinum.
- NEGRO, I. (2015). 'Corruption is Dirt': Metaphors for Political Corruption in the Spanish Press. *Bulletin of Hispanic Studies*, 92(3), 213–237.
- ODDO, J. (2011). War legitimization discourse: Representing 'Us' and 'Them' in four US presidential addresses. *Discourse & Society*, 22(3), 287–314.
- RYCHEVA, E. (2023). Je česká politika nemocná, nebo zdravá? (konceptuální sféry NEMOC a ZDRAVÍ v českém politickém diskurzu). *Jazykovědné aktuality*, 2, 4–21.
- Slovník spisovného jazyka českého*. Staženo 20. 6. 2024 z <https://sjc.ujc.cas.cz>.
- VAN DIJK, T. A. (2006). Discourse and manipulation. *Discourse and Society*, 17(2), 359–383.
- VAN DIJK, T. A. (1993). *Elite discourse and racism*. Sage Publications.
- VAN DIJK, T. A. (1998). *Ideology: A multidisciplinary approach*. Sage Publications.
- VAN DIJK, T. (1984). *Prejudice in Discourse: An Analysis of Ethnic Prejudice in Cognition and Conversation*. Amsterdam: John Benjamins.
- VAŇKOVÁ, I. (2008). Dobre imię, dobra opinia i oszczerstwo / pomówienie w czeskim obrazie świata. In: Grzegorzczkova, R., Waszakowa, K. (eds.). *Pojęcie, słowo, tekst* (s. 11–26). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- WALZER, M. (1973). Political Action: The Problem of Dirty Hands. *Philosophy & Public Affairs*, 2(2), 160–180.
- YUVAL-DAVIS, N. (2010). Theorizing identity: beyond the 'us' and 'them' dichotomy. *Patterns of Prejudice*, 44(3), 261–280.

Pejorativizace prefixoidu *homo-* v češtině¹

The pejoration of the Czech initial combining form *homo-*

JAKUB SLÁMA

Ústav pro jazyk český, Akademie věd české republiky

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6555-0471>

E-mail: slama@ujc.cas.cz

Abstract: The Czech initial combining form *homo-* expresses identity (*homonyms*) or the relational meaning ‘of, or relating to, homosexuals, homosexuality’ (*homoklub* ‘a gay club’). It also appears in words in which it expresses a purely pejorative meaning: *homotričko* ‘homo-T-shirt’ is a T-shirt that is evaluated negatively by the speaker. The study uses data from written corpora of Czech to outline the genesis of *homo-* in its relational and in its pejorative function. Comparison of the data from an older web corpus (Araneum Bohemicum Maximum) and the data from a more recent web corpus (online1) evidences the presumably ongoing process of pejoration, with a 13% decrease in relational occurrences of *homo-* and a 10% increase in its pejorative uses. The higher proportion of pejorative diminutives (as opposed to relational diminutives) in the latter corpus can also be interpreted as evidence for there being a process of pejoration underway.

¹ Publikace vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

Abstrakt: Prefixoid *homo-* vyjadřuje v češtině význam totožnosti (*homonyma*) nebo relační význam vyjadřující vztah k homosexualitě, resp. k homosexuálům (*homoklub*). Vedle toho se však objevuje ve slovech, v nichž vyjadřuje čistě pejorativní hodnocení: *homotričko* označuje tričko, které mluvčí hodnotí negativně. Studie na základě dat z psaných korpusů češtiny mapuje raný vývoj prefixoidu *homo-* v jeho relační funkci i v jeho pejorativní funkci. Data ze staršího webového korpusu Araneum Bohemicum Maximum a novějšího webového korpusu online1 pak dokládají, že u prefixoidu *homo-* patrně dochází k pejorativizaci: relativní zastoupení dokladů s relační funkcí kleslo o 13 %, naopak zastoupení dokladů s pejorativní funkcí narostlo o 10 %. Jako doklad pejorativizace lze interpretovat i významnější zastoupení pejorativních zdvojnělin než relačních zdvojnělin v korpusu online1.

Keywords: combining form, homosexuality, neologisms, pejoration, pejoratives, pragmatization; prefixoid; slurs

Klíčová slova: afixoid, hanlivá slova, homosexualita, nadávky, neologismy, pejorativizace, pragmatizace, prefixoid

1. Úvod

Slovotvorný formant *homo-* má v současné češtině dvě základní užití: v termínech jako *homonyma* a *homofona* nese význam ‚totožnost, shodnost‘, zatímco ve slovech jako *homosňatek*, *homopochod* nebo *homoklub* má relační význam (vyjadřuje vztah k homosexualitě, resp. homosexuálům). Nedávná studie neologismů užívaných na webu csfd.cz (Sláma, 2023) dále upozorňuje na existenci slov, v nichž formant *homo-* ztrácí souvislost s homosexualitou a nabývá pejorativní význam (viz příklad *homokonec*, komentovaný v dalším oddílu). Implicitně je tím vyslovena domněnka, že formant *homo-* alespoň pro některé mluvčí češtiny prošel nebo prochází pragmatikalizací (tj. nabytí nebo nabývá subjektivní, hodnotící význam), resp. pejorativizací (tj. tento hodnotící význam je negativní, pejorativní). Tento text se primárně zabývá otázkou, zda psané a webové korpusy češtiny tuto domněnku podporují, tj. zda podporují představu probíhající pejorativizace formantu *homo-*.

Druhý oddíl stručně shrnuje, co o formantu *homo-* vypovídají některé bohemistické publikace; oddíl třetí pak ve vztahu ke slovotvorbě

vymezuje termín *pejorativizace* a vztahuje jej k obecnějším pojmům *pragmatikalizace*, *neosémantizace* a *sémantická změna*. Ve čtvrtém oddílu je shrnuto, co o vývoji užívání formantu *homo-* vypovídají data z reprezentativních psaných korpusů řady SYN (SYN2000, SYN2005, SYN2010, SYN2015, SYN2020). V pátém oddílu je podrobněji představena korpusová sonda srovnávající užívání formantu *homo-* v korpusu Araneum Bohemicum Maximum a v o něco novějším korpusu online1; tyto dva korpusy z hlediska jejich vzniku odděluje téměř deset let, a tak nám – navzdory tomu, že nejde o zcela srovnatelné korpusy – do určité míry umožňují „mělce diachronní“ srovnání užívání formantu *homo-*.²

2. Prefixoid *homo-* v bohemistické literatuře

Šimandl et al. (2016, s. 219) slovtvornému prostředku *homo-* přisuzují významy ‚totožnost, shodnost složky vyjádřené druhou částí kompozita‘ (srov. termíny jako *homonyma*, *homofona* aj.) a ‚sexuální orientace na stejné pohlaví‘. V dalším textu se zaměřím pouze na druhý význam a jeho významové extenze.

Ve studii neologismů na webu Československé filmové databáze (csfd.cz) Sláma (2023) upozorňuje na různé významy neologismů s formantem *homo-*, který lze považovat za prefixoid.³ Prefixoid má základní relační význam, který naznačuje obecnou souvislost s homosexualitou a který lze chápat jako antonymní k významu (méně běžného) formantu *hetero-*, srov. např.:

---

² Pojem *mělké diachronie* (angl. *shallow diachrony*) užívají např. Christiansen, Joseph (2016).

³ Viz některé rysy tohoto formantu, které jsou charakteristické pro prefixoidy a které dokládá i tento text, zejména jeho produktivitu, širokou spojitelnost, pravděpodobný původ v adjektivu *homosexuální* a sémantické posuny v jeho významové struktuře (k těmto kritériím pro vymezení prefixoidů viz např. Kochová, 2015; Martincová, 2016; srov. Sláma, 2023, s. 27). Jako prefixoid chápe *homo-* též Králová, 2022, s. 8.

- (1) je pro dítě lepší spokojený a vzorný **homopár**, než rozhádaný **heteropár** (online1)⁴
- (2) Když se budou **heteromanželství** a **homomanželství** jmenovat odlišně, tak je nutné do IT systémů zavést nové položky do roletok a provázat je... (online1)
- (3) Nebyl zjištěn žádný signifikantní rozdíl mezi potomky **homoparentálních** a **heteroparentálních** rodin ve vztahu k sexuální orientaci. (SYN v12)

Vedle toho se prefixoid *homo-* objevuje ve slovech, v nichž ztrácí souvislost s homosexualitou, ale „je užíván v pejorativním, depreciativním smyslu s upozaděnou denotací“ (Sláma, 2023, s. 34). Například výrazem *homokonec* v prvním z následujících příkladů mluvčí hodnotí konec filmu jako přehnaně romantický (jde přitom o doklad z recenze romantické komedie, ve které se neobjevují žádné homosexuální postavy ap.). Podobně se *homo-* objevuje ve slovech, kterými mluvčí – zpravidla muž – vyjadřuje negativní hodnocení muže, který je emocionální, atraktivní, příliš pečuje o svůj vzhled ap., viz další dva příklady, nebo negativní hodnocení blízkého (nikoliv však romantického a/nebo sexuálního) vztahu mezi dvěma muži, viz poslední z následujících příkladů, které jsou všechny přejaty z databáze Neomat, resp. ze studie Slámy (2023, s. 34–35):

- (4) [...] typickej **homokonec**. Nemám tyhle romantické komedie moc rád.
- (5) Chris Pine je opravdu nadprůměrný (žádný **homokokot**, jak tady tvrdí zlý jazyk).
- (6) drama pro přecitlivělé ufnukance a romantické **homomileniály**
- (7) Zbytečně moc dlouhých **homopohledů** a skoro neskousnutelná délka.

Vedle toho pak Sláma (2023, s. 35) upozorňuje na doklady, v nichž „komponent vyjadřuje obecně negativní hodnocení, aniž by jakkoliv souvisel s homosexualitou, stereotypem muže ap.“, srov. např. označení *homokostýmy* nebo *homoneherci*, vyjadřující prostě negativní

---

⁴ Všechny korpusové doklady jsou citovány beze změn, a tedy – zejména v případě webových korpusů – se svými původními pravopisnými aj. odchylkami od kodifikace spisovné češtiny.

hodnocení kostýmů, resp. hereckých výkonů ve filmu, *homonosferatu*, pejorativně odkazující k popularitě filmů o upírech, nebo *homochokl*. Obecně negativní hodnocení je také zřetelné v řadě doložených slov skládajících se z prefixoidu *homo-* a vulgarismu, jako jsou hodnocení filmů *homosračka*, *homokokotina*, *homopičovina* aj. (Sláma, 2023, s. 36). Potenciální vývoj významu prefixoidu od relačního, vztahového ‚homosexuální‘, ‚určený pro homosexuály‘ ap. k negativně hodnoticímu významu typu ‚špatný, hloupý aj.‘ přitom nachází paralely např. v pejorativizaci anglického adjektiva *gay* nebo německého *schwul* (Sláma, 2023, s. 36; srov. Bierwiazzonek, 2014; Lalor a Rendle-Short, 2008).

3. Pejorativizace v kontextu slootovorb

Lexikální jednotky vedle denotativního významu mohou nést význam pragmatický (též *konotativní*), tj. „prvky významu odrážející postoje mluvčího k realitě, komunikačnímu partnerovi apod.“ (Štěpánková, 2020, s. 431). To je zřetelné např. u lexikálních jednotek, které jsou tradičně označovány jako „citově zabarvené“ a které zahrnují právě slova hanlivá (též *pejorativní*, *depreciativní* aj.), jejichž pejorativnost, hanlivost spočívá v negativním hodnocení.⁵ Jako příklady slov, která jsou například v *Akademickém slovníku současné češtiny* (dostupném na adrese slovníkcestiny.cz) označena kvalifikátorem HANLIVÉ – případně například EXPRESIVNÍ, ZPRAV. HANLIVÉ – lze uvést například substantiva *absurdistán* ‚stát, místo, kde se dějí absurdní 1, nesmyslné věci; absurdní, nesmyslný stav věcí‘, *almužna* ‚nepřiměřeně malý finanční obnos (jako odměna za práci ap.)‘ či *běhna* ‚žena, která často střídá sexuální partnery‘.

Pejorativizaci⁶ pak lze definovat jako proces, kterým „a word acquires negative values or connotations“ (McGregor, 2015, s. 367),

⁵ Srov. např. „pejoration has to do with the speaker's evaluation of something as being bad“ (Finkbeiner et al., 2016).

⁶ V anglicky psané literatuře běžně *pejoration* (např. Sánchez Fajardo, 2022), méně často *pejorization* (např. Schreuder, 1970). Tyto termíny jsou nicméně na rozdíl

tj. kterým jazykový prostředek (typicky lexikální jednotka) nabývá pejorativní význam. Například anglické slovo *Jap* vzniklo jako neutrální zkrácené slovo (tzv. clipping či „zkrácenina“) označující Japonec; v současnosti se však používá výhradně jako depreciativní urážka. Podobně anglické slovo *sis* vzniklo jako citově zabarvené, pozitivně expresivní hypokoristikum od slova *sis(ter)* (srov. formálně analogické *husband* › *hubby* nebo *television* › *telly*), prošlo však významovou změnou a dnes se používá výhradně jako pejorativní označení homosexuálů. Oba příklady tak ilustrují proces pejorativizace, při kterém neutrální nebo pozitivní význam slouží jako východisko pro vznik negativně expresivního, resp. pejorativního významu (Sánchez Fajardo, 2022, s. 7–8). Jako příklady pejorativizace na lexikální rovině lze v češtině chápat například slova *debil*, *idiot* a *imbecil* (a s nimi i původně vztahová adjektiva *debilní*, *idiotský* a *imbecilní*), původně (dnes již nepoužívané) termíny související s různými stupni mentální retardace, dnes užívaná dominantně v pejorativním významu (srov. např. zpracování těchto slov v *Akademickém slovníku současné češtiny*; viz též Šišková, 2013).

Jelikož pejorativizací vzniká (negativně) hodnoticí význam a/nebo význam zprav. se silně negativními konotacemi, přičemž konotace lze chápat jako pragmatický aspekt významu (např. Allan, 2007, s. 1047), lze tento proces chápat jako specifický případ pragmatikalizace (srov. např. Diewald, 2011). Pejorativizace je totiž obvykle motivována pragmaticky – potřebou mluvčího vyjádřit např. negativní hodnocení či odpor nebo vyvolat v adresátovi negativní reakci (Sánchez Fajardo, 2022, s. 2). Právě negativní hodnocení lze přitom chápat jako nutnou podmínku pejorativizace: „for pejoration to exist there must be a negative (and/or offensive) evaluation or appraisal“ (Sánchez Fajardo, 2022, s. 12).

Pejorativizace je zároveň specifickým případem významové změny (v diachronním smyslu): mezi konkrétními typy významových

od českého dějového *pejorativizace* polysémni: označují jak tento proces, tak obecně pejorativní význam(y), pejorativnost.

změn či posunů v diachronním vývoji významu lexikálních jednotek se obvykle uvádějí vedle rozšiřování či zužování extenze významu právě i změny jako ameliorizace a pejorativizace (srov. např. Traugott, Dasher, 2001, s. 4).⁷ V případě, že původní (nepejorativní) význam zůstává zachován a pejorativizací vzniká nový význam, lze pejorativizaci pochopitelně chápat jako prostředek neosémantizace, tj. vzniku nového významu existující lexikální jednotky (tj. ke vzniku sémantického neologismu). Existující české texty o neosémantizaci (např. Rangelova, 2005; Kroupová, 2013; Trojanová, 2023) se zaměřují především na sémantické přenosy (motivované metaforicky nebo metonymicky) a významové posuny (rozšiřování nebo zužování významu) a změnám, jako je ameliorizace a pejorativizace nevěnují systematickou pozornost. Např. Rangelova (2005, s. 173) pouze zmiňuje, že neosémantizace může být doprovázena „změnou (dodáním) konotačních složek významů“, a dokládá to příklady jako *bolševik* a *komunistka* „komunistická strana, její vláda“.

Postoje a hodnocení pochopitelně mohou vedle lexikálních jednotek vyjadřovat i jiné jazykové prostředky, např. prozodie (Sendlmeier et al., 2016) nebo specifické konstrukce. Např. produktivní imperativní konstrukce v angličtině zahrnující substantivum konvertované ve sloveso (*providence* a *madam/ma'am* v následujících příkladech) vyjadřuje „disapproval and discomfort towards the speaker's attitude“ (Sánchez Fajardo, 2022, s. 14), a jde tedy o konstrukci inherentně pejorativní:

- (8) A: Hey, you! Sheriff Forbes, well, this is providence indeed.
B: **Don't providence me!**
- (9) A: They stopped paying you, didn't they?
B: Yes, ma'am.
A: **Don't you ma'am me.**

⁷ Mezi příklady pejorativizace autoři uvádějí např. posun významu od staroanglického *selig* „požehnaný; nevinný“ k dnešnímu *silly* „hloupý“; jako příklad ameliorizace uvádějí např. vývoj od staroanglického *ni(s)ce* „hloupý“ k dnešnímu významu „hezký, pěkný“.

Podobně například následující české doklady lze vnímat jako instance konstrukce ve smyslu konstrukční gramatiky (srov. např. Sláma, 2022); pragmatickou složku jejího významu patrně tvoří právě význam pejorativní:

- (10) Maturoval v únoru? Zřejmě **není nejostřejší tužka v penále**. (online1)
- (11) ty **nejsi nejpálivější paprička v guláši** vid' (online1)
- (12) **Že nejste zrovna nejbystřejší lištička v remízku**, to se o vás tak nějak ví. Ale že jste ještě závistivá a zapšklá jako nějaká domovní důvěrnice, to jsem až dosud netušila. (online1)
- (13) Jako věděl jsem, že to **nebude ta nejostřejší pastelka ze sady**, ale že bude až takhle tupá, to jsem teda nečekal... (online1)

Pejorativnost může být podstatným rysem také slovtvorných prostředků; právě tím se na materiálu anglických sufix(oid)ů zabývá ve své monografii Sánchez Fajardo (2022). Ta dokládá mj. to, jak může docházet k pejorativizaci deminutiv (výchozíkem negativního hodnocení je tu původně sémantický rys malosti), srov. např. anglickou rasovou urážku *brownie* s původně čistě diminutivním sufixem *-ie*. Vedle toho pejorativní užití mohou nabývat i augmentativa a slovtvorné prostředky vyjadřující nadbytek něčeho, nadměrnost určitého chování ap. (např. vysoce produktivní sufixoid *-holic*), slovtvorné prostředky vyjadřující podobnost (např. sufix *-oid* – srovnatelně užívaný i v češtině, srov. např. okazionalismy typu *babišoid* či *okamuroid*, pejorativně označující podporovatele konkrétních politiků) a slovtvorné prostředky založené na metonymii (např. komponent *-pants* ve slovech typu *crazy-pants*).

4. Prefixoid *homo-* v reprezentativních psaných korpusech řady SYN

V první řadě mě zajímal vývoj prefixoidu *homo-* v reprezentativních psaných korpusech řady SYN (tj. SYN2020, SYN2005, SYN2010, SYN2015 a SYN2020). Z praktických důvodů jsem přitom věnoval pozornost pouze substantivům, která mohla vzniknout spojením prefixoidu *homo-* a existujícího substantiva (nebral jsem tedy

v potaz mj. druhotně odvozená substantiva typu *homosexuálka* nebo *homosexualismus*).

V korpusu SYN2000 (Čermák et al., 2000) vymezená kritéria splňuje pouze lemma *homosexuál* a hapaxní lemmata *homofobie* a *hommoerotika*. V korpusu SYN2005 (Čermák et al., 2005) se k doloženým lemmatům přidává nehapaxní *homofob* a *homosňatek* a hapaxní *homo-manželství* a *homosvatba*. V korpusu SYN2010 (Křen et al., 2010) se nově objevují hapax legomena *homo-klub* a *homočtvrť* (tedy označení míst, v nichž lze *homo-* interpretovat jako ‚určený pro homosexuály‘) a *homokláda*, pejorativní označení homosexuálů. V korpusu SYN2015 (Křen et al., 2015) se rozšiřují dřívější skupiny pojmenování: ke slovům, v nichž má *homo-* v zásadě relační funkci (*homosexuál*, *homosňatek*), se přidávají *homosex*, *homoblog* a hapaxní *homoblogger*, *homobijec*, *homokomunita*, *homovztah*, *homozasvěcovač*, *homointernet*, *homopár*, *homokrál*, *homokamarád*, *homoseznamka* a *homonula*; řadu pejorativních označení homosexuálů rozšiřuje zejména *homomrdka*. V korpusu SYN2020 (Křen et al., 2020), v němž převažují texty z let 2015–2019, se k doloženým slovům přidávají hapax legomena *homoprosititut*, *homointelektuál* a *homoidiot*. Zatímco první dvě slova mají relační funkci (‚homosexuální prosititut‘, ‚homosexuální intelektuál‘), slovo *homoidiot* se od všech dosud zmíněných slov jasně odlišuje tím, že nijak nesouvisí s homosexualitou, ale má patrně čistě pejorativní význam (tj. liší se i od slov jako *homomrdka*, která jsou v daném kontextu užitá jako pejorativní označení homosexuála):

- (14) Co je zač, ten Stalin? Ďábel? Nebo snad Bůh? To proto později, už za války, Tengiz Gomarteli zabíjel hlava nehlava. Báł se. Zabíjel ze strachu. Každý výstřel byl černobílý mráček. Jenže válka, rozpoutaná **homoidioty**, všechno zamotá, takže se v tom nevyznáte. Za války se mocné, gigantické hrůze Tengize Gomarteliho říkalo neohroženost. (SYN2020)

Doklad pochází z prózy *Hlava mého otce* Jeleny Bočorišvili, publikované v roce 2018 v překladu Libora Dvořáka z ruštiny. Původní ruský text daného dokladu se mi podařilo dohledat; už v něm se objevuje spojení *homo idiot* (*гомо идиотаму*):

- (15) Но война, объявленная **гомо идиотами**, путает все, не разобрать.

Souhrnně lze v korpusech řady SYN vysledovat počátky postupného narůstání produktivity prefixoidu *homo-*, téměř výhradně jde však o doklady jeho relační funkce, vyjadřující jasně vztah k homosexualitě, resp. k homosexuálům. Vedle toho jsou okrajově doložena pejorativní označení homosexuálů (*homokláda*, *homomrdka*) a v překladovém textu ryze pejorativní *homoidiot*, kterým autor nesignalizuje souvislost s homosexualitou, ale pouze vyjadřuje negativní hodnocení.

5. Prefixoid *homo-* v internetových korpusech

Data z reprezentativních korpusů psané češtiny sice dokládají počátky produktivity prefixoidu *homo-*, o jeho možné pejorativizaci však příliš nevypovídají. To je pochopitelně zčásti dané jejich složením – obsahují primárně spisovné psané texty obecně spíše formálnější povahy. Ve zbytku této studie proto pracuji s daty z webových korpusů, kde se kromě internetové žurnalistiky apod. objevují například také neformální texty nezátížené požadavkem spisovnosti, tj. uživatelské diskuse, texty ze sociálních sítí aj., neboť právě v těch by se dal očekávat větší výskyt prefixoidu *homo-*. Konkrétně vycházím ze staršího korpusu Araneum Bohemicum Maximum a mladšího korpusu online1; vzhledem k několikaletému časovému odstupu mezi jejich vznikem by tyto korpusy totiž potenciálně mohly odrážet i vývoj užívání prefixoidu *homo-* v posledních letech.

5.1. Data

Korpus Araneum Bohemicum Maximum (3 198 768 569 pozic; Benko, 2015) je velký webový korpus češtiny z řady korpusů Araneum (Benko, 2014), který lze považovat za víceméně reprezentativní vzorek textů z českého internetu v roce 2013. Texty z internetu, které jsou v tomto korpusu obsaženy, byly staženy na jaře roku 2013; zachycují tedy o něco dřívější podobu češtiny na internetu než korpus online1, neboť ten obsahuje texty od ledna 2017 do března 2021.

Východiskem pro vyhledávání v obou korpusech byl CQL dotaz, který vyhledal všechny tokeny začínající řetězcem *homo* (v libovolných pravopisných variacích). Výsledky byly v obou korpusech vyříděny ručně; vyhledávány mezi nimi byly všechny výrazy, které lze plauzibilně interpretovat jako výsledek spojení prefixoidu *homo-* a libovolného českého slova. Vyřazeny byly doklady základních, výchozích lexémů *homosexualita*, *homosexuál*, *homosexuální*, *homosexuálně* a doklady lexémů *homofob*, *homofobie* a jejich derivátů. Vyřazeny pak pochopitelně byly i veškeré irelevantní doklady včetně textových chyb (např. *homorem* místo *humorem*), proprií (např. příjmení *Homolová*) a označení „typů“ lidí utvořená analogicky k výrazům typu *Homo erectus* / *habilis* / *sapiens* (např. *homosovětikus*, *homo-hipíkus*, *homo-konzumentus*). V úvahu jsem dále nebral slova, která je plauzibilnější interpretovat jako výsledek blendingu nebo jiného, zpravidla patrně analogického procesu (např. slovo *homokaust* jako pravděpodobný blend komponentu *homo-* a slova *holokaust* nebo slovo *homoskup* utvořeno spolu se slovem *heteroskup* v žertovné analogii ke slovu *biskup*).

Ve webových korpusech se nezřídka opakují zcela identické doklady (např. když se v korpusu opakovaně objevuje tentýž příspěvek ze sociálních médií, neboť byl sdílen mnoha uživateli); proto zde dále (zejména pro potřeby kvantifikace) vycházím primárně od lemmat, nikoliv od jednotlivých dokladů.

5.2. Funkce prefixoidu *homo-* a jejich distribuce

Pro jednotlivá lemmata jsem se primárně snažil určit, zda je v nich prefixoid *homo-* spojen s relační, nebo pejorativní funkcí. Relační funkci jsem prefixoidu přisuzoval v případech, kdy zřetelně vyjadřuje vztah k homosexualitě, resp. k homosexuálům, přičemž tento obecný vztahový význam zahrnuje řadu významových odstínů. Mezi tyto významové konkretizace obecného vztahového významu patří zejména:

- a) ‚sexuálně a citově orientovaný na osoby stejného pohlaví, homosexuální‘ – např. *homoholka*; *homokamarád*; *homopěstoun*;

homokněž; *homo-matematik*; *homosoused*; *homopedofil*; *homoskrítek*; *homo-senior*; *homoakademik*; *homoumělec*; *homoarab*;

- b) ‚určený pro homosexuály‘ – např. *homobar*; *homosauna*; *homopárty*; *homoporno*; *homoseznamka*; *homoweb*; *homonudistická pláž*; *homofóra jsou na jiných blozích* (Araneum); lze takto chápat též řadu kontextově synonymních označení Prague Pride: *homopochod*, *homopride*, *homoprajd*, *homoprůvod*, *homokarneval*, *homomejdan*, *homoparáda*, *homopřehlídka*, *homopromenáda*; *homoparade*, *homoparademarš*, *homofest*, *homofestival* aj.;
- c) ‚určený pro homosexuální páry; jimi prováděný, uskutečňovaný ap.‘ – např. *homoregistrace*; *homosňatek*; *homosvatba*; *homomanželství*; *homoadopce*; *homovýchova dětí*; *homorodina*; *homorodičovství*; *homosoužití*;
- d) ‚prováděný, realizovaný aj. dvěma (nebo více) jedinci stejného pohlaví‘ – např. *homorandíčko*; *homosoulož*; *homosex*; *homostyk*; *homoanál*; *homo-coitus*; *homokopulace*; *homohrátky*; *homoeskapády*; *homosexperimentování*; *homogrupáč*; *homogruppensex*; *homo-akty byly zaznamenány u více než 400 savčích druhů* (online1);
- e) ‚zabývající se sexualitou, právy homosexuálů ap.‘ – např. *homoaktivista*; *homolobby*; *homohnutí*; *homokampaň*; *homopráva*; *homolegislativa*; *homohistorie*; *homoteologie*; *homodemonstrace*; *homodemoška*; *podle homovýzkumů při v USA polovina homosexuálů se zároveň účastní křesťanských bohoslužeb* (Araneum).

Pejorativní funkci jsem jednotlivým lemmatům přisuzoval v případech, kdy prefixoid *homo-* nevyjadřuje obecnou souvislost s sexualitou či homosexuály, ale negativní hodnocení skutečnosti pojmenované slovem, s nímž se *homo-* spojuje (např. *homotričko* jako negativně hodnotící označení trička), např. v těchto případech:

- (16) [...] pokud by došlo na fyzickou invazi k ropným polím ochotně a nezištně, v zájmu celého civilizovaného světa, provedenou **homoarmádou** strýčka Sama. (online1)
- (17) Pan Křeček děkuje všem „demokratům“ jako je **homodvojka** Roll a Minář, Deník N a další, že mu prokázali službu, začali vládu otevřeně vydírat a tím ji přesvědčili, koho jmenovat do úřadu. (online1)

- (18) Vážený pane řediteli Fialo, jste umazán hovnem toho řeporyjského prasete. Odpustím si **homofloškule** typu „výrok za hranou“, které neurazí, protože vás urazit je málo. (online1)
- (19) Ovce alespoň dodržuje nějaká nastavená pravidla. **Homoovce** koná bezohledně, švejkuje a někdy se zalekne trestu. (online1)
- (20) taky díky tomu vznikaly jen dobré filmy atd. byli jen kvalitní herci jako Menšík, Sovák, Filipovský bezva pohádky pro děti atd atd atd. Dneska? přiblíží ordinace v **homozahradě**, takovýchle umění a o zpěvácích radši nemluvim (online1)

Jak bylo naznačeno v oddílu 2, pejorativní funkce může být v některých dokladech založena např. na stereotypní představě („správného“, heterosexuálního) muže, přičemž pejorativně jsou hodnoceny jakékoliv odchylky od této představy. V různých dokladech jsou například negativně hodnoceni cyklisté: doklady slova *homodres* se patrně zakládají na tom, že cyklistické dresy jsou příliš upnuté, a tedy neodpovídají stereotypu toho, jaké oblečení může „správný“ muž nosit. Se slovem *homodres* je kontextově synonymní doložené *homobleček*, kde se pejorativnost užití *homo-* umocňuje spojením s deminutivem (ke vztahu deminutivnosti a pejorativnosti viz zejména oddíl 5.4).

Pejorativní funkce *homo-* se obzvláště zřetelně projevuje např. v dokladech, kdy se tento prefixoid kombinuje s jinými prefixoidy, kterým se obvykle přisuzuje pejorativní význam, např. *pseudo-*:

- (21) Ty tvoje sranda-fekál **homo-pseudo-diplomy** si tak akorát pověš někam do homo-šmajchl kabinetu.. (online1)

Podobně je pejorativní funkce zřetelná v příkladech, kde kontext explicitně vylučuje interpretaci relační, např.:

- (22) Ale tady o homosexualitě zatím nepadlo jiného slova než tvého.... **Homotvorbu** za účelem výdělků dela kdekdo a homosexuálové to nejsou. (online1)
- (23) [...] nenatočil zcela neznámou Lahvovu divadelní hru ze šuplíku plného prázdných plakaček od podřadného germánského šnapsu a to ve 3D provedení divadla Sklep, Maryšu II, kdy ji po jejím nezaviněném ovdovění vezmou do kola čtyři **homonegři** z isiláckého Útulku v Tep-

licích a společnými silami jí KONEČNĚ na rozdíl od plzákoidního Vávry oplodní k její plné spokojenosti? (online1)

V prvním dokladu mluvčí explicitně popírá, že by použitím výrazu *homotvorba* zamýšlel vyjádření souvislosti s homosexualitou nebo homosexuály; v druhém dokladu kontext poměrně jasně naznačuje, že prefixoid *homo-* je použit v pejorativním označení mužů nehomosexuální orientace.

Jako samostatnou jsem anotoval funkci nadávky, kdy je výraz na *homo-* užit jako urážlivé označení homosexuála (např. již zmíněné *homokláda* pejor. „homosexuál“); tuto funkci lze nicméně chápat jako specifický podtyp funkce obecně pejorativní. Od té ji nicméně odlišuje rozvolnění vztahu mezi základovým slovem a referencí slova na *homo-*; zatímco například *homotříčko* stále označuje (negativně hodnocené) tříčko, urážlivá označení homosexuálů obvykle ztrácejí jakýkoliv sémantický vztah k základovým slovům. Specifikem tohoto užití je dále to, že na rozdíl od pejorativních výrazů typu *homotříčko* mají zřetelnější vztah k homosexualitě: používají se jako urážky homosexuálů a zároveň jako urážky heterosexuálů, jejichž urážlivost se odvozuje právě od implikace, že označený (zpravidla) muž není heterosexuál. Nadávky jsou často doloženy ve vokativu (např. *drž pysk homodíro*; *nestraš ty homodobe*; *a z čeho se skládá voda ty homodrome?*; *Můžeš mi to přijet říct ty homokoště*; *Vy homorouro*; *haha homoslave*; *ty jeden homovode* aj.; vše online1).

Pro určení funkce prefixoidu v konkrétních dokladech je často pochopitelně důležitá znalost širšího kontextu, a to jak textového okolí, tak mimojazykových „reálií“; pokud se např. *homo-* pojí s *propriem*, může mít funkci stále do určité míry relační (pak je explicitním signálem, že pojmenovávaná osoba je homosexuál, byť i v takovém případě často nejspíš vyjadřuje jistý stupeň negativního hodnocení), nebo může mít funkci čistě pejorativní (v takovém případě pojmenovávaná osoba není homosexuální orientace a vyjadřuje se prostě její silně negativní hodnocení). Např. označení *Homomacron* má zřetelně funkci pejorativní, neboť odkazuje k (heterosexuálnímu) francouzskému prezidentu E. Macronovi. V dokladu (24) naopak nepejorativní

označení *Homokovy* vyjadřuje, že známý český youtuber Kovy se přihlásil k homosexuální orientaci, a v dokladu (25) výraz *homoTrump* příkladu odkazuje k potenciálnímu zobrazení bývalého amerického prezidenta Trumpa jako homosexuála; v těchto dvou dokladech jsem proto chápal *homo-* relačně:

- (24) je hetero? Vy jste to něm věděl? No a ode dneška je to **Homokovy** (online1)
 (25) [...] však zkuste to, uplete čepici s homotématem a pošlete ho na jejich stránky. Tak by mě zajímal výsledek :-), ale vlastně, výsledek je jasný. Šlo by to. Šel by možná i **homoTrump** :-)) (online1)

Jako potenciálně sporné lze chápat doklady, v nichž se *homo-* spojuje s výrazem, který je sám o sobě pejorativní nebo má přinejmenším negativní konotace, srov. např.:

- (26) jako jedinec nemůžu nic nejlepší by bylo těm **homosráčům** a sluníkářům zavřít držky, udělat násilnou demonstraci, zavřít hranice, vyházet tu špínu (online1)
 (27) Tohle mi to připomíná Prag pride je pouze uchylnym festivalem deviantního **homoodpadu**. (online1)
 (28) Ty v tý svý vymletý kedlubny nemáš nic jinýho než jen **homoprasečiny**. (online1)

V těchto případech se hovoří o homosexualitě nebo o konkrétních homosexuálech; proto jsem zde *homo-* chápal jako prostředek relační. Naopak ve výše zmíněných slovech typu *homokokotina* (viz oddíl 2), kde výchozí slovo (např. *kokotina*) i výsledné slovo s *homo-* má čistě pejorativní význam a nevyjadřuje jakoukoliv souvislost s homosexualitou, jsem *homo-* chápal jako prostředek pejorativní, nikoliv relační.

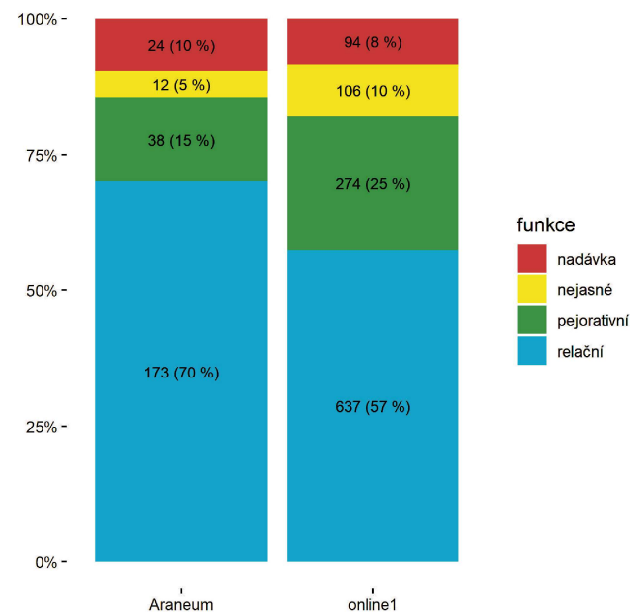
V nepočtených případech je lemma v korpusech užito jak v relační funkci, tak ve funkci pejorativní; pak jsem jej započítával dvakrát (např. *homomrd* klasifikačně ‚homosexuální styk, sex‘ a pejorativně jako nadávka). Totéž platí pro případy, kdy bylo totéž lemma v korpusech užito jako substantivum (např. *tento úžasný homogender*) i jako nesklonné adjektivum (*homogender aktivisté*).

V nezanedbatelném množství dokladů jsem nebyl ani s ohledem na kontext schopen (s dostačující mírou jistoty, nebo vůbec) určit, zda má

homo- v daném případě funkci relační, nebo pejorativní; takové případy jsem pak anotoval jako „nejasné“, viz např.:

- (29) Že si ten nevychovaný a drzý **homospatek** nedá pokoj. (online1)
 (30) ale co to **homotattoo** (online1)
 (31) Střevní problémy, **homoapokalypsa**, hodný strejda Putin i druhý příchod Krista. (online1)

V prvním případě nebylo z kontextu možné určit, o kom mluvčí hovoří, a tedy zda mluví o homosexuálovi (pak by v úvahu připadala funkce relační), nebo ne (pak by šlo o doklad s funkcí pejorativní). Ve druhém případě nebylo možné dohledat původní kontext (komentář fotografie na sociální síti), a nebylo tedy jednoznačně jasné, zda jde o doklad funkce relační (tak bych doklad chápal, kdyby byla řeč např. o tetování zobrazujícím vlajku LGBT+ komunity), nebo pejorativní (tak bych doklad chápal v ostatních případech). Poslední doklad je

Graf 1: Zastoupení funkcí *homo-* v korpusech Araneum Bohemicum Maximum a online1

jedním z mnoha příkladů, kdy se mi nepodařilo ani s ohledem na kontext pochopit motivaci mluvčího pro použití prefixoidu *homo-*.

Distribuci relačních a pejorativních užití *homo-*, užití *homo-* v nadávkách (která by nicméně bylo možné přiřadit k pejorativním užitím) a nejasných užití v obou korpusech zachycuje graf 1. Všechny v grafu uvedené číselné údaje se zakládají na počtech unikátních lemmat (ne na počtech dokladů).

Z grafu je na první pohled zřejmý pokles procentuálního zastoupení relační funkce (70 % lemmat na *homo-* v korpusu Araneum Bohemicum Maximum a pouze 57 % lemmat na *homo-* v mladším korpusu online1); rozdíl v zastoupení této funkce mezi korpusy je statisticky významný ($\chi^2 = 13,5512$; $p = 0,000232$). Naopak v případě pejorativní funkce je na první pohled patrný nárůst (15 % lemmat na *homo-* ve starším korpusu a 25 % v mladším korpusu); i ten je statisticky významný ($\chi^2 = 9,9292$; $p = 0,001718$). Domnívám se, že tyto údaje lze interpretovat – s vědomím toho, že srovnatelnost obou korpusů není absolutní – jako důkaz probíhající pejorativizace prefixoidu *homo-*.

5.3. Distribuce slovních druhů

V obou korpusech obecně napříč všemi funkcemi jasně převažují substantiva. Užití *homo-* ve slovesech (např. *homoharašit*, *homoklátit*) a příslovcích (např. *homopříznačně*, *homoromanticky*) je zcela marginální. Užití v adjektivech není tak okrajové, ale vystupuje výrazněji do popředí pouze mezi pejorativními slovy v korpusu Araneum Bohemicum Maximum, srov. např. následující příklady:

- (32) Na skejtu začíná jezdit míň a míň lidí, možná je to i **homoběžkovým** fenoménem. (Araneum)
- (33) jste presne pripad cloveka co by si dal na hlavu i hovno kdyby nejaky zahranicni **homo-modni** guru najednou napsal ze je to in (Araneum)
- (34) Semtam mu manželka přihodí nějaký svetýrek v trendy **homo-růžové** barvě, aby se mohl na rautu setkat se svými přáteli Kočkou a Ďuričkem. (Araneum)

V dosud zmíněných příkladech obvykle slovní druh slova s *homo-* odpovídá slovnímu druhu základu (např. adjektivní základ *růžový* →

adjektivum *homo-růžový*). V kategorii nadávek je tato korespondence ale často narušena, neboť vybrané substantivní nadávky jsou odvozeny od původně slovesných základů: srov. např. *homomil* (← *milovat*), *homošťour* (← *šťourat* ‚souložit‘), *homohul* (← *hulit* ‚provádět orální sex‘), *homojeb* (← *jebat* ‚souložit‘), *homokuř* (← *kouřit* ‚provádět orální sex‘), *homomrd* (← *mrdat* ‚souložit‘), *homopich* (← *píchat* ‚souložit‘), *homošuk* (← *šukat* ‚souložit‘) – srov. též *homoprdešuk* nebo *homoklátíl* (v substantivní platnosti: *co to je za homoklátíla* :D; online1).

5.4. Zdrobněliny (deminutiva)

Jak už bylo zmíněno (oddíl 3) i v souvislosti s doloženým slovem *homoobleček* (pododdíl 5.2), východiskem pejorativ mohou jsou nezřídka deminutiva. Srov. též: „Diminutives play an important role in the making of pejoratives. Previous research has corroborated that there is a link between size and evaluation“ (Sánchez Fajardo, 2022, s. 61). Malá velikost může být východiskem pro pozitivní hodnocení, stejně tak ale může být východiskem pro hodnocení negativní, a tedy pro pejorativizaci (srov. např. *maminka* vs. *doktůrek*, Rusínová a Nekula, 2016, s. 317). Deminutiva sice mohou být východiskem pro tvoření slov na *homo-*, v nichž je prefixoid užit relačně (*homorodinka*, *dva homotatínci* aj.), zdá se nicméně, že mezi pejorativními užitími *homo-* najdeme větší poměr deminutiv než mezi užitími relačními. To potvrzují údaje shrnuté v tabulce 1.

Funkce	Korpus Araneum		Korpus online1	
	lemmata	zdrobněliny	lemmata	zdrobněliny
relační	173	7 (4,1 %)	637	21 (3,3 %)
pejorativní	38	3 (7,9 %)	274	20 (7,3 %)
nadávky	24	0 (0,0 %)	94	2 (2,1 %)

Tabulka 1: Distribuce deminutiv podle funkcí

Pro data z korpusu online1 je uvedený rozdíl v poměru zdvojnásobení mezi relačními a pejorativními užitími statisticky významný ($\chi^2=7,1414$; $p=0,007532$). V korpusu Araneum se relevantní zdvojnásoběliny objevují pouze tři, počítáme-li mezi ně i *homotříčko* (dále *homoklobouček* a *homotřízeček*). V korpusu online1 nacházíme podobné zdvojnásoběliny, které pojmenovávají oblečení nebo doplňky (např. *homotřízeček* nebo už dříve komentované *homobleček*). U příkladů tohoto typu je nasnadě motivace výše zmíněnou odchylkou od stereotypu „správného“ heterosexuálního muže (srov. 5.2).

6. Závěr & diskuse

V tomto textu jsem se primárně zabýval otázkou, zda lze v korpusu současné češtiny najít oporu pro tezi, že prefixoid *homo-* prošel a/nebo prochází v češtině procesem pejorativizace. Data z reprezentativních psaných korpusů češtiny poskytují náznakový obraz toho, jak se prefixoid ve své primární, relační funkci začínal etablovat; data z webových korpusů zachycují pokročilou fázi jeho vývoje v této funkci (jsou v nich doloženy stovky unikátních lemmat, v nichž má *homo-* relační funkci). Navíc pak obsahují desítky (Araneum Bohemicum Maximum), resp. stovky (online1) unikátních lemmat, v nichž má *homo-* zřetelně pejorativní funkci. Srovnání dřívějšího korpusu z řady Araneum a o téměř deset let mladšího korpusu online1 vede k závěru, že mezi lemmaty na *homo-* došlo k nárůstu procentuálního zastoupení těch, v nichž má prefixoid pejorativní funkci; to lze myslet jako jasný signál probíhající pejorativizace. Je známo, že deminutiva mohou být východiskem pozitivních i negativních pragmatických významů a že jsou jedním z možných východisek pejorativizace; snad i proto není překvapivé, že mezi pejorativními slovy s *homo-* v korpusu online1 najdeme statisticky významně větší poměr deminutiv než mezi slovy, v nichž má *homo-* prostě relační funkci.

Závěrem lze dodat, že proces pejorativizace může být zajímavý nejen z hlediska lingvistického; jelikož „negative connotations are inevitably socio-historical constructs“ (Sánchez Fajardo, 2022, s. 10), pejo-

rativizace může být signálem postojů daného jazykového společenství k jevům, jako je například právě homosexualita. Pokud by homosexualita nebyla vnímána v daném společenském kontextu negativně, pejorativizace prefixoidu *homo-* by nemohla vůbec začít (viz ostatně fakt, že u prefixoidu *hetero-* k pejorativizaci nedochází). Konkrétně pejorativizace prefixoidu *homo-* pak v tomto kontextu může být i dobrým příkladem vzniku slovotvorného schématu, které nemusí být sdílené všemi mluvčími češtiny: zdá se například pravděpodobné, že pejorativně užívají *homo-* především mluvčí, kteří zastávají vůči homosexualitě negativní postoj. V tiskové zprávě vydané k průzkumu Sociologického ústavu AV ČR se např. uvádí, že podle 42 % českých občanů přiznání k homosexualitě může způsobit „potíže v soužití s ostatními lidmi v daném městě či obci“, že 20 % dotázaných českých občanů si nemyslí, že by homosexuálové měli mít právo uzavírat registrované partnerství, ap. (Spurný, 2019) – je tedy nasnadě, že v české populaci existuje nemálo mluvčích, kteří pravděpodobně vnímají homosexualitu negativně. Právě v tom lze zřejmě hledat příčiny probíhající pejorativizace prefixoidu *homo-*.

Pejorativní užití *homo-* pak zároveň může nést stopy s homosexualitou nesouvisejících, ale obecně z perspektivy genderu příbuzných stereotypních představ „správného“ (heterosexuálního) muže: slova jako *homobleček* nebo *homotaneček* jednak reflektují právě představu o tom, co by takový stereotypní muž (ne)měl nosit za oblečení, jak by se (ne)měl chovat ap., zároveň v souvislosti s tím není pravděpodobné, že by taková slova byla užívána o ženách.

Prameny

- BENKO, V. (2015). *Araneum Bohemicum Maximum*, verze 15.04. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Staženo z <http://www.korpus.cz>.
- CVRČEK, V. a PROCHÁZKA, P. (2020). *online1: monitorovací korpus internetové češtiny*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Staženo z <http://www.korpus.cz>.
- ČERMÁK, F. a kol. (2000). *SYN2000: žánrově vyvážený korpus psané češtiny*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Staženo z <http://www.korpus.cz>.

- ČERMÁK, F. a kol. (2005). *SYN2005: žánrově vyvážený korpus psané češtiny*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Stažené z <http://www.korpus.cz>.
- KŘEN, M. a kol. (2010). *SYN2010: reprezentativní korpus psané češtiny*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Stažené z <http://www.korpus.cz>.
- KŘEN, M. a kol. (2015). *SYN2015: reprezentativní korpus psané češtiny*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Stažené z <http://www.korpus.cz>.
- KŘEN, M. a kol. (2020). *SYN2020: reprezentativní korpus psané češtiny*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Stažené z <http://www.korpus.cz>.
- KŘEN, M. a kol. (2023). *Korpus SYN, verze 12*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Stažené z <http://www.korpus.cz>

Literatura

- Akademický slovník současné češtiny*. (2017–2024). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Stažené z <https://slovníkcestiny.cz>.
- ALLAN, K. (2007). The pragmatics of connotation. *Journal of Pragmatics*, 39(6), 1047–1057.
- BENKO, V. (2014). Aranea: Yet Another Family of (Comparable) Web Corpora. In P. Sojka, A. Horák, I. Kopeček a K. Pala (eds.), *Text, Speech, and Dialogue. 17th International Conference, TSD2014* (s. 247–256). Springer.
- BIERWIACZONEK, B. (2014). Representation of Polysemy as a Basis of Contrastive Lexical Semantics. In A. Łyda a G. Drożdż (eds.), *Dimensions of the Word* (s. 12–27). Cambridge: Scholars Publishing.
- DIEWALD, G. (2011). Pragmaticalization (defined) as grammaticalization of discourse functions. *Linguistics*, 49(2), 365–390.
- FINKBEINER, R., MEIBAUER, J. a WIESE, H. (2016). What is pejoration, and how can it be expressed in language? In R. Finkbeiner, J. Meibauer a H. Wiese (eds.), *Pejoration* (s. 1–18). John Benjamins Publishing Company.
- CHRISTIANSEN, B. J. a JOSEPH, B. D. (2016). On the relationship between argument structure change and semantic change. *Proceedings of the Linguistic Society of America*, 1, 1–11.
- KOCHOVÁ, P. (2015). Prefixoidace v češtině (k svébytnému tvoření nových slov na materiálu neologismů). In K. Barnová a A. Chomová (eds.), *Varia XXI: Zborník príspevkov z XXI. kolokvia mladých jazykovedcov* (s. 229–238). Banská Bystrica: Belianum.
- KRÁLOVÁ, E. (2022). Role prefixoidů z klasických jazyků při obohacování slovní zásoby (nejen) češtiny na příkladu komponentů bio- a eko-. *Z Teorii i Praxe Dydačtycznej Języka Polskiego*, 31, 1–11.
- KROUPOVÁ, M. (2013). Problematika neosémantizace internacionálního lexika (na materiálu češtiny, polštiny a slovenštiny). *Nová čeština doma a ve světě*, 1/2, 63–73.

- LALOR, T. a RENDLE-SHORT, J. (2008). “That’s so Gay”: A contemporary use of gay in Australian English. *Australian Journal of Linguistics*, 27(2), 147–173.
- MARTINCOVÁ, O. (2016). Prefixoid. In P. Karlík, M. Nekula a J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny* (s. 1395–1396). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- MCGREGOR, W. B. (2015). *Linguistics: An Introduction*. London: Bloomsbury.
- RANGELOVA, A. (2005). Neosémantizmy a neosémantizační procesy. In O. Martinčová (ed.), *Neologizmy v dnešní češtině* (s. 159–179). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
- RUSÍNOVÁ, Z. a NEKULA, M. (2016). Deminutivum. In P. Karlík, M. Nekula a J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny* (s. 316–317). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- SÁNCHEZ FAJARDO, J. A. (2022). *Pejorative Suffixes and Combining Forms in English*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- SENDLMEIER, W., STEFFEN I. a BARTELS, A. (2016). Pejorative prosody. In R. Finkbeiner, J. Meibauer a H. Wiese (eds.), *Pejoration* (s. 21–40). John Benjamins Publishing Company.
- SCHREUDER, H. (1970). *Pejorative Sense Development in English*. College Park, MD: McGrath Publishing Company.
- SLÁMA, J. (2022). Konstrukce s velkým K. *Časopis pro moderní filologii*, 104(1), 35–53.
- SLÁMA, J. (2023). *Haluzárna, bafačky a homokonec*: Neologismy na webu Československé filmové databáze a relevance neologismů (nejen) pro popis slovo tvorby. *Časopis pro moderní filologii*, 105(1), 23–38.
- SPURNÝ, M. (2019). *Tisková zpráva: Postoje veřejnosti k právům homosexuálů – květen 2019*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR, v. v. i. Stažené z https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a4940/f9/ov190607.pdf
- ŠIMANDL, J. a kol. (2016). *Slovník afixů užívaných v češtině*. Praha: Karolinum.
- ŠÍŠKOVÁ, K. (2013). *Vývoj a přeměna názvosloví a sémantiky v české psychopedii* (nepublikovaná bakalářská práce). Praha: Univerzita Karlova.
- ŠTĚPÁNKOVÁ, B. (2020). K možnostem zachycení pragmatické složky významu v jednojazyčném výkladovém slovníku (na příkladu hesel z oblasti etnografie a antropologie). *Naše řeč*, 103(5), 430–446.
- TRAUGOTT, E. C. a DASHER, R. B. (2001). *Regularity in Semantic Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TROJANOVÁ, M. (2023). *Neosémantismy na portálu Čeština 2.0 a jejich užívání v současné komunikaci* (Nepublikovaná bakalářská práce). Praha: Univerzita Karlova.
- ZIMA, J. (1958). O expresivitě substantivních deminutiv v češtině. *Slovo a slovesnost*, 19(4), 254–260.

Laická lingvistika v uměleckých textech – přehled¹

Lay linguistics in artistic texts – an overview

AGATA RECLIK

Ostravská univerzita

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9743-6131>

E-mail: Agata.Reclik@osu.cz

Abstract: The presented study focuses on defining the field of folk linguistics and outlining existing approaches to this topic within the Czech context. Lay linguistics is an interdisciplinary field aimed at exploring the linguistic interests of the general public, specifically reflecting its perceptions and uses of language. The text introduces theoretical frameworks and methodological approaches that have been developed in the Czech Republic so far. The study also includes an examination of artistic texts and art opinion journalism as potential materials for research in lay linguistics. The results highlight the importance of incorporating lay perspectives into linguistic research, as these views can offer new insights into complex language phenomena. Engaging with public reflections not only deepens professional understanding of language but also fosters a more open and effective dialogue between linguists and the public.

¹ Studie vznikla s podporou grantového projektu č. SGS02/FF/2024 „Česká lingvistika 21. století – rozhovory, témata, analýzy“ (řešeného na Filozofické fakultě Ostravské univerzity).

Abstrakt: Předkládaná studie se zaměřuje na vymezení oboru laické lingvistiky a prezentaci dosavadních přístupů k této problematice v českém prostředí. Laická lingvistika je mezioborová disciplína zaměřená na zkoumání lingvistických zájmů širší veřejnosti, tedy na reflexi jejího vnímání a používání jazyka. V textu jsou představeny teoretické rámce a metodologické přístupy, které byly dosud v českém prostředí rozvinuty. Studie rovněž zahrnuje prezentaci uměleckých textů (a textů umělecké publicistiky) jako potenciálního materiálu pro výzkum v oblasti laické jazykovědy. Závěry ukazují, jak zásadní je zahrnutí laické perspektivy do lingvistického výzkumu, neboť tyto názory mohou nabídnout nové úhly pohledu na složité jazykové jevy. Zapojení reflexy širší veřejnosti tak nejen prohlubuje odborné porozumění jazyku, ale také podporuje vytvoření otevřenějšího a efektivnějšího dialogu mezi lingvisty a veřejností.

Keywords: art opinion journalism, Czech language, folk linguistics, literary text, non-expert reflections of language

Klíčová slova: umělecká publicistika, český jazyk, laická lingvistika, umělecký text, neodborné reflexe jazyka

1. Úvod: vymezení oboru

Studie se soustředí na laickou lingvistiku, což je disciplína, která se zabývá zkoumáním nelingvistických názorů na jazyk. Hlavním záměrem je představit její základní vymezení, popsat dosavadní vývoj a typologii výzkumů, které byly v tomto oboru realizovány, a analyzovat aktuální trendy. Pozornost je věnována rozdílu mezi výzkumy, které explicitně pracují s konceptem laické lingvistiky, a těmi, jež se zaměřují na nelingvistické názory na jazyk, aniž by tuto disciplínu přímo reflektovaly. Součástí studie je rovněž představení uměleckých textů a textů umělecké publicistiky jako specifického materiálu pro zkoumání laických názorů na jazyk. Cílem studie je tedy zdůraznit význam laické lingvistiky jako samostatného vědního oboru, který má přínos nejen pro jazykovědu, ale také pro další humanitní a sociální vědy.

Čeština a její studium jsou obvykle považovány za doménu bohemistů, kteří na jazyk nahlíží z odborné perspektivy. Nicméně jazyk hraje důležitou roli také v životě běžných uživatelů, kteří s ním často

pracují bez formálního vzdělání v lingvistice. Neodborné reflexe jazykových a jazykovědných otázek se v lingvistickém výzkumu začínají těšit rostoucí pozornosti. Jazykové názory laiků mohou nabízet zajímavé vhledy do toho, jak je čeština vnímána mimo akademickou a odbornou sféru. Současná lingvistika proto laické teorie neodmítá, ale naopak uznává jejich důležitost jako součást širšího jazykového povědomí (např. Dufek a kol., 2022). Laická lingvistika často kombinuje prvky vědeckých teorií, se kterými se uživatelé jazyka setkávají ve škole, s vlastním intuitivním chápáním jazyka. V českém prostředí, kde povinná školní docházka zahrnuje určité lingvistické vzdělání, nejsou tyto hranice mezi odbornými a laickými názory vždy zřetelné (Saicová Římalová, 2020, s. 25). Přestože například spisovatelé a publicisté nemají formální vzdělání v bohemistice, jejich názory na jazyk mohou mít významný dopad na veřejné mínění a jazykovou kulturu (Reclík, 2024, s. 18). Tato oblast tedy zahrnuje širokou škálu názorů, od intuitivních a neodborných až po ty, které jsou založeny na určité míře odborného vzdělání.

V současnosti existují dvě hlavní teoretické linie definující laickou lingvistiku v kontextu jazykovědy. První linie ji považuje za specifickou oblast lingvistiky zaměřenou na zkoumání jazykového myšlení a reflexe u neodborníků, tedy těch, kteří nemají odborné jazykovědné vzdělání (Saicová Římalová, 2020, s. 25). Tento přístup se zaměřuje na to, jak jednotlivci, kteří denně používají jazyk, vnímají jeho strukturu, funkce a vývoj z perspektivy nezatížené vědeckými teoriemi, ale vycházející z každodenní jazykové praxe (srov. Niedzielski a Preston, 2003). Druhá linie propojuje laickou lingvistiku s různými jazykovědnými obory, jako je například aplikovaná lingvistika a sociolingvistika. V těchto oblastech se uplatňují různé přístupy, například teorie jazykového povědomí, otázky jazykové akvizice či teorie sociální reprezentace (srov. Świerczewska, 2022). Jednou z možných oblastí výzkumu je analýza osvojování jazykových dovedností jednotlivci a způsobů, jak se tyto dovednosti projevují v různých situacích, například při učení cizího jazyka nebo v různých sociálních kontextech (srov. Stegu, Preston, Wilton a Finkbeiner, 2018). Tyto

teoretické linie nejen obohacují diskusi o laické lingvistice, ale také ukazují, jak důležité je zohlednit běžné, rozuměj laické jazykové uvažování a reflexe, které mohou přispět k širšímu chápání jazykových jevů. Propojení těchto oborů může napomoci vytvoření komplexnějšího obrazu o tom, jak jazyk funguje v různých kontextech a jaké faktory ovlivňují jazykové praktiky jednotlivců.

Terminologie pro popis neodborných jazykových názorů není jednoznačná a liší se napříč jazykovými prostředími. V české lingvistice se používá několik termínů, které reflektují různé aspekty tohoto fenoménu. Nejčastěji se objevují označení jako *laická lingvistika*, *lidová lingvistika* nebo *naivní lingvistika* (Saicová Římalová, 2020; Dufek a kol., 2022). V angličtině se pro tuto oblast používá termín *folk linguistics* (Niedzielski a Preston, 2003), v němčině *Laien-Linguistik* (Antos, 1996), v polštině *językoznawstwo naiwne* nebo *językoznawstwo potoczne* (Maćkiewicz, 2008; Świerczewska, 2022) a v ruštině *народная лингвистика* či *наивная лингвистика* (Bondarenko, 2016; Poliničenko, 2012). Dalším termínem často používaným v této oblasti je *lidová etymologie* (Rejzek, 2009; Večerka a kol., 2006), anglicky *folk/popular etymology* (Malkiel, 1993), německy *Volksetymologie* (Olschansky, 1996), polsky *etymologia ludowa* (Cienkowski, 1972; Długosz, 1991), rusky *ložnaja etimologija* (Pokrovskij, 1981). Toto označení se vztahuje k laickým výkladům původu slov, které bývají často nepřesné. V češtině se také můžeme setkat s pojmy *jazykové pověry* (Hausenblas, 2003) a *lidový/insitní jazykozpyt* (Čmejrková, 1992; Šimandl, 1999), v maďarštině se podobné jevy označují jako *nyelvi babonák* (Domonkosi, 2007). Kromě uvedených termínů se v oblasti laické lingvistiky objevují i výzkumy zaměřené na *jazykové ideologie* (Múcsková, 2017) nebo koncepty jako *jazykový obraz světa* (Vaňková a kol., 2005) či *jazykové povědomí* (Horecký, 1991; Dolník, 2003). Lze tedy konstatovat, že ačkoliv některé z uvedených výrazů přímo neodkazují na laickou lingvistiku, stále se zaměřují na to, jak jazyk ovlivňuje vnímání světa a jak si ho jeho uživatelé včleňují do širšího společenského kontextu. Tím se rovněž řadí do stejné oblasti výzkumu.

2. Laická lingvistika: vývoj, výzkum a aktuální trendy

Neodborné jazykové teorie začaly být předmětem zájmu lingvistů zhruba od poloviny 20. století. Za prvního významného autora, který se této problematice věnoval, je považován německý jazykovědec žijící v USA Henry Hoenigswald, jenž poprvé použil termín *folk linguistics* (Niedzielski, Preston, 2003, s. 2–5). V českém prostředí však dosud existuje pouze několik publikací, které přímo používají termín *laická lingvistika*. První takovou zmínku nalezneme v práci Pavla Nováka s názvem *O smysl diskuse o mluvené češtině* (Novák, 1962, s. 268). Novák zde zdůrazňuje důležitost zkoumání laické lingvistiky pro jazykovou kulturu šedesátých let 20. století a uvádí, že dopisy a dotazy zasílané jazykové poradně představují cenný zdroj k pochopení jazykové situace dané doby. Zároveň si je vědom omezení vyplývajících z toho, že tyto zdroje nezahrnují názory všech uživatelů jazyka. Autorem další publikace, v níž je přímo diskutován termín laická lingvistika, je Jiří Šimandl, který se na tuto disciplínu dívá z jiného úhlu pohledu; autory neodborných reflexí vnímá jako poučené uživatele jazyka (Šimandl, 1999, s. 161). Navrhuje alternativní název pro laickou lingvistiku, který odráží polistopadový odklon od preskriptivních přístupů a zájem o deskriptivní analýzu jazyka. Termín *insitní jazykozpyt* považuje za méně zatížený negativními konotacemi spojenými s pojmem laická lingvistika, který může podle něj vyvolávat dojem neškolenosti a nedostatečné znalosti (Šimandl, 1999, s. 161–162). Podrobnějšímu zkoumání otázek laické lingvistiky se věnuje Irena Vaňková ve své knize *Nádobá plná řeči* (Vaňková, 2007). V rámci výzkumu jazykového obrazu světa však volí jiný termín, konkrétně se zaměřuje na koncept naivní lingvistiky, přičemž klade důraz na vztah mezi jazykem, myšlením a realitou. Laická lingvistika je zde chápána jako prostředek k porozumění tomu, jak lidé intuitivně používají jazyk a jaké významy mu přisuzují. Vaňková poukazuje na to, že jazyk není pouze nástrojem komunikace, ale také zrcadlem lidské identity a kultury. Tímto způsobem laická lingvistika obohacuje lingvistické výzkumy a funguje jako spojnice mezi teoretickými koncepty a prak-

tickým používáním jazyka, což přispívá k lepšímu porozumění jeho komplexitě jako nedílné součásti lidské existence (Vaňková, 2007, s. 112–127). Publikace se zaměřuje na metajazyk a conceptualizaci jazyka v různých oblastech, např. spisovný jazyk, beletrie a dialekty. Termíny z oblasti laické lingvistiky, např. *laické jazykové vědomí*, jsou používány rovněž Františkem Danešem v monografii *Kultura a struktura českého jazyka* (Daneš, 2009, s. 7–17), kde okrajově analyzuje laické postoje k jazyku a zkoumá, jak mluvčí vnímají vybrané jazykové jevy, např. význam češtiny jako mateřského jazyka.

V posledním desetiletí se zájem o laickou perspektivu v jazykovém výzkumu výrazně zvyšuje, což reflektuje rostoucí uznání významu jazykového myšlení neodborníků. Tento posun naznačuje, že laická lingvistika se stává důležitým nástrojem pro porozumění dynamice jazykových změn a kulturních fenoménů, jež ovlivňují jazykový vývoj. Tomuto tématu se aktivně věnují čeští jazykovědci z oddělení jazykové kultury Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky, v.v.i. (dále jen ÚJČ AV ČR) a Ústavu českého jazyka a teorie komunikace Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, včetně Lucie Saicové Římalové, Hany Mžourkové, Ondřeje Dufka, Kláry Dvořákové, Martina Beneše, Barbory Martinkovičové, Kamily Smejkalové a Veroniky Štěpánové, kteří se shodují na používání termínu laická jazykověda. Zcela zásadní je například studie Lucie Saicové Římalové (Saicová Římalová, 2020), v níž analyzuje laická pravidla, jež se objevila v diskusích českých mluvčích na tzv. mateřských internetových stránkách. Jako vůbec první zde definuje laickou lingvistiku jako subdisciplínu jazykovědy a poskytuje charakteristiku uživatelů jazyka, kteří laické představy vytvářejí. Kromě toho se Saicová Římalová věnuje také *laické stylistice*, tedy vnímání jazykového stylu z pohledu laiků. Ve svém výzkumu této problematiky se zaměřila na reflexi novoročních a vánočních projevů politiků (Saicová Římalová, 2022).

Další studie, které přímo pracují s poznatky laické lingvistiky, se často soustředí na neodborná pravidla vycházející z představ tazatelů jazykového poradenství ÚJČ AV ČR. Příkladem je výzkum Hany

Mžourkové, která analyzuje laická pravidla na základě telefonických nahrávek tvořících databázi jazykových dotazů. Autorka zkoumá, jak (a zda) by se laické názory mohly uplatnit v rámci jazykové regulace jako potenciální zdroj pro normu kultivovaného jazyka (Mžourková, 2018). Nejnovější kolektivní publikace pracovníků jazykové poradny, *Jazyková poradna, dobrý den. O češtině a jejích uživatelích* (Dufek a kol., 2022), se rovněž zaměřuje na analýzu telefonických dotazů od uživatelů bez odborného jazykového vzdělání. Autoři porovnávají laické a profesní vnímání jazykových změn, kodifikace a přejímky v češtině. Nelze opomenout, že se v úvodu pokoušejí také o charakteristiku oboru laické lingvistiky, přičemž navazují na již uvedené definice, zejména na vymezení jazykovědkyně Lucie Saicové Římalové. Autoři se však neomezují pouze na tento přístup k tématu, ale také zohledňují poznatky interaktivní sociolingvistiky (analýza jazykových interakcí viz Dufek a kol., 2022, s. 28–29) a teorie jazykového managementu (analýza metajazykových aktivit uživatelů jazyka viz Dufek a kol., 2022, s. 29–30). Dále se zaměřují na popis jiných konceptů, které označují jako „koncepty-termíny“, např. *postoje k jazyku, přesvědčení o jazyce, konceptualizaci jazyka a jazykové ideologie* (viz Dufek a kol., 2022, s. 30–32).

V českém prostředí existuje několik publikací, které se sice přímo nezabývají laickou lingvistikou, tedy ji nepovažují za samostatnou disciplínu a nepracují s termínem laická lingvistika, přesto se jí však tematicky dotýkají. Již v šedesátých letech 20. století Antonín Tejnor analyzoval dotazy zasílané jazykové poradně a zvažoval, zda by tyto poznatky mohly být využity pro pravopisnou komisi (Tejnor, 1969). Jan Chloupek se ve své publikaci *Pověry o češtině* (Chloupek, 1968) zabývá neodbornými jazykovými názory a charakterizuje české laické jazykové teorie, které nazývá pověrami. Uvádí například tehdejší hodnocení spisovné češtiny jako zastaralé a přístup k českým nářečím, která byla na jedné straně vnímána jako zdroj ryzích jazykových forem, a na druhé straně jako nositel nespisovných prvků. Tento koncept dále rozvíjí Karel Hausenblas ve svém textu *Pověry o jazyce* (Hausenblas, 2003), kde se zaměřuje na představy ovlivněné osobním jazy-

kovým citem, např. otázky jazykové čistoty, dobový úpadek jazyka a rozdíly mezi tzv. spisovnou Moravou a nespisovnými Čechami.

Jak již bylo zmíněno výše, tématu laické lingvistiky se rovněž věnují publikace vzniklé po roce 2000. Některé z nich se zaměřují na aspekty této problematiky, aniž by ji však explicitně definovaly jako samostatný obor. Například Barbora Hošková a Barbora Šmídová ve studii *Vadí, nevadí* (Hošková a Šmídová, 2005) publikované v monotematickém čísle časopisu *Čeština doma a ve světě*, které se věnuje právě neodborným reflexím jazyka, zkoumají laické názory na jazyk, aniž by se laické lingvistice přímo věnovaly. Podobně studie autorů Martina Beneše, Martina Proška, Kamily Smejkalové a Veroniky Štěpánové s názvem *Interaction between language users and a language consulting centre: Challenges for language management theory and research* (Beneš, Prošek, Smejkalová a Štěpánová, 2017) nabízí zajímavé pohledy na interakci mezi uživateli jazyka a jazykovými poradnami, přičemž tento text rovněž nepoužívá terminologii laické lingvistiky. V oblasti vlastních jmen lze zmínit tematické číslo časopisu *Acta onomastica* (roč. 63, č. 2, 2022) věnované problematice lidové etymologie (viz níže) či práci Terezy Svojsíkové, která se zaměřuje na názory vybrané skupiny internetové veřejnosti na přechylování cizích ženských příjmení a označuje tento typ laických jazykových reflexí jako *pohled běžných uživatelů jazyka* (Svojsíková, 2013, s. 27).

3. Lidová etymologie jako součást laické lingvistiky?

V českém prostředí se zájem o neodborné jazykové reflexe často zaměřuje na specifické oblasti, přičemž jednou z nejčastějších je lidová (či bakalářská) etymologie, která však přímo nevyužívá teorii laické lingvistiky. Termín bakalářská etymologie poprvé použil Václav Machek v roce 1947 v časopise *Naše řeč*, kde analyzoval různé lidové výklady slov: „Mylné je i běžné odvozování (které slyším s několika stran), že slovo kocanda je z německého *Gott sei Dank* (viz NŘ XVIII, 121) nebo z *Gott sei da* (tak překlíčena vskutku jedna víska u Žďáru), neboť kocandy máme i v krajích čistě českých, Němci

však své kocandy takto nenazývají; rovněž tak *ganz am Ende* (viz NŘ XVIII, 253). Toto vše jsou zkrátka typické etymologie „bakalářské“ (Machek, 1947, s. 92). Zvláštní pozornost této problematice věnovali Světlá Čmejrková a Jiří Rejzek. Světlá Čmejrková ve své publikaci *Jazykové vědomí a jazyková kultura (zamyšlení nad tzv. lidovým jazykozpytem)* (Čmejrková, 1992) představuje koncept lidového jazykozpytu, který označuje za předvědecké hodnocení jazyků založené na estetických hodnotách a snahách o zachování jazykové čistoty. Tento pojem má za cíl odlišit dané téma od vědeckého přístupu a předejít záměně s termínem lidová jazykověda. Jiří Rejzek se ve své monografii *Lidová etymologie v češtině* (Rejzek, 2009) zaměřuje na teoretické základy, klasifikaci a terminologii lidové etymologie a zároveň reflektuje kritiku terminologické nejednotnosti ze strany lingvistů (Rejzek, 2009, s. 17–21).

V souvislosti s odlišnostmi v užívání termínů v rámci lidové etymologie je důležité zmínit publikace Jaroslava Davida a Žanety Dvořákové, které se zabývají tímto problémem v české onomastice. Jaroslav David ve své studii *Lidová a bakalářská etymologie vlastních jmen (na příkladu toponym)* (David, 2010) navrhuje sjednotit pojmy lidová etymologie a bakalářská etymologie pod termín *nevědecká etymologie*. Tento návrh má za cíl odstranit terminologické rozpory, protože lidová etymologie obvykle zahrnuje neintencionální výklady, zatímco bakalářská etymologie se vztahuje na výklady jednotlivců s humanitním či jazykovým vzděláním. Autor rovněž upozorňuje na časté zaměňování těchto označení, přičemž termín lidová etymologie je používán častěji. Žaneta Dvořáková v textu *K termínu „lidová etymologie“ v české onomastice* (Dvořáková, 2022) poukazuje na to, že čeští lingvisté, kteří se zabývají vlastními jmény, nadále preferují termín lidová etymologie, i když se objevují snahy o jeho nahrazení termíny jako *lidové výklady* nebo *nevědecká etymologie*. Problematika lidové etymologie se stala předmětem zájmu v několika dalších výzkumech, což ukazuje, že není jen okrajovým tématem, ale důležitým fenoménem, který reflektuje jazykové vědomí a kulturní identitu uživatelů. Například Pavel Štěpán ve své studii *Výklady místních*

jmen na oficiálních webových stránkách obcí (Štěpán, 2022) analyzuje, jak jsou prezentována toponyma, tedy názvy geografických míst, na oficiálních webových platformách.

4. Umělecký text jako materiál výzkumu laické lingvistiky

Cenný materiál pro výzkum zaměřený na neodborné představy o jazyce nabízí umělecké texty. Reflexe jazykových problémů se v nich objevují ve značné míře a nacházejí se v různých formách uměleckého vyjádření, jako jsou povídky, romány a další literární žánry (Reclik, 2024, s. 29–30). Příkladem může být Svatopluk Čech (1846–1908), významný český spisovatel druhé poloviny 19. století, který se ve své tvorbě zahrnující širokou škálu témat intenzivně věnoval rovněž dobovým jazykovým otázkám. Například v Čechových broučkářkách, tedy dvou románech pojednávajících o osudech pana Matěje Broučka, nacházíme kritické pohledy na jazykový purismus, k němuž se autor vyjadřuje pomocí popisu podivné řeči Měsíčníků (Čech, 2016, s. 89–91; srov. Flajšhans, 1917). Dalším příkladem může být jedna z Čechových povídek, *Tajemný člověk* (1881), která humorně konfrontuje soudobou měšťanskou salonní společnost prostřednictvím postavy pana Hladkého (Čech, 1904, s. 83–89). Tento hrdina se ve svých konverzacích snaží prosazovat slova a fráze doporučené jazykovými brusiči, což na čtenáře působí nejen komicky a zastarale, ale také nevhodně.

Specifickým druhem uměleckého textu je umělecká publicistika, která se nachází na pomezí žurnalistiky a literární tvorby. Tato forma vychází z tradičního pojetí uměleckého textu, v němž dominuje estetická funkce motivovaná záměrem autora, zároveň však obsahuje i informativní a persvazivní složky (Hoffmannová, 2016, s. 396–397). V rámci této literární kategorie lze tedy analyzovat črty, fejetony a další žánry, které kombinují publicistické a estetické prostředky. V kontextu laické lingvistiky je obzvláště důležité sledovat v nich subjektivitu autorů, která hraje klíčovou roli v jejich reflexích jazyka a vnímání aktuálních jazykových problémů. Příkladem může být tvor-

ba Karla Poláčka, konkrétně jeho eseje, fejetony a sloupky. Například v jednom ze svých fejetonů nazvaném *Paní službukonajícová* (1931) ironicky kritizuje nadměrné používání zdvořilostních frázi a přehnanou konvenčnost v projevech společnosti (Poláček, 2001, s. 703–705). V textu *Tři tečky* (1925) se Poláček zaměřuje na zneužívání interpunkčních znamének, zejména na to, jak tři tečky v brakové literatuře často vyjadřovaly sentimentalitu a nepřímou výpověď. V žurnalistice však byly naopak využívány ke zdůraznění nesouhlasu, posměchu či skryté zášti vůči politickým odpůrcům (Poláček, 2001, s. 276–279). Tímto způsobem texty umělecké publicistiky poskytují cenný materiál pro zkoumání, jak byla jazyková praxe vnímána v určitém historickém období a které laické představy o jazyce byly dobově rozšířeny. Analýza literárních děl může významně přispět k hlubšímu pochopení vztahu mezi jazykem a literaturou nejen z estetického a jazykového hlediska, ale i z pohledu širších společenských a kulturních souvislostí.

Výzkum v rámci laické lingvistiky se tedy může zaměřit na postoje spisovatelů k jazykovým otázkám a zasadit je do širšího kontextu. Lingvisté, kteří se touto oblastí zabývají, sledují, jak laické názory ovlivňují nejen veřejné mínění, ale také samotný vývoj jazyka. To umožňuje hlubší porozumění tomu, jak literární a publicistická tvorba může přispívat k proměnám různých jazykových jevů. Příkladem je článek Světlý Čmejrkové *Jazykové vědomí a jazyková kultura (zamyšlení nad tzv. lidovým jazykozpytem)* (Čmejrková, 1992), o němž jsme již psali výše. Autorka v něm rozebírá názory Karla Čapka a Pavla Eisnera, kteří kritizovali výrazy vnímané jako cizorodé. Čmejrková v této souvislosti poukazuje na fenomén lidové etymologie, a tím přispívá k pochopení, jak mohly spisovatelské představy o původu slov formovat a ovlivňovat veřejné debaty o hodnocení slov.

Výrazným příkladem vnímání a hodnocení laických názorů spisovatelů na jazyk jsou práce bohemisty Alexandra Sticha, který v devadesátých letech 20. století aktivně sledoval diskuse o pravopisu, do nichž se zapojovali nejen odborníci, ale také laická veřejnost. Obec spisovatelů projevovala výrazný zájem o tvorbu nových pravopisných

pravidel a již v roce 1990 uspořádala setkání s představiteli ÚJČ AV ČR, na kterém se intenzivně diskutovalo o navrhovaných reformách. Tyto debaty odhalily střet mezi zastánci změn a těmi, kdo obhajovali zachování stávající pravopisné kontinuity a tradic². Příprava a vznik posledních *Pravidel českého pravopisu* (1993) byly široce sledovány a komentovány spisovateli rovněž v českém tisku, včetně *Lidových novin*, *Mladé fronty Dnes* a *Rudého práva* (Bermel, 2007, s. 162–163). Debatu v *Literárních novinách*, která se nezaměřovala na hodnocení jednotlivých pravopisných změn, ale na otázku vhodnosti reformy, zahájila Stichova polemika *Ať žije český furor orthographicus* (Stich, 2004, s. 11–19). V ní autor upozorňuje na to, že kladení velkého důrazu na dodržování správného pravopisu je charakteristickým jevem českého jazykového prostředí a veřejné diskuze o pravopisných otázkách často slouží jako záminka pro vyjadřování názorů, které se tomuto tématu přímo nevěnují. Stich také poznamenal, že tohoto typu pravopisné reflexe si povšiml již spisovatel Karel Havlíček Borovský v 19. století, když jej označil jako „chorobu furor orthographicus“ (Stich, 2004, s. 17).

Alexandr Stich se zajímal o vnímání jazykových otázek spisovateli a širší veřejností i v dalších publicistických textech. Ve statí *Jak mluvíme a co si o tom myslíme* (Stich, 2004, s. 26–32) se zabývá problematikou jazykové kodifikace, tedy veřejným a lingvistickým pohledem na rozdělení češtiny na spisovnou a nespisovnou. V příspěvku *Země beze jména?* (Stich, 2004, s. 228–232), pojmenovaném podle meziválečného souboru reportáží Ivana Olbrachta z Podkarpatské Rusi, se věnuje popřevratové debatě o názvu „Česko“ a komentuje názor spisovatele Václava Jamky, který podporoval striktní dodržování preferované podoby tohoto názvu (srov. Drkošová a Místecký, 2022). Ve svých úvahách o tehdejších pravopisných polemikách Stich analyzuje

---

² Po zavedení nových *Pravidel českého pravopisu* v roce 1993 převažovaly mezi spisovateli kritické výhrady proti pravopisné reformě. Předseda rady Obce spisovatelů prozaik Karel Pecka dokonce v článku *Nová pravidla chaosu* doporučil tyto reformy ignorovat (Bermel, 2007, s. 160, 165–166).

názory spisovatelů jak z minulosti, například pravopisné kuriozity Josefa Svatopluka Machara (Stich, 2004, s. 121–122) nebo humoristické texty Ignáta Herrmana pod pseudonymem Vavřinec Lebeda (Stich, 2004, s. 118–126), tak ze současnosti. Zmínil komentář Ludvíka Vaculíka, který považoval psaní velkých písmen za nadbytečné, pokud jedinečnost jevu vyplývá už z jeho pojmenování (Stich, 2004, s. 55–56). Všiml si také postoje prozaika Michala Ajvaze, který odmítal jakékoli jazykové regulace a zastával názor, že by se pravopis měl přirozeně vyvíjet (Stich, 2004, s. 118–126). Alexandr Stich tedy poukazoval na rozmanitost postojů literátů k jazykovým otázkám, která se pohybovala od volnějších po přísnější přístupy. Ve svých textech opakovaně zdůrazňoval, že výzkum veřejného mínění není spolehlivým nástrojem pro řešení jazykových problémů, neboť představy mluvčích o jazyce často neodpovídají skutečné jazykové praxi. Toto zjištění upozorňuje na důležitost rozlišovat mezi teoretickými názory a praktickým užíváním jazyka v každodenním životě (Stich, 2004, s. 30–31).

Reflexe jazyka v české literární tvorbě byly předmětem zájmu i dalších lingvistů, jak dokládají příspěvky v odborných jazykovědných časopisech. Příkladem lze uvést studie Václava Flajšhans *Měsíční čeština* (Flajšhans, 1917), Karla Hausenblase *Řeč o řeči v Nerudově povídce U tří lilii* (Hausenblas, 1977) a Aloise Jedličky *Jazykové a jazykovědné zájmy Karla Čapka* (Jedlička, 1991). Reakce lingvistů na jazykové reflexe spisovatelů byly v průběhu 20. století uveřejňovány také v lingvistických časopisech, zejména v *Naší řeči* a *Slově a slovesnosti*.

Náš výzkum reflexe jazykové problematiky vybranými českými spisovateli, konkrétně disertační práce *Jazyková a jazykovědná problematika a její reflexe v díle vybraných českých spisovatelů* (Reclik, 2024), se zaměřil nejen na názory těchto osobností na jazykovou problematiku, ale také na to, jak byly postoje spisovatelů prezentovány v lingvistických časopisech *Naše řeč* a *Slovo a slovesnost* (Reclik, 2024, s. 180–198; Rupiňská, 2021). Výzkum ukázal, že do roku 1948 se v obou časopisech názory spisovatelů na češtinu pravidelně objevo-

valy. Jejich autoři se zaměřovali hlavně na otázky jazykových reforem, zejména na očišťování jazyka a teorii dobrého autora (*Naše řeč*), i na strukturalistické teorie (*Slovo a slovesnost*). Jejich reflexe sloužily jako vzory pro správné vnímání a hodnocení mateřského jazyka. Po roce 1948 však zájem spisovatelů o jazykové otázky výrazně poklesl, což se odrazilo v nižším počtu příspěvků na toto téma ve zkoumaných periodikách. Tento pokles lze přičíst nejen politickým a společenským změnám, ale také vzájemnému postupnému vzdalování lingvistického a literárního přístupu k textu a jazyku. Aktivní role spisovatelů v jazykovědných otázkách se tak výrazně oslabila, což se projevilo v menším počtu článků věnovaných jejich jazykovým reflexím. Analýza jazykových a jazykovědných reflexí v dílech Jana Nerudy, Svatopluka Čecha, Karla Čapka a Karla Poláčka rovněž ukázala, že tito spisovatelé nejenže projevovali zájem o jazyk, ale také ovlivňovali veřejné mínění o jeho podobě. Zabývali se například otázkami kodifikace spisovné češtiny, postavením mluveného jazyka, zneužíváním slov, vlivem umění (literatura, divadlo) na český jazyk a reflexí proprií (Reclik, 2024). Mezi otázky týkající se vlastních jmen patřily například vliv městské módy na volbu antroponym, standardizace urbanonym či reklamní funkce proprií (Reclik, 2022, 2023). Oblast reflexe jazykových jevů spisovateli, jak v historickém, tak současném kontextu, se tak ukázala jako cenný zdroj pro porozumění vývoji jazykových standardů a jazykového vědomí v české kultuře.

5. Závěr

Závěrem našeho shrnujícího přehledu lze konstatovat, že laická lingvistika představuje významný a rozvíjející se obor, který se zaměřuje na zkoumání jazykových názorů a reflexí běžných uživatelů jazyka, již nemají formální jazykovědné vzdělání. Tento přístup obohacuje naše chápání jazykových jevů, protože přináší pohledy založené často především na intuici a lišící se od tradičních akademických a vědeckých teorií. Konkrétně v českém prostředí se laická lingvistika stále vyvíjí a nabývá na významu. Je tématem mnoha pu-

blikací a výzkumů zaměřených na různé jazykové a jazykovědné otázky, přičemž se nejčastěji objevují témata spojená s jazykovou kulturou a regulací jazyka. Ačkoli se terminologie a definice mohou lišit, všeobecná shoda spočívá v uznání hodnoty laických reflexí pro jazykový výzkum.

Důležitým aspektem této problematiky je, jak umělecké texty slouží jako materiál pro analýzu jazykových představ a stereotypů, neboť často reflektují širokou škálu jazykových jevů a problémů, jimž společnost čelí. Patří sem například manipulace jazykem prostřednictvím politických či novinářských frází, stejně jako konstruování negativních (typizujících) obrazů určitých sociálních skupin. Umělecká publicistika, literární díla a další formy uměleckého vyjádření nejen dokumentují jazykovou praxi, ale také kriticky reflektují jazykové normy a jejich uplatnění v každodenní komunikaci, čímž přispívají k zachycení přirozeného vývoje jazyka. Tento proces spočívá ve spojení jazykových norem a jejich reálného užívání, což umožňuje, aby jazyk zůstal dynamický, flexibilní a živý, nikoliv strnulý či zastaralý.

Celkově lze říct, že laická lingvistika je obor, který si zaslouží větší pozornost jak ze strany lingvistů, tak i široké veřejnosti. V kontextu neustále se vyvíjejícího jazyka a jeho role v každodenní komunikaci je důležité chápat, jak laické názory přispívají k jazykovému vědomí a kultuře. Je nezbytné pokračovat ve výzkumu, který podporuje vzájemné porozumění mezi odborníky a běžnými uživateli jazyka a přispívá k udržení jazykové rozmanitosti a kultivovanosti.

Literatura

- ANTOS, G. (1996). *Laien-linguistik. Studien zu Sprach- und Kommunikationsproblemen im Alltag*. Tübingen: Niemeyer.
- BENEŠ, M., PROŠEK, M., SMEJKALOVÁ, K. a ŠTĚPÁNOVÁ, V. (2017). Interaction between language users and a language consulting centre: Challenges for language management theory and research. In L. Fairbrother, J. Nekvapil a M. Sloboda (Eds.), *The language management approach* (s. 119–140). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- BERMEL, N. (2007). *Linguistic Authority, Language Ideology, and Metaphor. The Czech Orthography Wars*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- BONDARENKO, E. D. (2016). *Naivnaja lingvistika dialektoslov: etnosocial'nyj lingvističeskij aspekt* (Nepublikovaná disertační práce). Jekaterinburg: Ural'skij federal'nyj universitet imeni pervogo Prezidenta Rossii B. N. El'tsina.
- CIENKOWSKI, W. (1972). *Teoria etymologii ludowej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- ČECH, S. (1904 (1881)). Tajemný člověk. In S. Čech, *Sebrané spisy Svatopluka Čecha. Díl XV. Třetí kniha povídek a črt* (s. 83–89). Praha: F. Topič.
- ČECH, S. (2016 (1889)). Pravý výlet pana Broučka do Měsíce. Cestopisné črty od B. Rouska. In S. Čech, *Výlety pana Broučka* (s. 67–152). Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR / Brno: Host.
- ČMEJRKOVÁ, S. (1992). Jazykové vědomí a jazyková kultura (zamyšlení nad tzv. lidovým jazykozpytem). *Slovo a slovesnost*, 53(1), 56–64.
- DANEŠ, F. (2009). *Kultura a struktura českého jazyka*. Praha: Karolinum.
- DAVID, J. (2010). Lidová a bakalářská etymologie vlastních jmen (na příkladu toponym). *Naše řeč*, 93(2), 57–70.
- DLUGOSZ, K. (1991). O etymologii ludowej. *Prace Filologiczne*, 36, 271–276.
- DOLNÍK, J. (2003). Jazykové sebedomíe. *Slovenská řeč*, 68(5), 257–271.
- DOMONKOSI, Á. (2007). Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In A. Domonkosi, I. Lanstyák a I. Posgay (eds.), *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről. Segédkönyvek a nyelvészeti tanulmányozáshoz 71* (s. 141–153). Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- DRKOŠOVÁ, V. a MÍSTECKÝ, M. (2022). Od patvaru k superstar: frekvenční a kolokační analýza názvu »česko« v korpusové publicistice z let 1990–2018. *Acta onomastica*, 63(1), 99–115.
- DUFEK, O. a kol. (2022). *Jazyková poradna, dobrý den. O češtině a jejích uživateli*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- DVOŘÁKOVÁ, Ž. (2022). K termínu „lidová etymologie“ v české onomastice. *Acta onomastica*, 63(2), 367–378.
- FLAJŠHANS, V. (1917). Měsíční čeština. *Naše řeč*, 1(8), 234–237.
- HAUSENBLAS, K. (1977). Řeč o řeči v Nerudově povídce »U tří lilíí«. *Slovo a slovesnost*, 38(4), 336–339.
- HAUSENBLAS, K. (2003 (1981)). Devět povět o jazyce. In K. Hausenblas. *Miscellanea* (s. 32–36). Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- HOFFMANNOVÁ, J. (2016). Sféra literární komunikace. In J. Hoffmannová, J. Homoláč, E. Chvalovská, L. Jílková, P. Kaderka, P. Mareš a K. Mrázková (eds.), *Stylistika mluvené a psané češtiny* (s. 396–463). Praha: Academia.
- HORECKÝ, J. (1991). Jazykové vedomie. *Jazykovédný časopis*, 42(2), 81–88.

- HOŠKOVÁ, B. a ŠMÍDOVÁ, B. (2005). Vadí, nevadí. *Čeština doma a ve světě*, 13(3–4), 112–117.
- CHLOUPEK, J. (1968). *Pověry o češtině*. Brno: Blok.
- JEDLIČKA, A. (1991). Jazykové a jazykovědné zájmy Karla Čapka. *Naše řeč*, 74(1), 6–15.
- MAĆKIEWICZ, J. (2020). Jak mówimy o mówieniu, czyli językowy model komunikacji werbalnej. *Język a kultura*, 20, 211–223.
- MACHEK, V. (1947). Výklady slov. Kocanda. *Naše řeč*, 31(5–6), 87–98.
- MALKIEL, Y. (1993). *Etymology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MÚCSKOVÁ, G. (2017). O slovenskom purizme a anti-purizme v kontexte jazykových ideológií. In I. Lanstyák, G. Múcsková a J. Tancer (eds.), *Jazyky a jazykové ideológie v kontexte viacjazyčnosti na Slovensku* (s. 39–79). Bratislava: Univerzita Komenského.
- MŽOURKOVÁ, H. (2018). Laická pravidla a jejich místo v jazykové kultuře. In O. Bláha (ed.), *Spisovná čeština a jazyková kultura 2018. Příspěvky z mezinárodní konference konané ve dnech 18. a 19. října 2018 na Univerzitě Palackého v Olomouci* (s. 195–204). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- NIEDZIELSKI, N. a PRESTON, D. (2003). *Folk linguistics*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- NOVÁK, P. (1962). O smysl diskuse o mluvené češtině. *Slovo a slovesnost*, 23(4), 266–272.
- OLSCHANSKY, H. (1996). *Volksetymologie*. Tübingen: Niemeyer.
- POKROVSKIJ, L. L. (1981). Ložnaja etimologija kak odna iz pričín orfografičeskich ošibok. *RjaŠ*, 2, 41–44.
- POLÁČEK, K. (2001 (1925)). Tři tečky. In K. Poláček, *Povídky, sloupky, fejetony* (s. 276–279). Praha: Nakladatelství Franze Kafky.
- POLÁČEK, K. (2001 (1931)). Paní službukonajícová. In K. Poláček, *Povídky, sloupky, fejetony* (s. 703–705). Praha: Nakladatelství Franze Kafky.
- POLINIČENKO, D. J. (2012). *Narodnaja lingvistika i ljubitel'skaja lingvistika. Narodnaja lingvistika: vzgljad nositelja jazyka na jazyk*. Sankt-Peterburg.
- RECLIK, A. (2022). Co naznačuje české jméno? Vlastní jména očima českých spisovatelů. In J. David, T. Klemensová a M. Místecký (eds.), *Od etymologie ke krajině. Onomastika pro 21. století* (s. 193–204). Brno: Host / Ostrava: Ostravská univerzita.
- RECLIK, A. (2023). „Jméno to působilo na mne odjakživa zvláštním kouzlem” – metajazykový pohled na propria v publicistice čtyř českých spisovatelů. *Acta onomastica*, 64(2), 372–387.

- RECLIK, A. (2024). *Jazyková a jazykovědná problematika a její reflexe v díle vybraných českých spisovatelů* (Nepublikovaná dizertační práce). Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, Katedra českého jazyka.
- REJZEK, J. (2009). *Lidová etymologie v češtině*. Praha: Karolinum.
- RUPIŇSKA, A. (2021). Nelingvistické reflexe uměleckých textů na stránkách odborných lingvistických časopisů. In *XXIX. Zborník príspevkov z XXIX. kolokvia mladých jazykovedcov* (s. 124–130). Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave.
- SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (2020). Laická jazykověda. *Časopis pro moderní filologii*, 102(1), 24–35.
- SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (2022). Laická stylistika. *Jazyk a kultura*, 51(13), 175–186.
- STEGU, M., PRESTON, D., WILTON, A. a FINKBEINER, C. (2018). Panel discussion: language awareness vs. Folk linguistics vs. Applied linguistics. *Language awareness*, 27(1–2), 186–196.
- STICH, A. (2004 (1990)). Ať žije český furor orthographicus. In A. Stich, *Jazykověda – věc veřejná* (s. 11–19). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- STICH, A. (2004 (1992)). Jak mluvíme a co si o tom myslíme. In A. Stich, *Jazykověda – věc veřejná* (s. 26–32). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- STICH, A. (2004 (1993)). Dokolečka dokola – o tom českém pravopisu. In A. Stich, *Jazykověda – věc veřejná* (s. 54–63). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- STICH, A. (2004 (1994)). Vavřinec Lebeda o orthographické dobropýsebnosti. In A. Stich, *Jazykověda – věc veřejná* (s. 118–126). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- STICH, A. (2004 (1996)). Země beze jména? In A. Stich, *Jazykověda – věc veřejná* (s. 228–232). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- SVOJSÍKOVÁ, T. (2013). Přechylování cizích ženských příjmení – názory veřejnosti ve vybraných internetových diskuzích. *Jazykovědné aktuality*, 50(1–2), 27–41.
- ŚWIERCZEWSKA, G. (2020). Językoznawstwo naiwne – próba zarysowania teorii nieeksperskiego spojrzenia na język. *Poradnik Językowy*, 773(6), 52–66.
- ŠIMANDL, J. (1999). Insitní, in situ. *Naše řeč*, 82(3), 160–162.
- ŠTĚPÁN, P. (2022). Výklady místních jmen na oficiálních webových stránkách obcí. *Acta onomastica*, 63(2), 464–482.
- TEJNOR, A. (1969). Český pravopis a veřejné mínění. *Naše řeč*, 52(5), 265–285.
- VAŇKOVÁ, I. (2007). *Nádoba plná řeči*. Praha: Karolinum.
- VAŇKOVÁ, I. a kol. (2005). *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum.
- VEČERKA, R. a kol. (2006). *K pramenům slov: uvedení do etymologie*. Praha: Nakladatelství

Lidová etymologie ve frazeologii: lingvistické, kognitivní a kulturní souvislosti

Folk etymology in phraseology:
linguistic, cognitive, and cultural contexts

LIUDMYLA DANYLENKO

Národní univerzita Tarase Ševčenko v Kyjivě
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1812-973X>
E-mail: dankoua@ukr.net

MARIYA KALENYCHENKO

Národní univerzita Tarase Ševčenko v Kyjivě
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6222-4083>
E-mail: m.kalenychenko@knu.ua

OLGA PALAMARCHUK

Národní univerzita Tarase Ševčenko v Kyjivě
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4196-088X>
E-mail: palamarcuk@ukr.net

Abstract: This article investigates the semantic role of folk etymology in Czech phraseology. It distinguishes two main types of folk etymology – linguistic and mythological – based on their formal and cultural motivations. Through analysis of selected idioms, the paper demonstrates how spontaneous reinterpretation of meaning influences both language use and lexicographical practice. Folk etymology is shown to be a dynamic semantic mechanism reflecting collective linguistic creativity and cultural memory. The article contributes to the development of phraseological research by integrating linguistic, cognitive, and cultural-semiotic perspectives.

Abstrakt: Studie se zaměřuje na sémantickou roli lidové etymologie v české frazeologii. Rozlišuje dva hlavní typy lidové etymologie – lingvistickou a mytologickou – na základě jejich formální a kulturní motivace. Prostřednictvím analýzy vybraných frazémů studie ukazuje, jak spontánní reinterpretace významu ovlivňuje jazykové užití a lexikografickou praxi. Je prokázáno, že lidová etymologie představuje dynamický sémantický mechanismus odrážející kolektivní jazykovou tvořivost a kulturní paměť. Článek přispívá k rozvoji frazeologického výzkumu propojením lingvistické, kognitivní a kulturně-sémiotické perspektivy.

Keywords: folk etymology, phraseology, Czech language, cultural semantics, cognitive linguistics, linguistic interpretation

Klíčová slova: lidová etymologie, frazeologie, český jazyk, kulturní sémantika, kognitivní lingvistika, jazyková interpretace

1. Úvod

Frazeologie jako svébytná lingvistická disciplína se dlouhodobě zabývá výzkumem víceslovných ustálených spojení, jejichž význam nelze jednoduše odvodit z významů jednotlivých komponentů. Právě tato sémantická neprůhlednost frazémů, zejména idiomatické povahy, podněcuje vznik lidových etymologií – spontánních, laických výkladů, které však mají v jazyce své místo: odrážejí způsob, jakým jazyková komunita vnímá, chápe a fixuje frazeologickou sémantiku.

Cílem této studie je analyzovat, jakým způsobem lidová etymologie ovlivňuje vnímání frazeologických jednotek v češtině a jak se tento jev reflektují nebo korigují lexikografické zdroje.

Důraz bude kladen na typy lidové etymologie na základě jazykové a kulturní motivace. Studie se opírá o materiál z výkladových i frazeo-

logických slovníků a také o doklady z Českého národního korpusu, s cílem ukázat interakci mezi jazykovým povědomím uživatelů, frazeologickou sémantikou a lexikografickou praxí.

Metodologie výzkumu spočívá v kombinaci několika přístupů:

- lexikografická analýza hesel z klíčového slovníku české frazeologie a idiomatiky (SČFI 1983–2009);
- analýza formální a kulturní dimenze lidové etymologie;
- analýza kognitivně-sémantických modelů interpretace frazémů.

2. Lidová etymologie ve slovanské lingvistice: pojem, vývoj, kontexty

Podle *Nového encyklopedického slovníku češtiny* zavedl termín *lidová etymologie* do lingvistiky E. Förstemann v roce 1852. V odborné literatuře se užívají i jiné označení, např. *naivní etymologie*, *falešná etymologie*, *mylná etymologie*, *lichá etymologie*, *pseudoetymologie*, *etymologická reinterpretace*, *lexikální asimilace*, *foneticko-sémantická asimilace* aj. (NESČ online); srov. též něm. *Volkslinguistik*, angl. *folk linguistics*, ukr. *народна етимологія*. Pro úplnost doplňme také termín *bakalářská etymologie*, označující specifický typ etymologické činnosti, který již koncem 19. století zmínil J. Černý (1894, s. 9). Širší výklad tohoto pojmu nabízí J. David:

Autorem je obvykle člověk mající jisté humanitní, často dokonce lingvistické vzdělání nebo povědomí. Podstatným rozdílem od lidové etymologie v užším slova smyslu [...] je však záměrnost užití nevědeckého výkladu slova, např. v kronikách, legendách nebo ve vlastivědných a jazykovědných pracích 19. a 20. století (David, 2010, s. 57–58).

Ve slovanské lingvistice je pojem lidové etymologie tradičně spojován se snahou odlišit vědecký a laický přístup k jazykovým jevům, zejména v oblasti lexikálního a onomastického výkladu. Lidová etymologie je zde chápána jako psychologicky přirozený, avšak jazykově nevědecký proces, jehož cílem je zpřístupnit si původ jazykové jednotky na základě formálních nebo sémantických podobností.

První pokus o výklad tohoto jevu v českém prostředí učinil J. Černý ve své knize *Příspěvky k české etymologii lidové* (1894). Jeho přístup však nebyl přijat bez výhrad – J. Zubatý jej ostře kritizoval slovy:

Spis Černého mohl beze škody zůstatí nevytištěn nebo ještě lépe nenapsán (Zubatý, 1894, s. 154).

V moderní české lingvistice se fenoménem lidové etymologie zabýval zejména Jiří Rejzek ve svém *Etymologickém slovníku českého jazyka* (už má několik vydání), kde u vybraných lexikálních jednotek uvádí i tzv. mylné výklady, které přetrvávají v jazykovém povědomí, a dále v monografii *Lidová etymologie v češtině* (2009). Jak sám poznamenává:

Lidová etymologie v češtině se zabývá tématem, které je již půldruhého století předmětem vědeckého bádání, diskusí i polemik, v českém lingvistickém kontextu však bylo zkoumáno jen ve značně omezeném rozsahu (Rejzek, 2009, anotace).

Důležitá je Rejkova definice:

Jedná se o psycholingvistický jev, spočívající v mylné etymologicko-sémantické interpretaci slova, jejímž podnětem je jeho tvarová podobnost s jiným, zpravidla frekventovanějším výrazem. S tím pak mluvčí původní slovo významově spojuje, případně mu jej přizpůsobuje formálně a výjimečně i významově (Rejzek, 1995, s. 239).

Pozoruhodné myšlenky k lidové etymologii nabízí také Světlá Čmejrková. Upozorňuje, že označení *lidová jazykověda* je spíše metaforické a navrhuje vhodnější termín *lidový jazykozpyt* (Čmejrková, 1992, s. 57), čímž odkazuje na českou tradici 19. století (např. u Jungmanna). Tento pojem vyjadřuje zvědavost, zkoumání a lidskou snahu porozumět jazyku jako kulturnímu jevu. Slovo v sobě nese původní význam „zpytování jazyka“ – tedy snahu mu porozumět i lidsky, nejen vědecky. Čmejrková přirovnává lidový jazykozpyt k lidovému léčitelství, meteorologii nebo botanice. Tak jako existuje *lidové léčitelství* vedle oficiální medicíny, existuje i *lidový jazykozpyt* vedle vědecké jazykovědy. Podobně jako léčitel léčí tělo mimo vědeckou medicínu, lidová etymologie „léčí“ jazykovou neprůhlednost, je formou jazykového „samoléčitelství“: snaží se znovu zpřehlednit významové vzta-

hy, které se v jazyce historicky zatemnily. Lidový jazykozpyt je tedy pro jazyk to, co je lidové léčitelství pro tělo. Oba představují pokus laiků porozumět a upravit složitou skutečnost a často jsou vlivnými představami o správnosti a nesprávnosti jazykových jevů.

Čmejrková navíc odkazuje na známého ukrajinského jazykovědce Olexandra Potebnu (1835–1891), jenž již v 19. století rozpracoval teorii o „bližší“ a „vzdálenější“ sémantice slova: „bližší“ (lidová) znamená, jak význam vnímá běžný mluvčí, „vzdálenější“ (vědecká) – jak význam rekonstruuje odborná lingvistika a etymologie, srov.:

Слово выражает не все содержание понятия, а один из признаков, именно тот, который представляется народному возрению важнейшим. [...] Калина стала символом девицы потому же, почему девица названа красною: по единству основного представления огня - света в словах: девица, красный, калина (Потебня, 1860, с. 1–2).

Podle Čmejrkové je tato dichotomie mezi „lidovou“ a „vědeckou“ reflexí jazyka nadále aktuální, obě jsou významné pro kulturní a psychologické pochopení jazyka.

Ve východoslovanské lingvistice se lidové etymologii věnovali mj. L. Bulachovskij, O. Melnyčuk, N. Tolstoj, V. Toporov, Ž. Varbot, A. Žuravliov, V. Lučyk, O. Iliadi aj. Jejich výzkumy (zejména v oblasti lexika, morfologie a rituálně-folklorních textů) opakovaně upozorňují na zakořeněnost lidové etymologie v jazykovém povědomí a její vliv na význam slov.

Problematika lidové etymologie v souvislosti s frazeologií však v české lingvistice zůstává dosud málo systematizovaná – ačkoliv se tento fenomén objevuje při výkladu mnoha frazémů, jak v jazykovém povědomí, tak i v lexikografii.

Významné impulzy k přehodnocení tradičních výkladů frazémů přinesl František Čermák (Čermák, 2007; a také jako vědecký redaktor *SČFI* ve čtyřech dílech, 1983–2009). Lidové etymologii se opakovaně věnovali také zahraniční bohemisté (Mokienko, 2006; Danylenko, 2017; Stěpanova, 2022), kteří upozorňují, že přežívá nejen v mluvené řeči, ale i ve slovnících a výuce.

Z těchto přístupů vyplývá, že ve slovanských jazykovědných školách je lidová etymologie vnímána jako kulturně významný, byť metodologicky problematický jev.

3. Lingvistické a rituálně-mytologické typy lidové etymologie frazémů

V rámci našeho výzkumu budeme rozlišovat dva typy lidové etymologie frazeologických jednotek:

- 1) *lingvistickou*, která zahrnuje formální (fonologické), slovo-tvorné a sémantické procesy;
- 2) *rituálně-mytologickou*, jejíž sémantika je motivována reinterpretací prvků lidového kulturního dědictví.

(1) Základní podmínkou lidové etymologie je existence zvukové (formální) podobnosti mezi jazykovými jednotkami, které však nejsou významově příbuzné. Tento jev se nejčastěji projevuje u cizích slov, jejichž původní význam byl vnímán jako neprůhledný, a proto jsou reinterpretováni na základě domácích slov s podobnou formou. Jedná se o typický příklad z oblasti lexikálního systému, který však lze pozorovat také v oblasti frazeologie, kde jsou jednotlivé složky frazému podrobovány lidovému výkladu na základě jejich zvukové podobnosti s jinými slovy. Například slovo *klika* má v češtině tři různé významy a vývojově se jedná o zcela různá slova, takže tři české kliky spolu nemají nic společného. První klika je to držadlo k otvírání dveří, vrat, oken apod., srov. *podávat si někde kliku* ‘navštěvovat někoho často; chodit někam jeden za druhým’ (SČFI/VS1, s. 179). Druhá a třetí *klika* jsou slova přejatá. Jednak je to výpůjčka z francouzštiny – skupina jednotlivců, kteří se navzájem podporují v sobeckých zájmech, např. *vládnoucí klika*, jednak je to z německého základu *Glück* – štěstí. Takovým způsobem vznikl v češtině frazém *mít kliku* ‘mít štěstí, úspěch, zdar’ (SČFI/VS1, s. 328), kde německé slovo *Glück* znělo pro Čechy podobně jako slovo *klika*. *Mít kliku* je to tedy kalk z němčiny *das Glück haben*, a slovo *klika* je tedy synonymum pro štěstí. Srov.:

Asi bych chtěl, aby tenhle rok byl ještě lepší než ten minulej, ktorej byl docela dost dobrej, a jako třetí věc bych si přál mít trochu víc štěstí, ve smyslu mít kliku, protože, jak říká jeden bonmot, zdraví se sice přeje, ale na Titaniku byli všichni zdraví a nebylo jim to nic platný (ČNK syn v8).

V lidové etymologii se uplatňují specifické slovtvorné procesy, které často vycházejí z cizojazyčných výrazů, zejména z němčiny, a jsou přizpůsobeny pomocí typických českých afixů. Příznačný je frazém *dát si / hodit si šlofika* ve významu ‘odpočinout si rychle krátkým spánkem’ (SČFI/VS2, s. 173). Výraz *šlofik* byl lidově přejat z německého *Schlaf* (‘spánek’) a rozšířen o deminutivní příponu *-ik*, která vyjadřuje význam něčeho menšího či mírného, tedy i krátkého nebo lehkého spánku. Tento význam je dále podpořen etymologickou souvislostí se slovem *slabý*, které je příbuzné s ním. *schlauff* (‘ochablý, mdlý’) a angl. ‘spát’ (Rejzek, 2001, s. 579).

Ve srovnání se slovní zásobou poskytuje frazeologie příklady, kdy slovo vzniká následkem lidové etymologie a funguje pouze jako frazeologicky vázané, nikoli jako samostatná lexikální jednotka. Tímto způsobem vznikl například frazém *mít něco / někoho v merku* ve významu ‘nezapomínat na něco / někoho a stále tomu věnovat pozornost’ (SČFI/VS1, s. 420). Je odvozen z německého *merken* (‘dávat pozor’), avšak samotné slovo *merk* se jako samostatný lexém ve spisovné češtině nevyskytuje a není doloženo v žádném výkladovém slovníku. Podobná situace nastává u frazému *dělat něco jen z musu* ‘dělat něco pod nátlakem, z donucení’ (SČFI/VS1, s. 463), kde komponent *mus* vyjadřuje význam ‘nutnost, donucení, povinnost’ – jako kalk z německého *müssen*. I v tomto případě je *mus* vázán výhradně na konkrétní frazeologické spojení a mimo něj není běžně užíván, srov. také lidové *Musil je větší pán než Nechtěl* (Čelakovský, 1949, s. 617).

O tom, jakým nejednoznačným způsobem se lidové jazykové vědomí promítá do frazeologické sémantiky, výmluvně svědčí výraz *dát někomu kopačky / dostat kopačky od někoho*, který se v současné češtině používá ve dvou významech:

1. Přerušit styk s někým n. přestat se s někým stýkat; odmítnout někoho (zvl. dívka, žena před započítím n. během milostného vztahu k muži, někdy jen v odpověď na jeho návrh n. žádost o tanec).
2. Propustit někoho z práce, zbavit se někoho rázně (SČFI/VS1, s. 344).

Základním motivačním jádrem je zde slovo *kopačky*, které má rovněž dva významy:

1. *nář.* ‘motyka; náčiní n. strojní zařízení ke kopání’;
2. *mn.* kopačky ‘sportovní obuv pro hraní míčových her, zejm. kopané’ (SSJČ).

Význam ‘sportovní obuv’ se zdá být výchozím bodem sémantizace frazému – zejména kvůli zvláštnímu tvaru kopaček s hroty na podrážce, které ‘kopou do země’ a asociují tlak, úder. Etymologicky souvisí *kopačky* se slovesem *kopat*, které se již v praslovanštině rozvětvilo na dvě sémantické linie: 1) ‘obdělávat půdu’ a 2) ‘tlouci nohou, udeřit’. Toto rozrušení uvádí etymologické slovníky (Machek, 1957, s. 219; Rejzek, 2001, s. 299).

Jedna z interpretací vzniku frazému *dát někomu kopačky* předpokládá jeho původ v tanečním prostředí. V tomto kontextu by mohlo jít o gesto ‘odmítnutí partnera k tanci’ nebo ‘ukončení společného tance’, symbolizující konec vztahu. Tato teorie však postrádá přímé etnografické doklady a zůstává hypotetická. Naopak lidové vědomí spíše pracuje s přímější metaforou ‘kopnutí’, v níž jsou kopačky symbolem násilného a definitivního ukončení – vykopnutí ze vztahu nebo života. Tuto výkladovou linii podporuje i regionální význam slova *kopačka* v chodském nářečí jako *noha*: „posměšně: noha. Natáhni kopačky = běž” (Hruška, 1907, s. 43). Z tohoto úhlu pohledu lze frazém interpretovat jako expresivní výraz ‘vykopnout někoho ze svého života’, obdobně jako hráč může být vykopnut ze hry. Ludmila Stěpanova vykládá vznik tohoto rčení jako typickou lidovou slovní hříčku na základě slovesa vykopnout (Stěpanova, 2022, s. 115).

Je příznačné, že v současné češtině frazém primárně označuje ukončení partnerského vztahu, nikoli propuštění z práce. Navíc byl výraz genderově neutralizován – kopačky může dostat jak žena, tak muž.

Doloženo je to i korpusovými daty: v Českém národním korpusu se z 525 výskytů drtivá většina týká partnerských vztahů, např:

Neřekl jsem nic, protože představa, že bych právě já dal kopačky Anně, takové krasavici, musela být pro něj nesmyslná (ČNK, syn v8).

Další typ lidové etymologie v rámci jazykových prostředků frazeologické sémantiky bychom mohli označit jako *kreativní*. Touto kategorií rozumíme lidovou etymologii jako zdroj nových pojmenování nebo slovních hříček. Je třeba zdůraznit, že ačkoli je tento typ hojně zastoupen v lidové řeči, do frazeologie spisovné češtiny pronikla pouze jeho nepatrná část. Do této skupiny patří vymyšlená vlastní jména – antroponyma, toponyma nebo jména světců. Ukázkovým příkladem je *strýček Příhoda* z frazému *schovat si něco pro strýčka/ strejčka Příhodu* ve významu ‘nespotřebovat všechno bezstarostně hned a odložit, schovat si část něčeho do rezervy, pro budoucí případnou potřebu’ (SČFI, 1994/2, s. 143). Slovo *příhoda* původně označuje nahodilou událost, ve frazému však vystupuje jako žertovné vlastní jméno, zosobňující “příhodnou chvíli”, kdy člověk něco nečekaně potřebuje. Do stejné kategorie patří také smyšlená jména světců. Kromě svatého *Nikdy* uvádí Zaorálkův slovník svatého *Jindy, Dyndy, Nihdýše, Nikdá, Nikdáše, Až* apod. (Zaorálek, 2000, s. 116, 213, 631). Jejich konkrétní podoba se lišila dle českého či moravského regionu. K novějším příkladům, vytvořeným na základě téhož sémantického modelu, patří např. výraz *den svatého Berouše / Berouška* – lidové označení kalendářního dne, kdy se vyplácí mzda, důchod nebo jiná finanční dávka (SČFI/VS2, s. 633).

Bohaté pole pro kreativní lidovou etymologii nabízí i toponyma tvořena analogicky ke skutečným místním jménům (např. příponou *-ice*), např. frazém *rytíř / pán / princ z Nemanice* (SČFI, 1994/1, s. 503). Komponent *Nemanice* je interpretován jako “nemá – nic – e”, tedy ‘ten, kdo nemá nic’, je chudý. Na základě pouhé zvukové podobnosti mezi názvem města *Beroun* a slovesem *brát* (‘krást’) vznikla slovní hříčka *být z Berouna*, případně *ženich z Drážďan, a ne od Berouna* –

tedy takový, který “nebere” – neplánuje svatbu, ale dívku pouze “dráždí”.

(2) Ve srovnání s formální lidovou etymologií fonetického a slo-
votvorného rázu, jejíž charakteristické rysy se do určité míry odrážejí
ve vnějším tvaru slova, se jako složitější jeví motivace, založená na ri-
tuálně-mytologických představách, tradičních lidových svátcích,
obřadech, pověrách a pranostikách. Ukážeme to na příkladu frazému
psí dni. V mytologii slovanských národů se pes objevuje jako „ambi-
valentní zvíře, jemuž lidové představy připisují rozmanité démonické
rysy a symbolickou dvojznačnost” (SD, s. 93). Přestože je pes v něk-
terých kontextech chápán jako ochránce domu či věrný společník
člověka, v tradičním symbolickém pojetí převažuje jeho výrazně ne-
gativní obraz. Lidová etymologie motivuje představy o psu jako o ob-
jektu opovržení a pohrdání a tyto představy verbalizuje prostřednic-
tvím frazémů všech strukturních typů – přirovnání, výrazů neslo-
vesných a slovesných, srov.: *je tam (zima) jako v psinci/ psírně; psí zi-
ma* ‘o velké a nepříjemné zimě’, *mít hlad jako pes* ‘mít nepříjemně
velký hlad’, *být hubený/ vyzáblý/ vychrtlý jako pes* ‘být celkově ná-
padně a nepříjemně, popř. nevzhledně hubený’, *být opuštěný jako pes*
‘být osamělý nebo zanedbávaný druhými’, *být utahaný jako pes/čokl*
‘být velmi unavený’ (SČFI/P, s. 263); *být vzteklý jako pes* ‘zlostně
nadávat; vztekle na někoho řvát’, *mít se někde hůř než pes* ‘velmi a bo-
lestně trpět’, *být na sebe jako dva psi* ‘chovat se k sobě zcela nesnášen-
livě’, *tahat se/ rvát se o něco jako psi o kost* ‘hádat se’, *vrhnout se na
někoho jako psi* ‘útočit na někoho’ (SČFI/P, s. 264); *vynadat/ nadávat
někomu jako psovi* ‘hrubě, zbytečně ponížujícím způsobem druhému
vynadat, nadávat’, *honit někoho jako psa* ‘stále někomu přikazovat
další práci’, *zbít někoho jako psa* ‘krutě, drasticky někoho hodně zbít’
(SČFI/P, s. 265); *mít se/ žít pod psa* ‘mít se neobvykle, velmi špatně’
(SČFI/VS1, s. 640), *udělat něco pod psa* ‘provést, vykonat něco vel-
mi, krajně špatně, mizerně (a zkazit to)’, *pustit psa/ psy ze řetězu* ‘začít
štvavou kampaň proti někomu’ (SČFI/VS1, s. 641). Frazém *pod psa*
vyjadřuje krajně nepříznivé hodnocení (SČFI/VN, s. 236), pro ozna-
čení bídy, těžkého života, trampoty a nesnázi se užívá podstatné jméno

psota. Lexém *pes* funguje jako klíčový obrazový motiv ve frazému *psí dny/dni*, který se v češtině vyskytuje ve dvou základních významech:

1. Parné letní období (původně mezi 22. červencem a 22. srpnem);
2. Dále trvající špatné, pošmourné počasí, nepohoda (SČFI/VN, s. 65).

První význam je starší, vznikl podle latinského *canikula*, nastávající ve dnech, kdy Sirius (říká se mu také Psi hvězda), vychází na východě. Zmínku o tom má již Bájeslovný kalendář slovanský od J. Hanuše (Hanuš, 1860, s. 200). Mytologické pozadí má také popis Františka Bartoše výrazu *psí dni* tak, jak jej chápali lidé na Moravě:

Každého dne pastýř brával s sebou na pastvu tento svůj divotvorný tatar v dobu psích dní, kteréž se počítají od 22. července do 22. srpna, protože prý to jsou „velice škodné dni všemu“. Ty dni čarodějnice a jiné zlé mocnosti mají prý větší moc a právo nežli jindy; jmenovitě prý „jacísi zlí duchové se povětrím přetahují, a my jich nevidíme“. Důkazem prý toho, že ve psi dni dobytky co chvíle se přestanou pásti a jsou jako splašeny, jako by se čehosi lekaly. Jakmile to pastýř spozoroval, obešel stádo, zarochl třikráte tatarem, rozehnal zlé duchy, a stádo se utišilo a zase pěkně páslo (Bartoš, 1892, s. 246).

Právě vlivem lidové etymologie vznikl výše zmíněný druhý význam frazému *psí dny*, který má synonyma jako *prašivé počasí* nebo *psí čas*. Sémantickou opozici mezi těmito dvěma významy – tj. původně kalendářním a lidovou meteorologickou – a zároveň i rozdíl mezi frazeologismy *psí počasí* a *psí dny* mistrně zachytil Karel Čapek ve svém povídkovém cyklu *Kritika slov*, když píše:

Právě “psí počasí” by bylo krásnější, než si vy sami dovedete představit: červen po celý rok, na dvorku teplé výsluní a chladivý stín, krátký rosný déšť, mnoho zajímavých vůní, vlhká vysoká tráva... (Čapek, 1991, s. 12).

Existují případy, kdy je cizí mytologie v národním vědomí podrobená osvojení, jehož následkem je vznik v češtině nového lexému – například *meluzína* ve významu ‘skučivý vítr’ (Machek, 1957, s. 292; Holub a Lyr, 1968, s. 309; Rejzek, 2001 s. 372). Řada frazémů, jako *bydlet u paní Meluzíny* ‘kde silně fouká vítr’ nebo *s Meluzínou sůl lízat* ‘být mrtev’ (Zaorálek, 2000, s. 189), vznikla na základě staré pověsti o víle Meluzině, která se do českého prostředí dostala přes

německé zprostředkování z Francie (fr. *Mélusine*). Lidová etymologie v tomto případě metaforizuje obraz Meluzíny jako ženské mytologické bytosti a posouvá její význam směrem k přímému zosobnění kvílivého větru: pláč, kvílení a skučení *Meluzíny*.

Lidová etymologie se nemusí týkat pouze lexikálních jednotek s nejasnou nebo neprůhlednou vnitřní formou, jako je *meluzína*. Může rovněž generovat verbální texty s magicko-rituálními konotacemi. Jedním z ilustrativních případů je přísloví *Před heřmánkem smekni, před bezinkou klekni* (SČFI/VV, s. 266). V tomto kontextu funguje lidová etymologizace jako metaforický mechanismus, jenž přisuzuje běžným rostlinám – heřmánku (*Matricaria chamomilla*) a bezince (*Sambucus nigra*) – výjimečný status. V lidové představivosti tyto rostliny zosobňují léčivou sílu, a jejich jazykový význam je dále posilován rituálním rámováním pomocí verbálních výrazů jako *smeknout* a *klekat*. Vzniká tak symbolická etymologizace: představa, že by člověk měl projevovat úctu vůči bylinám, jejichž účinek se vnímá jako takřka zázračný. Posun od konkrétní léčivé funkce k morálně-rituálnímu aktu (smeknutí, pokleknutí) představuje určitý druh verbální rýmové magie a ukazuje, jak jazyk zprostředkovává kolektivní zkušenost a jak může frazeologický systém fungovat jako nositel tradičních znalostí. Jedná se tedy o frazeologický obraz, jehož význam se utváří prostřednictvím lidové etymologické motivace, propojující poznání, víru a jazykovou tvořivost.

Lidová etymologie může být také zdrojem různých předsudků. Jeden z nich je verbalizován rčením *Zlom vaz!* (SČFI/VV, s. 932), jehož význam ‘přeji ti úspěch’ je v přímém protikladu k jeho doslovnému znění. Jde tedy o zakódované přání úspěchu, nejčastěji adresované hercům před vystoupením, sportovcům před výkonem nebo studentům před zkouškou. Mluví tím paradoxně vyslovuje opak doslovného významu, čímž má podle lidové víry odvrátit smůlu. Právě tím, že se to “řekne naopak”, se předejde neštěstí.

Za nejrozšířenější a jazykově nejpravděpodobnější se považuje výklad, že české *Zlom vaz!* vzniklo jako zkrácený kalk z německého rčení *Hals- und Beinbruch!* (“zlom si vaz a nohu”), doloženého

v němčině již od roku 1900 (Вальтер, Мокиенко, 2007, s. 79). Lidová etymologie přetvořila nejasný německý výraz do domácí podoby a vložila jej v souladu s magicko-apotropaickým myšlením, v němž existovalo hluboce zakořeněné přesvědčení, že přímé přání úspěchu, štěstí či vítězství může naopak přivolat nezdar, protože přitahuje pozornost “zlých sil” nebo “zlého oka”. Proto se v různých kulturách místo přímého přání používá formula s opačným – záporným – významem, která má tyto zlé síly “oklamat”. V rámci lidové magie se tento jev označuje jako inverzní formule, založená na principu záměny: místo přímého *at’ se ti daří* se říká *at’ se ti nedaří*, což má ve skutečnosti vést k pozitivnímu výsledku. Tato predsudková tradice je jazykově zakotvena v různých jazycích, například: anglické *Break a leg!*, slovenské *Zlom väz!*, polské *Połamania nóg!*, slovinské *Zlom nogo!*, ukrajinské *Hi nyhy, ni nepa!*, ruské *Hu nyxa, nu nepa!* a běloruské *Hi nyhy, ni nja!*

Lidová etymologie může ovlivňovat sémantiku frazémů a tím přispívat k zatemnění a reinterpretace jejich motivovanosti v důsledku ztráty chronologické souvislosti s konkrétní lidovou tradicí. Tuto tezi můžeme ilustrovat na příkladech frazémů *mít modrý pondělek* ‘v pondělí nepracovat, zahálet a nejít do práce’ (SČFI/VS1, s. 673) a dnes již zastaralého, avšak občas užívaného *Škaredá středa, tvářit se/ mračit se jako Škaredá středa* ‘nápadně a ošklivě, nespokojeně n. rozzlobeně se mračit (a chovat se nevražlivě)’ (SČFI/P, s. 334; SČFI/VN, s. 324).

Původ idiomu *mít modrý pondělek* je spojen s dávnou kulturní a historickou dobou. Jeho etymologie se zkoumá přes 150 let. Existuje několik hypotéz, které byly navrženy k vysvětlení, proč byl kdysi nepracovní den právě pondělek a proč právě “modrý”.

První a nejčastěji přijímaná je verze řemeslnicko-cechovní: v tradičních řemeslnických a cechovních zvyklostech býval pondělek dnem odpočinku po nedělní zábavě. Mnoho řemeslníků v pondělí nepracovalo – a protože se “flákali”, vznikl výraz *mít modré pondělí* jako označení pro pracovní volno mimo běžné svátky. Lze předpokládat, že jedněmi z prvních, kdo získali právo na volno v pondělí, byli

ševci. V centrálních českých dialektech, například na Kladensku, se modrému pondělí říkalo *ševcovský den*: “f pondělí maj ševcovskej den” (Kubín, 1913, s. 171). O ševcích se jen okrajově zmiňuje i František Čermák, jehož domněnka se však nedostala do *Slovníku české frazeologie a idiomatiky*:

Světlit modrý pondělek (pův. snad ševcovské privilegium v pondělí nepracovat, později pak pít) (Čermák, 2007, s. 16).

Druhá verze je textilně-barvířská, známa jako německá lidová etymologie, v českém prostředí méně rozšířená:

Výraz je spojen s procesem barvení vlny na modro — v neděli byla vlna namočená do roztoku a v pondělí se sušila na vzduchu, což dávalo dělníkům volno (ESUM 1, s. 203).

Třetí hypotéza (tzv. opilecká) se odvozuje od německého idiomu *blau sein* (doslova “být modrý”), což je ustálený výraz pro stav opilosti: něm. arg. *blau* ‘opilý’ v pův. významu ‘špatný, k ničemu, tedy buď pondělí, kdy se dospává nedělní opilec nebo den, kdy práce nestojí za nic’ (SNČ, 2006, s. 234; Бинович, 1995, s. 104), srov. v českém etymologickém slovníku: “blau má zde význam expr. podnapilý, neschopný práce (po nedělní pitce)” (Holub a Lyer, 1968, s. 384); nebo u F. Čelakovského: *Pondělek jest nedělní bratr* (Čelakovský, 1949, s. 167).

Další z možných výkladů původu spojení *mít modré pondělí* je lidová liturgická (církevní) hypotéza:

Název snad podle cechovní výroční nedělní slavnosti, po níž následovalo volné pondělí, kde se sloužila tzv. modrá mše za zemřelé příslušníky cechů (SNČ, 2006, s. 234).

Všechny uvedené verze jsou sekundární. Původní sémantická motivace je však značně hlubší a byla doložená v časopise *Bohemistyka* v příspěvku L. Danylenko (Даниленко, 2021). Jedná se o předkřesťanské slavení masopustu. O pohanských kořenech masopustu čteme u významného českého etnografa Čenka Zibrtu:

Podobá se pravdě, že sahá masopust do šerého věku pohanského. Zbytky pohan-
ských obřadů se ujaly a semeno roztrousily po půdě křesťanské. Církev byla nucena
všímat si takových a podobných přežitků pohanských a nemohouc jich načisto vyhla-
diti, pokládala jim aspoň představy, názory svoje. Dovolila tedy před čtyřicetidenním
postem trochu bujného veselí masopustního (Zíbrt, 1889, s. 21).

Řada starších pramenů dokládá, že masopustní pondělí a modré
pondělí byly v minulosti chápány jako synonyma:

Masopustní pondělí bylo ve starých dobách nazýváno „modrý pondělek“, protože
v tento den již duchovní zahajovali půst, a kostely byly proto vyzdobeny modře (Fest-
-Kalender, 1862, s. 54–55).

Na základě výše uvedených úvah lze konstatovat, že původně
český idiom *mít modrý pondělek* znamenal ‘vesele slavit masopust’,
k němuž patřilo dobré jídlo, pití a masopustní veselí. Odtud také po-
chází označení ‘tučné pondělí’ (Zaorálek, 2000, s. 274; Flajšhans,
2013, s. 210), doložené v českých lidových nářečích. Skutečnost, že
sémantika frazému *modrý pondělek* souvisí s určitou slavnostní
událostí, dokládá i slovesný synonymní řetězec, v jehož rámci se tento
výraz pojí se slovesy jako: *mít, slavit, držet, světit* (SČFI/VS1, s. 673).

V současné češtině frazém *mít modrý pondělek* rozšířil svůj vý-
znam, je tedy neutrální ‘mít volno’ a vztahuje se na jakýkoli den
v týdnu, nikoli výhradně na pondělí, např.:

Práce je na muzikálu tolik, že si plánujeme, jak bychom si užili svůj volný den. Já
mám modré pondělky – jediný den, kdy nehraju (ČNK, syn v8).

A proto lze na otázku „Modré pondělí — opilecké nebo líné?“
odpovědět přidáním první “sémantické příčky”: význam tohoto fra-
zému se vyvíjel podle následujícího řetězce: masopustní, sváteční
a veselý den plný oslav a hodování (odtud starší německé označení
der lustige Montag) → nepracovní a opilý den tovaryšů z různých ře-
meslnických cechů → běžný volný den.

Nyní přejdeme k analýze: v čem konkrétně spočívá lidová etymo-
logie výrazu *modré pondělí* / *modrý pondělek*? Právě v tom, že se
v současné češtině posunulo na pondělí před Velikonocemi. Nový

Akademický slovník současné češtiny (ASSČ) uvádí heslo *modré
pondělí* ve dvou významech:

1. pondělí před Popeleční středou; syn. masopustní pondělí. 2. pondělí po Květné
neděli, druhý den předvelikonočního (pašijového) týdne. Podle barvy látky, kterou se
v tento den zdobily kostely (zahalovaly kříže). (ASSČ).

Původně však mezi těmito dvěma pondělími leželo 40denní postní
období. Jedná se tedy o dvě odlišné chronologie a – jak jsme výše
naznačili – o příklad ztráty chronologické souvislosti s konkrétní lido-
vou tradicí. K tomuto posunu mohlo dojít mimo jiné vlivem snahy lidu
symbolicky pojmenovat každý den pašijového týdne. Srovnajme
v ČNK:

Pašijový týden: začíná po Květné neděli. Modré pondělí, Šedivé úterý, Škaredá
středa, Zelený čtvrtek, Velký pátek, Bílá sobota. Neděle je Hod boží velikonoční
(ČNK, syn v8).

V dnešních médiích nalezneme stovky příspěvků, které se snaží
vysvětlit, proč se jednotlivé dny velikonočního týdne nazývají právě
tako (viz URL: [https://www.receptyprimanapadu.cz/dilna-a-hob-
by/modre-pondeli-ci-skareda-streda-znate-vyznam-jednotlivych-dnu-
-velikonocniho-tydne/](https://www.receptyprimanapadu.cz/dilna-a-hob-
by/modre-pondeli-ci-skareda-streda-znate-vyznam-jednotlivych-dnu-
-velikonocniho-tydne/)).

V tomto výčtu však *Škaredá středa* není na svém místě – jedná se
totiž o lidové označení *Popeleční středy*, tedy středy, která zahajuje
postní období, nikoli která by časově spadala do pašijového týdne, jak
to vyplývá z Nového akademického slovníku současné češtiny:

Škaredá středa středa po Šedivém úterý, čtvrtý den předvelikonočního,
pašijového týdne. Podle připomínky zrady (škaredého skutku) v tento den, kdy Jidáš
zaprodal Ježíše (ASSČ).

Můžeme si položit otázku: proč vlastně získala Popeleční středa –
první den katolického postu – lidové označení *Škaredá středa*?
Odpověď jsme se pokusili nabídnout v příspěvku v časopise *Naše řeč*
(Danylenková, 2000). Na tomto místě nebudeme dřívejší úvahy opa-
kovat, jen stručně poznamenejme, že *Škaredá středa* – tedy Popeleční
středa – souvisí s pojmem *masopust*.

Lidové jazykové vědomí patrně připadlo označení škaredá ('nepříjemná, mrzutá, nevlídná') první středě velikonočního postního období proto, že představovala výrazný kontrast k předešlému masopustnímu úterý. Srov. např.: *Po masopustním úterku se středa škaredí* (PSJČ 2, s. 732). Dále tuto interpretaci rozšiřujeme o novou verzi, která vyplývá z Hanušovy knihy Bájeslovný kalendář slovanský:

U nás je „škaredá středa“, jako latinský „dies ater“, snad proto známé, že je to den smutku (Hanuš, 1860, s. 86).

Lidová motivace názvu *Škaredá středa* je spojena s církevní tradicí *Popeleční středy*, kdy lidé přicházeli do kostela připomenout si „mar-nost světa“ – pomíjivost pozemského života. Kněz jim tehdy uděloval znamení kříže z posvěceného popela – tzv. popelec – se slovy: *Pama-tuj, že prach jsi a v prach se obrátíš*. Slovo *popel* zároveň vyvolává asociaci s něčím tmavým a temným, a proto lze předpokládat, že výraz *Škaredá středa* je výsledkem lidové etymologické asociace s rituály spojenými s popelem v první den předvelikonočního postu, jak je naznačeno v latinském *dies ater* ('temný den'). Výraz *Škaredá středa* tak představuje dnes živý příklad lidové etymologické reinterpretace, která je důsledkem ztráty souvislosti s tradiční lidovou kulturou, ale zároveň projevem snahy jazykového společenství chápat, interpreto-vat a zpřehledňovat významové souvislosti za každou cenu, což dokládá i lidová představa o Jidášově zradě – „škaredém skutku“ – která je spojována se středou pašijového týdne, tedy dnem, kdy podle tradice zaprodal Ježíše.

Se sazemi, s jejich barvou, souvisí však jiné lidové názvy středy pašijového týdne (před Zeleným čtvrtkem) – *Sazometná středa* i *Čer-ná středa*:

Je Černá středa sazometná, den velikého uklízení (PSJČ 5, s. 67).

Prostřednictvím lidové etymologie, založené na asociačních po-dobnostech, může frazeologický obraz „přetékat“ z jednoho významu do druhého, což vede k jeho mylnému výkladu – a někdy dokonce i k chybnému datu v kalendáři. Tak tomu bylo i v případě výrazu *Ška-redá středa*, jemuž lidové povědomí přisuzuje synonymní souvislost

s výrazem *Sazometná středa*. Ottův slovník naučný význam tohoto výrazu vysvětluje takto:

Sazometná středa nazývá se středa před Zeleným čtvrtkem, poněvadž Čechové v ten den vymetávali saze z komína za příčinou nastávajících svátků velikonočních (OSN, s. 707).

K mylnému chápání výrazů *Škaredá středa* a *Sazometná středa* ja-ko synonym možná přispěl i společný sémantický prvek 'nepříjemný, špinavý', obsažený v těchto názvech i ve slovech *popel* a *saze*. Již Čeněk Zibrt upozorňoval:

Nedopatřením bývá tvrzeno i v době nejnovější, že *sazometná středa* je středa popeleční. To vzniklo omylem. Že je to středa před Zeleným čtvrtkem, dokazuje Voigt dle *Historického kalendáře Veles-lavinova*. Jungmann cituje z Rosy:

Sazometná středa – *dies Mercurii ante Pascha*. [...] Zaviněný omyl vzbuzuje podivení tím větší, že – ač v knize všeobecně rozšířené *Rukověti chronologic-ko-křesťanské* od dr. J. Emlera zcela jasně na str. 88 jest opraveno („Středa sazometná – středa před nedělí velikonoční; ne však, jak někteří udávají, popeleční“) – přece stále se opakuje (Zibrt, 1889, s. 71).

Viz též: *sazometná středa* – *středa před Zeleným čtvrtkem* (SSJČ). Zatemnění obrazného základu frazémů a působení lidové etymologie vedou v moderních kontextech k výkladům:

Například *Škaredá středa*, které se také říká *sazometná*, je podle bible dnem, kdy Jidáš zradil Ježíše. Na Škaredou středu hospodyně vymetaly komíny a říká se, že když se budete tento den mračit, zůstane vám to po každou středu v následujícím roce (ČNK, syn v8).

V tomto případě lze komentovat roli lidové etymologie slovy Světlý Čmejrkové, která ji výstižně charakterizovala jako „projev seberegulačních, sebezáchovných, sebeléčitelských postupů jazyka“ (Čmejrková, 1992, s. 58).

4. Shrnutí

Shrnutí předkládané studie lze vyjádřit několika klíčovými tezemi. Analýza prokázala, že lidová etymologie hraje ve frazeologii pod-

statně významnější roli, než se běžně předpokládá, zejména ve srovnání s lexikální etymologií. Nejde přitom pouze o marginální jevy jazykové periferie, ale o aktivní a dynamický mechanismus, který utváří sémantiku frazémů v rámci běžného jazykového vědomí.

Ukázalo se, že lidová etymologie funguje jako komplexní fenomén založený na fonologických, slootovorných a sémantických procesech, jakož i na mytologickém a kulturním vědomí. Právě jejich souhrou může dojít k vytvoření frazeologického významu na základě spontánní asociace, zvukové podobnosti komponentů nebo kolektivní zkušenosti, která spojuje poznání, víru a jazykovou tvořivost. Lidová etymologie nejen zprostředkovává cizí výrazy, ale zároveň je modifikuje podle zvukového vzoru a morfologického systému češtiny. Často přitom dochází k expresivizaci nebo sémantické reinterpretaci, která propojuje jazykové, kulturní a psychologické faktory.

Výklad vybraných frazémů – např. *mít kliku*, *psí dny*, *mít modré pondělí*, *Škaredá středa* či *dát někomu kopačky* – ukázal, že jejich význam byl na rovině lidového jazykového vědomí reinterpretován. Tyto reinterpretace se následně promítly nejen do aktuální sémantiky, ale i do způsobu jejich lexikografického zpracování. Zjištění studie tak potvrzují, že frazeologie je živý a proměnlivý systém, v němž se významy neodvozují výlučně z historického vývoje, nýbrž také z aktuální interpretace ze strany mluvčích. Lidová etymologie zde sehrává roli prostředníka mezi jazykovou formou, kulturním kontextem a dobově podmíněným výkladem.

Zároveň lze konstatovat, že lidová etymologie nepředstavuje alternativu či konkurenci vědeckému přístupu – naopak mu v řadě případů předchází. Tento předvědecký interpretační rámec, motivovaný snahou o porozumění jazykovým jevům prostřednictvím „lidového jazykozpytu“ (Čmejrková, 1992), zanechal stopy i v odborné lexikografii. Ta často prezentuje paralelní výklady či etymologické hypotézy bez konečné jednoznačnosti, a to především v oblasti frazeologie, kde sémantická transparentnost bývá výrazně narušena.

V porovnání s lexikálními jednotkami, u nichž je možné alespoň částečně rekonstruovat původ, frazeologické jednotky často zůstávají

nejednoznačné. S ohledem na skutečnost, že v českém prostředí vyšel první etymologický slovník české frazeologie teprve roku 2022 – zásadní práce Ludmily Stěpanové – představuje systematický výzkum původu frazémů významný úkol pro budoucí frazeologická a etymologická studia. Je nepochybné, že právě lidová interpretace bude i nadále tvořit jeden z jejich základních hermeneutických klíčů.

Zkratky pramenů

ASSČ	<i>Akademický slovník současné češtiny</i> . Získáno 8.10.2024 z https://www.slovníkcestiny.cz [přístup 8.10.2024].
ČNK	<i>Korpus SYN, verze 8 z 12. 12. 2019</i> . Získáno 8.10.2024 z http://www.korpus.cz [přístup 8.10.2024].
ESUM	<i>Etymologičnyj slovník ukrajskoj movy, u 6 tomach za red. O. Melnychuka</i> . T. 1. Kyiv: Naukova dumka, 1982 [<i>Етимологічний словник української мови</i> . Т. 1. Київ: Наукова думка, 1982].
NESČ	<i>Nový encyklopedický slovník češtiny</i> . Získáno 4.10.2024 z http://surl.li/sjwgh [přístup 4.10.2024].
OSN	<i>Ottův slovník naučný</i> . D. 22. Praha: Vydavatel a nakladatel J.Otto. 1904.
PSJČ	<i>Příruční slovník jazyka českého</i> . V Praze: Státní nakladatelství, 1937–1938. Sv. 2; 1948–1951. sv. 5.
SČFI/P	<i>Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání</i> . Čermák F., Hronek J. et al. [red.]. 1. vyd. Praha : Academia, 1983.
SČFI/VN	<i>Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné</i> . Čermák F., Hronek J. et al. [red.]. 1. vyd. Praha : Academia, 1988.
SČFI/VS1	<i>Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné, 1</i> . Čermák F., Hronek J. et al. [red.]. 1. vyd. Praha : Academia, 1994.
SČFI/VS2	<i>Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné, 2</i> . Čermák F., Hronek J. et al. [red.]. 1. vyd. Praha : Academia, 1994.
SČFI/VV	<i>Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy větné</i> . Čermák F., Hronek J. et al. [red.]. 1. vyd. Praha : Academia, 2009.
SD	<i>Slavyanskije drevnosti: Etnolingvističeskij slovar v 5 tomakh/ Pod obščej red. N.I.Tolstogo</i> . T. 5. Moskva: Mezhdunar.otnosheniya, 2012 [<i>Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5 томах/ Под общей ред. Н.И.Толстого</i> . Т. 5. Москва: Междуна. отношения, 2012].
SNČ	<i>Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost: historie a původ slov</i> . Hl. ed. Jan Hugo. Praha: Maxdorf, 2006.

Literatura

- BARTOŠ, Fr. (1892). *Moravský lid. Sebrané rozpravy z oboru moravské lidovědy*. V Telči.
- BINOVICH, L. EH. (1995). *Nemecko-russkij frazeologicheskij slovar'*. Moskva: Akvarium [Бинович Л. Э., 1995, Немецко-русский фразеологический словарь, Москва: Аквариум].
- ČELAKOVSKÝ, F.L. (1949). *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. 3. vyd. Praha: Vyšehrad.
- ČAPEK, K. (1991). *Kritika slov. Spisy*. Sv. 21. Praha: Československý spisovatel.
- ČERMÁK, F. (2007). *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*. Praha: Karolinum.
- ČERNÝ, J. (1894). *Příspěvky k české etymologii lidové*. V Praze: V Šimáček.
- ČMEJRKOVÁ, S. (1992). Jazykové vědomí a jazyková kultura (zamyšlení nad tzv. lidovým jazykozpytem). *Slovo a slovesnost*, 53(1), s. 56–64.
- DANYLENKOVÁ, L. (2000). Kdy je Škaredá středa? *Naše řeč*, 83(4), s. 219–221.
- DANYLENKO, L. (2017). *Kulturní paměť slova*. Kyjev: Vydavatelský dům Dmytra Burago.
- DANYLENKO, L.I. (2021). Cheshskiy frazeologizm *modré pondělí* 'siniy ponedelnik' na inoyazyichnom fone: ot arhaiki do neologii. *Bohemistyka*, 21(1), s. 61–80 [Даниленко Л.И., 2021. Чешский фразеологизм *modré pondělí* 'синий понедельник' на иноязычном фоне: от архаики до неологии. *Bohemistyka*, 21(1), s. 61–80].
- DAVID, J. (2010). Lidová a bakalářská etymologie vlastních jmen (na příkladu toponym). *Naše řeč*, 93(2), s. 57–70.
- Fest-Kalender aus Böhmen* (1862). Ein Beitrag zur Kenntniss des Volkslebens und Volksglaubens in Böhmen. Prag: J.L. Kober.
- FLAJŠHANS, V. (2013). *Česká přísloví: sbírka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku: přísloví staročeská*. Vybral a uspořádal Václav Flajšhans; editoři Valerij Mokienko, Ludmila Stěpanova, 2 sv.; 2., rozš. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- HANUŠ, J. (1860). *Bájeslovní kalendář slovanský cili Pozustatky pohansko-svátečných obřadů slovanských*. V Praze: Nakladatelé Kober & Markgraf.
- HOLUB, J. a LYER, S. (1968). *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. 2. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- HRUŠKA, J. F. (1907). *Dialektický slovník chodský*. V Praze: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

- KUBÍN, J. (1913). *Lidomluva Čechů Kladských. Příspěvek k české dialektologii*. V Praze: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- MACHEK, V. (1957). *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- MOKIENKO, V.M. (2006). Narodnaya ehtimologiya v istoricheskoy frazeologii. V: *Ad fontes verborum. Issledovaniya po ehtimologii i istoricheskoy semantike. K 70-letiyu Zhanny Zhanovny Varbot* (s. 228–244). Moskva: Indrik [Мокиенко В.М., 2006, Народная этимология в исторической фразеологии. [В:] Ad fontes verborum. Исследования по этимологии и исторической семантике. К 70-летию Жанны Жановны Варбот. Москва: Индик, с. 228–244].
- POTEBNYA, A. (1860). *O nekotorykh simvolakh v slavyanskoy narodnoj poezii*. Khar'kov: V Universitetskoj tipografii [Потебня А., 1860, О некоторых символах в славянской народной поэзии. Харьков: В Университетской типографии].
- REJZEK, J. (1995). Lidová etymologie a česká náboženská terminologie. *Naše řeč*, 78(5), s. 239–242.
- REJZEK, J. (2001). *Český etymologický slovník*. Praha: Leda.
- REJZEK, J. (2009). *Lidová etymologie v češtině*. Praha: Karolinum.
- STĚPANOVA, L. (2022). *Etymologický slovník české frazeologie*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- WALTER, KH. a MOKIENKO, V. (2007). *Pochemu nemcy tak govoryat? (Zagadki nemeckoj frazeologii). Ehksperimental'nyj vypusk*. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität [Вальтер Х., Мокиенко В., 2007, Почему немцы так говорят? (Загадки немецкой фразеологии). Экспериментальный выпуск. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität].
- ZAORÁLEK, J. (2000). *Lidová rčení*. 4. vyd. Praha: Academia.
- ZÍBRT, Č. (1889). *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní pokud o nich vypravují písemné památky až po náš věk: Příspěvek ke kulturním dějinám českým*. Praha: Josef R. Vilímek.
- ZUBATÝ, J. (1894). Příspěvky k české etymologii lidové. Sepsal J. Černý. *Listy filologické*, 21, s. 145–155.

Obléct se od hlavy až k patě / Ubrać się od stóp do głów.

Nakrycia głowy w czeskiej i polskiej frazologii – rekonesans badawczy

Obléct se od hlavy až k patě / Ubrać się od stóp do głów.
Headgear in Czech and Polish phraseology – a research reconnaissance

GRAŻYNA BALOWSKA

Uniwersytet Opolski

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8175-2313>

E-mail: balowska@uni.opole.pl

Abstract: The article presents a fragment of the world of clothing recorded in Czech and Polish phraseologies containing the component HEADWEAR. This element of garment plays an extremely significant role – it protects the human head, which has been considered the seat of wisdom, reason, and knowledge since antiquity. Phraseological units containing noun components naming the above-mentioned items of clothing and their parts were selected for analysis: cz. *bambule, baret, čapka, čepce, čepice, klobouk, přilba, šatek, věnec, věneček, vínek*; p. *beret, chusta, czapa, czapka, czepek, helm, kapelusz, kokarda, wianek, wieniec*. The linguistic material is discussed in the form of semantic subcategories, which are names of specific types of headgear, and the starting point is the lexical meaning of the phraseological com-

ponent determined on the basis of a *Slovík spisovného jazyka českého* oraz *Wielki słownik języka polskiego PWN*.

Abstrakt: Artykuł prezentuje wycinek świata ubioru zarejestrowany w czeskich i polskich frazeologizmach z komponentem NAKRYCIE GŁOWY. Powyższy element garderoby pełni niezwykle istotną rolę – chroni głowę człowieka, uznawaną już od starożytności za siedzibę mądrości, rozumu i wiedzy. Do analizy zostały wybrane jednostki frazeologiczne, zawierające rzeczownikowe komponenty nazywające powyższe części odzienia oraz ich części: cz. *bambule, baret, čapka, čepce, čepice, klobouk, přilba, šatek, věnec, věneček, vínek*; p. *beret, chusta, czapa, czapka, czepek, helm, kapelusz, kokarda, wianek, wieniec*. Materiał językowy omawiany jest w postaci podkategorii semantycznych, będących nazwami określonych rodzajów nakrycia głowy, a wyjściowe jest tu znaczenie leksykalne komponentu frazeologicznego ustalone w oparciu o *Slovík spisovného jazyka českého* oraz *Wielki słownik języka polskiego PWN*.

Keywords: Czech language, Polish language, phraseological unit, lexical meaning, semantic category, headgear

Słowa kluczowe: język czeski, język polski, jednostka frazeologiczna, znaczenie leksykalne, kategoria semantyczna, nakrycie głowy

W myśl znanego przysłowia *Nie szata zdobi człowieka*. sposób ubierania się jest mniej istotny, ponieważ to charakter człowieka, jego zachowanie i czyny świadczą o jego wartości, nie zaś wygląd zewnętrzny i ubiór, jaki nosi. Z drugiej jednak strony strój stanowi jeden z zasadniczych elementów komunikacji niewerbalnej i wpływa na to, jak w procesie komunikowania się odbierani są jego uczestnicy¹. Szczególnie istotną rolę odgrywa odzież w tzw. pierwszym wrażeniu wywieranym na początku aktu komunikacji, może bowiem wpłynąć bądź pozytywnie, bądź negatywnie na jakość porozumienia. Ubiór za-

¹ Należy zwrócić uwagę, że istotnego znaczenia nabiera sposób ubierania się wraz z mową ciała w komunikacji niespójnej, kiedy treść przekazu nie jest zgodna z formą wypowiedzi. Na podstawie obserwacji tego typu aktu komunikacji A. Mehrabian stwierdził, że na poziom sympatii w postrzeganiu jego uczestników w decydujący sposób wpływa mowa ciała (55%), następnie ton głosu (38%), najmniej zaś istotne są wówczas słowa (7%) (por. Mehrabian, 1967).

tem w relacjach międzyludzkich odzwierciedla nie tylko wartości, jakimi człowiek kieruje się w życiu, ale także jego charakter czy emocje, stanowiąc wykładnik jego tożsamości kulturowej i społecznej. Różne kanony mody i podporządkowywanie się im przez wieki potwierdzają, że odzienie stanowi ważny aspekt życia człowieka. Jak słusznie zauważa Joanna Korbut, „Stroje, które przyodziewa człowiek, to także dokumentacja ludzkich wierzeń i obyczajów, odbicie aktualnych w danym stuleciu kierunków w sztuce, wydarzeń kulturalnych, przemian gospodarczych i politycznych. Śledząc człowieka i ewolucję jego garderoby, możemy do pewnego stopnia jednocześnie śledzić dzieje ludzkości. Strój to także wykładnik pozycji, jaką zajmuje noszący go człowiek w hierarchii społecznej” (Korbut, 2006, s. 8).

W naszym artykule zaprezentujemy pewien wycinek owego świata ubioru zarejestrowany w czeskich i polskich frazeologizmach² z komponentem NAKRYCIE GŁOWY. Ta część garderoby bowiem pełni niezwykle istotną rolę – chroni głowę człowieka, uznawaną już od starożytności za siedzibę mądrości, rozumu i wiedzy. Osłania zatem ważny anatomiczny element organizmu ludzkiego, skupiający narządy zmysłów: wzroku, słuchu, węchu, smaku, umożliwiających percepcję świata zewnętrznego, oraz mózg, dzięki któremu przebiegają kolejne etapy procesów poznawczych. Do analizy zostały wybrane jednostki frazeologiczne³, zawierające rzeczownikowe komponenty nazywające powyższe elementy garderoby oraz ich części. W przypadku języka czeskiego zanotowano 11 nazw, w przypadku zaś języka polskiego 10. Są to następujące przykłady:

---

² Materiał językowy został wyekscerpowany ze współczesnych czeskich i polskich słowników frazeologicznych. Por. *Źródła*.

³ *Jednostka frazeologiczna/frazeologizm* wykracza tu poza tradycyjne rozumienie utrwalonych w języku związków wyrazowych (por. Lewicki i Pajdzińska, 1993; Skorupka, 1982) i obejmuje również przysłowia, skrzydlate słowa czy porzekadła. Por. *frazem* w ujęciu Wojciecha Chlebda: „[...] frazemem jest ta forma językowa, której mówiący regularnie używają dla zwerbalizowania tego, co w danej chwili chcą powiedzieć, która więc w określonej sytuacji jest zwyczajowo reprodukowana dla wyrażenia danej wiązki sensów” (Chlebda, 2010, s. 15; por. też Čermák, 2016).

a) w języku czeskim: *bambule, baret, čapka, čepec, čepice, klobouk, přilba, šatek, věnec, věneček, vínek*;

b) w języku polskim: *beret, chusta, czapa, czapka, czepek, helm, kapelusz, kokarda, wianek, wieniec*.

Materiał językowy zaprezentujemy w postaci podkategorii semantycznych, będących nazwami określonych rodzajów nakrycia głowy. W pierwszej kolejności omówione zostaną podkategorie symetryczne, czyli reprezentowane przez jednostki, których dane komponenty występują w obu językach, następnie podkategorie asymetryczne obejmujące frazeologizmy z komponentami pojawiającymi się tylko w jednym z interesujących nas języków. Wyjściowym jest tu znaczenie leksykalne komponentu frazeologicznego ustalone w oparciu o *Slovník spisovného jazyka českého* (SSJČ; Havránek, 1989) oraz *Wielki słownik języka polskiego PWN* (Żmigrodzki, 2025).

1. Podkategorie symetryczne

ČEPICE – CZAPKA

Czapka stanowi uniwersalną część garderoby, noszoną bez względu na wiek czy płeć. Z jednej strony jest praktycznym dodatkiem do stroju, ponieważ chroni głowę przed niekorzystnymi warunkami atmosferycznymi, np. deszczem, zimnem, słońcem, z drugiej zaś jest modnym elementem ubrania, który podkreśla indywidualny styl. Jej wszechstronność ujęta jest także w definicjach leksykalnych: cz. ‘měk-ká pokrývka hlavy bez střechy’, p. ‘nakrycie głowy o różnym fasonie i funkcji, zazwyczaj przylegające do głowy’.

Zebrany materiał obejmuje 11 czeskich i 14 polskich frazeologizmów z komponentem *čepice / czapka*⁴. Spośród nich tylko w dwu przypadkach zanotowaliśmy wspólne znaczenie jednostek. Po pierw-

---

⁴ W ogólnej liczbie uwzględniamy warianty leksykalne frazeologizmów jako samodzielne jednostki.

sze są to przykłady: cz. *mít pod čepicí vrabce* – p. *Ma wróble pod czapką*, określające w sposób nieco żartobliwy osobę nieuprzejmą, która nikomu się nie kłania. Po drugie zaś to związki: cz. *utlouct někoho čepicemi*, *Utloukli by ho čepicemi*. – p. *któs nakrył czapkami kogoś*, odzwierciedlające sytuację przewagi jednej z dwu konkurujących stron. Z jednej strony ujęta jest tu możliwość łatwego pokonania przeciwnika i przejęcia nad nim kontroli bez zbytniego wysiłku, również bez użycia nadmiernych środków militarnych w przypadku konfliktu zbrojnego, z drugiej zaś brak szansy na zwycięstwo jednostki wobec przewagi przeciwnika zbiorowego.

Pozostałe czeskie związki frazeologiczne koncentrują się wokół kilku postaw ludzkich. Jedną z grup tworzą przykłady: *mít pod čepicí*, *Ten má pod čepicí*, *Má pod čepicí*, odnoszące się do osoby, która nie jest w pełni zdolna do kontrolowania swojego zachowania z powodu spożycia niewielkiej ilości alkoholu. Przykłady powyższe mogą także określać człowieka bystrego i sprytnego, potrafiącego rozwiązywać problemy i zawsze znajdować wyjście z trudnych sytuacji. Dalsze jednostki: (*mocet*) *si strčít/si dát něco za čepicí*, *Strčte si ho/to za čepicí*, *To si může dát za čepicí*, oznaczają uznanie czegoś za bezwartościowe, za przyczynę komplikacji. Są także wyrazem braku zainteresowania oraz rozczarowania prowadzącego do utraty zaufania względem drugiej osoby. Kolejny przykład, *stát někde s čepicí v ruce*, odnosi się do człowieka, który prosi kogoś o pomoc z pokorą i cierpliwością. Tę kategorię zamyka przysłowie *Bláznu sluší každá čepice*, mówiące o tym, że głupoty nie można ukryć w żaden sposób, nawet dokonując zmian w wyglądzie zewnętrznym.

Polskie jednostki frazeologiczne reprezentujące omawianą podkategorię semantyczną są także zróżnicowane znaczeniowo. Mamy zatem w materiale poświadczone nakrycie głowy władcy ujęte w wyrażeniu *czapka Monomacha*, oznaczające złoty kołpak nakładany na głowę władcy, obszyty sobolowym futrem, będący symbolem władzy wielkich książąt moskiewskich i carów Rosji, czy bajkowy element odzienia *czapka niewidka*, która ułatwia bohaterowi zniknięcie, ponieważ sprawia, że każdy, kto ją zakłada, staje się niewidzialny. Z ko-

lei *czapka gruszek* i *czapka śliwek* to jednostki odnoszące się do czegoś o niskiej wartości, mimo że spodziewano się czegoś wartościowego. O jednym zaś ze sposobów noszenia czapki informuje jednostka *naciągać/nasuwać czapkę na czoło/uszy*, czyli naciągać ją głęboko i wkładać w taki sposób, aby zasłaniała czoło lub/i uszy. Pozostałe przykłady odnoszą się do ludzkich postaw i zachowań.

Okazywanie szacunku i uznania ujmuje wyrażenie *czapki z głów*, a dodatkowo cechę uniżoności podkreśla się za pomocą jednostki *stać przed kimś z czapką w ręce/rękach*⁵. Jednym ze sposobów okazywania szacunku jest także forma pozdrowienia w postaci ukłonu, co odnotowujemy w przykładzie *czapkę zdjąć przed kimś / czapkę/czapki uchylić*, odzwierciedlającym zwyczajowy gest towarzyszący pozdrowieniu. Kolejny frazeologizm, *wystawić czapkę / wystawić się z czapką*, oznacza czynność żebrania. Dalszy zaś przykład *kurzy się komuś z czapki*, określa osobę, będącą pod wpływem alkoholu. W omawianej grupie mamy także poświadczone paremie polskie. Dwie z nich utrwalają prawdę życiową o relacjach międzyludzkich.

Przysłowie *Czapkę, papkę i solą ludzie ludzi niewolą*. informuje o sposobach zjednywania sobie ludzi za pomocą gościnności i uprzejmości, natomiast *Czapka za kapelusz*. ujmuje zachowania osób wobec doznanej krzywdy lub ataku, które w ten sam sposób odpowiadają swojemu przeciwnikowi, jest to odpłacenie złem za doświadczone od kogoś zło. Natomiast trzecia paremia *Na złodzieju czapka gore*. zawiera przestrożę opartą na doświadczeniu życiowym i odzwierciedla zachowanie osoby poczuwającej się do winy, a zatem winowajcy, obawiającego się, że jego czyn zostanie ujawniony, winowajcy, który

⁵ Tu należy zaznaczyć, że w czeszczyźnie występuje podobnie brzmiący frazeologizm *stát někde s čepicí v ruce*, przywołany powyżej, jednak wyraża on inne znaczenie, mianowicie postawę proszącą. Mamy zatem do czynienia ze złudną ekwiwalencją w przypadku obu języków. Ujęcie badanego zagadnienia z perspektywy czesko-polskiej ekwiwalencji frazeologicznej na szerszym tle jednostek z komponentami, będącymi zapożyczeniami leksykalnymi z zakresu mody reprezentuje np. Korbut, 2010.

nie umie ukryć lęku przed zdemaskowaniem, co powoduje, że swoim zachowaniem zwraca na siebie uwagę i wzbudza podejrzenia⁶.

W podkategorii semantycznej ČEPICE – CZAPKA należy rozpatrzeć także frazeologizmy z komponentami, będącymi nazwami pewnych rodzajów czapki, jak cz. *čapka* ‘rodzaj czapki w kształcie stożka’, występujący 2 razy, oraz p. *czapa* ‘duża lub gruba i ciężka czapka’, poświadczony 5 razy. Czeskie wyrażenie *frygická čapka* oznacza męskie nakrycie głowy w kształcie stożka z opadającym na bok zwieńczeniem, znane już od starożytności. Jest to tzw. czapka wolności, ponieważ noszona była przez uczestników ruchów rewolucyjnych, stanowi więc symbol wolności. Natomiast *reprezentační čapka* odzwierciedla prawo do reprezentowania danego kraju w różnorakich zawodach i konkursach sportowych.

Wśród polskich frazeologizmów zarejestrowaliśmy m.in. jednostkę *lisia czapa*, która opiera się na przyległości semantycznej zimowego nakrycia głowy wykonanego z futra lisa do zjawiska optycznego zachodzącego w atmosferze ziemskiej i widocznego na niebie w postaci rudawożółtej poświaty wokół księżyca. Kolejny przykład to wyrażenie *od czapy*, w którym komponent *czapa* występuje w znaczeniu ‘rozum’. Jednostka ta posiada negatywne zabarwienie i określa coś uznane za bezsensowne i niemające uzasadnienia w danej sytuacji, a więc głupie, irracjonalne, dziwne, nierozumne. Pozostałe frazeologizmy zawierają komponent *czapa* w znaczeniu ‘głowa’ i dotyczą wyroku śmierci: *dawać czapę* ‘skazywać na śmierć, wydawać wyrok śmierci’, *dać komuś w czapę* ‘zastrzelić, rozstrzelać, wykonać wyrok śmierci’, *dostać [w] czapę* ‘zostać skazanym na śmierć’, przy czym dwa ostatnie odnoszą się także do zadawania ciosów: ‘pobić kogoś’ lub ‘zostać pobitym’.

⁶ O ciekawych modyfikacjach powyższego przysłowia występujących we współczesnym polskim dyskursie medialnym mówi Jolanta Miturska-Bojanowska, przywołując m.in. przykłady typu: *Na dilerze czapka gore*, *Na lewicy czapka gore*, *Na KO czapka gore*, czy *Na złodzieju czapka karakulowa* (por. Miturska-Bojanowska, 2018).

KLOBOUK – KAPELUSZ

Jest to nakrycie głowy noszone zarówno przez kobiety, jak i mężczyzn. Ma, podobnie jak czapka, wymiar praktyczny, posiada bowiem rondo, które spełnia funkcję ochronną przed niesprzyającymi warunkami atmosferycznymi. Ponadto jest elementem stroju odzwierciedlającym również zmieniającą się modę, a w związku z tym niejednokrotnie stanowi oznakę statusu społecznego i majątkowego⁷. Na aspekt praktyczny zwracają uwagę definicje leksykograficzne: cz. ‘tuhá pokrývka hlavy (s okrajem)’, p. ‘nakrycie głowy z rondem osłaniającym twarz i kark, chroniące przez słońcem lub chłodem i deszczem’. Wśród analizowanych frazeologizmów 14 przykładów to jednostki występujące w czeszczyźnie, zaś 11 to jednostki pojawiające się w polszczyźnie. Należy tu dodać, że w grupie czeskich frazeologizmów znajduje się 5 przykładów wariantów leksykalnych opartych na wymianie komponentu NAKRYCIE GŁOWY⁸. W naszym materiale komponent *klobouk* pojawia się wymiennie z komponentem *čepice*. Są to następujące związki frazeologiczne: *mít pod čepicí / kloboukem*, *(mocht) si strčit/si dát něco za klobouk/čepici*, *stát někde s čepicí/kloboukem v ruce*, *To si můžeš dát za čepici. / To si můžeš strčit/dát za klobouk!*, *Dej/strč si to za klobouk!* / *Strčte si ho/to za čepici*. Znaczenie wariantów leksykalnych frazeologizmów z komponentem *klobouk* jest tożsame z tym, które zostało omówione powyżej w grupie jednostek z komponentem *čepice*. Ponadto zaledwie w jednym przypadku odnotowaliśmy w badanej podkategorii wspólne znaczenie frazeologizmów w obu językach: cz. *smeknout/smekat klobouk*

⁷ Jak słusznie zauważyła Ludmila Hanzíková, „Klobouk jako pokrývka hlavy na sebe přirozeně poutá větší pozornost než ostatní součásti oděvu. Má tedy důležitou funkci estetickou a znakovou. Stává se buď předmětem obdivu, nebo naopak terčem posměchu a kritiky. Spočine-li náš zrak na určitém klobouku s nelibostí, dáváme mu v duchu jména nelichotivá, emocionálně zabarvená” (Hanzíková, 1989, s. 237).

⁸ Na temat wariantowości we frazeologii por. np. Jelínek, Kopřivová, Petkevič i Skoumalová, 2018; Fliciński, 2011.

před někým – p. *uchylić kapelusza*, odnoszące się do formy zachowania grzecznościowego i zwyczajowego gestu wykonywanego podczas powitania – ukłonu i lekkiego uniesienia lub zdjęcia kapelusza, świadczącego o kulturze danej osoby (na temat drugiego znaczenia czeskiej jednostki por. niżej).

W grupie czeskich związków frazeologicznych zarejestrowaliśmy jeden przykład odzwierciedlający wygląd kapelusza jako nakrycia głowy. Jednostka *klobouk na tři facky n. na facku* odnosi się do złego stanu tego nakrycia głowy, które jest pogniecione bądź z trzech stron, bądź z jednej. Jego stan świadczy o zaniedbaniu go przez właściciela, ale takie zdeformowanie może także oznaczać, że dana osoba nie przywiązuje wagi do schludności całego ubioru. Pozostałe frazeologizmy pozytywnie charakteryzują zachowania człowieka. Zwrot *dostat všchno pod jeden klobouk* dodatkowo wartościuje osobę, która posiada umiejętność zebrania wielu wątków i połączenia ich w syntetyczną całość. Natomiast zwrot *narazit si klobouk do čela* jest wyrazem determinacji i pewności siebie osoby, która rozpoczyna realizację skomplikowanego zadania. Wspomniana powyżej jednostka *smeknout/ /smekat klobouk před někým* oprócz znaczenia wspólnego z polskim ekwiwalentem posiada jeszcze znaczenie dodatkowe ‘okazywać komuś szacunek i podziw’. Do przejawów szacunku i podziwu odwołuje się także fraza *Smekám před nim klobouk!* i wyrażenie *Klobouk dolů!* W analizowanej grupie mamy też poświadczone przysłowie *S kloboukem v ruce projdeš/přejdeš celý/celej svět.*, które zawiera mądrość przekazywaną z pokolenia na pokolenie: przez życie należy iść z pokorą, czyli ze świadomością własnych ograniczeń i akceptacją trudności, na jakie się napotyka. Taka postawa pozwala być otwartym na przyjmowanie konstruktywnej krytyki, wyciąganie wniosków z doświadczeń życiowych, a poprzez to na osiągnięcie wielkich celów, gdyż prowadzi do uzyskania dojrzałości wewnętrznej, psychicznej i duchowej.

Pozostałe przykłady należące do podkategorii KLOBOUK – KAPELUSZ to frazeologizmy polskie. Jest wśród nich wyrażenie *kapelusz kardynalski*, które oznacza ‘godność kardynała’ i związane jest z hi-

storycznym nakryciem głowy – czerwonym jedwabnym kapeluszem z szerokim rondem, ozdobionym sznurami i chwostami, jakim od połowy XIII w. papież wyróżniał nowo mianowanych kardynałów. Obecnie, od drugiej połowy XX w. wieku, nie jest stosowany jako nakrycie głowy⁹, pozostając jedynie symbolem godności kardynalskiej w heraldyce kościelnej.

W tej grupie mamy też reprezentowane określenie odnoszące się do wyglądu zewnętrznego człowieka. Wyrażenie *metr ileš w kapelu-szu* opisuje w sposób żartobliwy człowieka niskiego wzrostu. Natomiast kolejne zarejestrowane tu przykłady odzwierciedlają różne zachowania ludzkie. Dwa zwroty *ktoš chodí z kapeluszem* i *ktoš zbírá do kapelusza* występują w znaczeniu ‘ktoś prosi o pieniądze na jakiś cel, zwracając się do wielu osób; ktoś zbiera datki na jakiś cel’. Renata Przybylska zalicza oba do rodziny frazeologicznej motywowanej sytuacją, „w której kapelusz odgrywa rolę niezbędnego rekwizytu w zbieraniu pieniędzy na jakiś cel” (Przybylska, 2009, s. 65)¹⁰. Dalsze jednostki *ktoš wyciąga/wyciągnął kogoš/coš jak królika z kapelusza* i *jak/niczym królik z kapelusza* bazują na odniesieniu do czynności magika wykonującego sztuczkę: z kapelusza wyciąga żywego białego królika, i na towarzyszącemu tej czynności zaskoczeniu widzów. Znaczenie zatem obu jednostek odnosi się do osoby niespodziewanie prezentującej kogoś lub coś albo wykonującej coś, czym z łatwością zaskakuje innych. Tego typu frazeologizmy także analizowała Renata Przybylska i zaliczyła je do wspólnej rodziny frazeologicznej wraz z poświadczoną w naszym materiale frazą przymiotnikową o nega-

⁹ Zwyczaj ten przestał obowiązywać w czasie pontyfikatu Pawła VI, obejmującego okres od 21 czerwca 1963 do 6 sierpnia 1978.

¹⁰ Autorka przedstawia w swoich badaniach różne warianty frazeologiczne, występujące we współczesnej polszczyźnie i należące do tej rodziny oraz stwierdza: „Tym razem na zasadzie metonimii, czyli wyrażenia w języku tylko częściowego opisu tej sytuacji, pojawia się w zasobach frazeologicznych polszczyzny stanowiący jądro semantyczne tej rodziny zwrot (*ktoš*) *chodí z kapeluszem*, któremu można przypisać znaczenie ‘ktoś prosi wiele osób o pieniądze na jakiś cel’” (Przybylska, 2009, s. 65).

tywnym wydźwięku (*ktoś/coś*) z *kapelusza* w znaczeniu ‘nieuzasadniony niczym, bezpodstawny, co mówiący ocenia negatywnie’ (Przybylska, 2009, s. 64–65; por. też Ignatowicz-Skowrońska, 2013). Autorka wskazuje również na kolejną jednostkę frazeologiczną reprezentatywną dla badanej rodziny, jaką jest fraza przysłówkowa (*robić coś*) z *kapelusza* ‘bez uzasadnienia, bezpodstawnie, co mówiący ocenia negatywnie’. W naszym materiale reprezentuje ją zwrot *brać z kapelusza* ‘zmyślać, zgadywać, wymyślać na poczekaniu’. Jak zauważa Renata Przybylska, „Fraza przysłówkowa z *kapelusza* w pewnych kontekstach jest silnie zabarwiona negatywnymi emocjami i nabiera znaczenia ‘nie wiadomo skąd, znikąd’ i wydaje się znaczeniowo synonimiczna względem jednostki frazeologicznej z *sufitu*” (Przybylska, 2009, s. 65).

Dalszym frazeologizmem przynależnym do powyższej kategorii jest wyrażenie (*to*) *nie ten rozmiar kapelusza*. Jednostka ta ma charakter wartościujący a za jej pomocą mówiący ocenia w sposób żartobliwy zdolności bądź umiejętności wskazanej osoby jako niewystarczające do wykonywania danych czynności, sprawowania obowiązków czy pełnienia funkcji. Kategorię tę zamyka przysłowie *Czapka za kapelusz*, omawiane już powyżej w znaczeniu ‘wet za wet’.

BARET – BERET

Beret jest kolejnym ponadczasowym nakryciem głowy, które pojawia się we frazeologii czeskiej i polskiej. Stanowi część odzienia zarówno kobiet, jak i mężczyzn czy dzieci. Jest znakiem rozpoznawczym artystów i intelektualistów, począwszy od holenderskiego malarza Rembrandta po paryską bohemę¹¹, stając się symbolem oryginalnego francuskiego stylu i samej Francji. Upowszechnił się także jako element umundurowania w armii i harcerstwie. O jego podstawowym kształcie i najczęściej występującym rodzaju materiału, z jakiego zo-

¹¹ Por. autoportrety w berecie Rembrandta Harmenszoon van Rijna (1606–1669), np. z roku 1633 i 1640. Beret chętnie nosili także inni wybitni malarze, np. Henri Matisse czy Pablo Picasso.

stał wykonany, informują definicje leksykograficzne cz. ‘plochá pokrývka hlavy pro muže i ženy’; p. ‘nakrycie głowy z miękkiego materiału, okrągłe i płaskie’.

Podkategoria BARET – BERET reprezentowana jest w naszym materiale przez 1 jednostkę czeską i 8 jednostek polskich. Czeskie wyrażenie *modré barety* ma charakter metonimiczny i oznacza żołnierzy sił pokojowych Organizacji Narodów Zjednoczonych¹² (por. szerszą informację poniżej). Licniejszą reprezentację stanowią w tej grupie przykłady polskie. Mamy tu do czynienia z frazeologizmami opartymi na zabiegu metonimii, w których *beret* oznacza element umundurowania jednostek wojskowych. W tym przypadku istotna jest jego barwa, ponieważ określa przynależność do konkretnej formacji lub rodzaju sił zbrojnych. Jednym z przykładów jest wyrażenie, z którym spotykamy się także w języku czeskim, mianowicie *błękitne berety*, występujące w tym samym znaczeniu. Błękitny kolor przyjęty przez siły pokojowe ONZ z zasady nie ma mieć charakteru maskującego, typowego dla pozostałych rodzajów sił zbrojnych, ponieważ ten żołnierski beret ma odróżniać się od innych nakryć głowy sił biorących udział w konflikcie, a tym samym stanowić znak rozpoznawczy neutralnej roli i pokojowego charakteru misji wykonywanej przez żołnierzy ONZ. Dalsze tego typu frazeologizmy zanotowane w materiale polskim to *czerwone berety* ‘wojskowe brygady desantowo-szturmowe i powietrzne’ oraz *zielone berety* ‘wojskowa jednostka specjalna wojsk lądowych Stanów Zjednoczonych Ameryki’.

Zabieg metonimii został zastosowany także w kolejnym nowszym związku frazeologicznym *moherowe/mohairowe berety*. Jest to pogardliwe i prześmiewcze określenie osób starszych lub w średnim wieku, które związane są z konserwatywnym nurtem polskiego katolicyzmu, reprezentowanym m.in. przez Radio Maryja. Jak zauważa Henryk Łuczak, określenie *moherowe berety* stało się narzędziem wa-

¹² Trzeba jednak zaznaczyć, że proces frazeologizacji w tym przypadku jeszcze trwa, jak się bowiem wydaje, wyrażenie to nie ma jeszcze charakteru ustalonego połączenia.

lki ideologicznej prowadzonej przez partie lewicowe z tradycją łacińską i kulturą chrześcijańską (Łuczak, 2007)¹³. Warto w tym miejscu przywołać także słowa Mirosława Bańko, który stwierdził, że „Dawniej [...] berety były oznaką ludzi wykształconych i artystów, a nawet jeszcze w XX wieku, gdy stały się częścią ubioru kobiet, symbolizowały niezależność i emancypację. Ich najnowsza symbolika jest polityczna – por. tzw. *moherowe berety*, dla jednych synonim polskiego konserwatyzmu, dla innych przedmiot dumy” (Bańko, b.d.).

Jeden przykład zanotowany w tej grupie odnosi się do wyglądu omawianego nakrycia głowy. Jest to wyrażenie *beret z antenką* stosowane w języku potocznym na żartobliwe określenie rozpowszechnionego modelu beretu z filcu ze sterczącą pośrodku cienką wypustką. Było jednak wykorzystywane także, szczególnie w okresie PRL, jako pejoratywne prześmiewcze określenie przedstawicieli klasy robotniczej (por. przypis 13). Innym przykładem wyrażenia frazeologicznego jest *o rzut beretem*, które występuje w języku potocznym z żartobliwym nacechowaniem i oznacza niewielką odległość. Trzeba tu zwrócić uwagę na fakt, że ów żartobliwy charakter owego powszechnego w polszczyźnie określenia odległości dał początek ciekawemu zjawisku kulturowemu, jakim są Mistrzostwa Świata w Rzucie Beretem organizowane od wielu lat w Krotoszynie. Uznać można zatem, że *o rzut beretem* to jednostka motywowana takimi wyrażeniami z zakresu sportu, jak *rzut młotem* czy *rzut dyskiem*, będącymi nazwami dyscyplin sportowych.

Pozostałe związki frazeologiczne odnoszą się do stanu psychicznego i emocjonalnego człowieka i również posiadają potoczne nacechowanie: *coś zerwało beret* ‘coś zachwyciło mówiącego, wzbudziło

¹³ Por. także wypowiedź Jerzego Bralczyka: „Moherowe berety. Czyli: wyznawczynie konserwatywnej i narodowej ideologii, gorąco religijne i ksenofobiczne. Określenie pejoratywne, wzięte z częstego elementu stroju starszych niewiast, słuchaczek katolickich rozgłośni. Kiedyś *Beret z antenką* był uznawany za charakterystyczne nakrycie głowy przedstawicieli klasy robotniczej, co z wyższością wyśmiewały warstwy wyższe, później ta wyższość ujawniała się w nieco pogardliwym traktowaniu starszych zbyt religijnych pań” (Bralczyk, b.d.).

jego podziw lub sprawiło mu przyjemność’ oraz zwrot, w którym *beret* występuje w znaczeniu ‘głowa’: *ktoś ma zryty/poryty beret* ‘ktoś stracił zdolność prawidłowej oceny rzeczywistości albo jest chory psychicznie’.

ŠÁTEK – CHUSTA

Chusta znana jest już od starożytności a w średniowieczu stanowiła podstawowy element ubioru szczególnie kobiet zamężnych, dziś zaś jest popularną częścią garderoby kobiet, a także niekiedy mężczyzn. Może ona jednak służyć nie tylko jako osłona głowy, ale też ramion czy pleców. Znajduje również zastosowanie do wielu innych celów, np. medycznych czy do noszenia małych dzieci itp. Uniwersalność zastosowania chusty podkreślają definicje słownikowe: cz. ‘kus látky (trojúhelníkovy n. čtvercový a překládaný) užívaný na přikrytí hlavy, krku ap.’ oraz p. ‘kawałek materiału, kwadratowy lub trójkątny, używany w różnych celach’. Zebrany materiał obejmuje 2 frazeologizmy czeskie i 2 polskie. Czeskie jednostki *mít šátek na babku*, *uvázat si šátek na babku* określają sposób noszenia chusty jako codziennego elementu ubioru kobiecego, jaki praktykowały starsze kobiety bądź kobiety wiejskie. Jak podaje František Čermák, jest to tradycyjny sposób wiązania „šátek na hlavu dvěma cípy pod bradu a třetí nechat volně viset vzadu dolů” (Čermák, 1994).

Polskie przykłady *biały/blady jak chusta*, *zbladł jak chusta* odzwierciedlają reakcję fizjologiczną człowieka w wyniku przerażenia, zdenerwowania czy cierpienia/bólu, która przejawia się na twarzy w postaci blednięcia w wyniku odpływu krwi ze skóry. Znaczenie frazeologizmu może odnosić się do chusty medycznej zwykle w kształcie trójkąta i koloru białego, stosowanej m.in. w funkcji temblaka do podtrzymywania chorej ręki, ale także do chusty jako osłony na głowę i to jej zastosowanie zadecydowało o włączeniu polskich frazeologizmów z tym komponentem do analizowanego materiału. Podobne znaczenie podkreśla Agnieszka Piel, która ponadto zauważa, że „Niejasną współcześnie genezę ma konstrukcja porównawcza *blady*,

zblednąć jak chusta. W ciągu wieków doszło do przeobrażeń desyg-natu w niej zawartego: chusta – dziś jest przeważnie wzorzysta, kolorowa, kiedyś była biała, wykonana z płótna (por. historyczną definicję chusty ‘płat płótna obrębiony do różnych potrzeb, do obwiniecia, do uwiązania itd.’[...])’ (Piela, 2016, s. 16).

PŘILBA – HELM

Tego typu nakrycie głowy jest specyficzne, ponieważ ma charakter obronno-ochronny. Hełmy jako rodzaj uzbrojenia występowały już od starożytności, z czasem zaś były udoskonalane do współczesnych hełmów wojskowych a także różnorodnych ochronnych nakryć głowy chroniących przed uderzeniami w twarde przedmioty lub przed spadającymi niebezpiecznymi obiektami w takich zawodach, jak np. strażak, górnik, pracownik przemysłu czy budowy. Elementem wyjściowym definicji leksykograficznych w obu językach jest ochronny charakter tego nakrycia głowy: cz. ‘ochranná pokrývka hlavy z pevného materiálu’, p. ‘ochronne nakrycie głowy, dawniej noszone przez ryce-rzy i żołnierzy, dziś używane w niektórych zawodach wymagających ochrony głowy przed urazami oraz w wojsku’. W naszym materiale występuje 1 jednostka frazeologiczna czeska i 3 jednostki polskie. Mamy tu do czynienia z wariantami leksykalnymi frazeologizmów wcześniej omówionych w podkategorii BARET – BERET, w których wymianie podlega komponent *baret* i *beret* odpowiednio na *přilba* i *helm*. Są to wyrażenia o wspólnym znaczeniu w obu językach: *modré přilby* oraz *błękitne helmy* i *niebieskie helmy* ‘żołnierze sił pokojowych Organizacji Narodów Zjednoczonych’. Grupę polskich przykładów zamyka zwrot *być pod hełmem* oznaczające stan po spożyciu al-koholu i określające miarę upojenia jako lekką.

VĚNEC – WIENIEC

Podkategoria semantyczna VĚNEC – WIENIEC tworzy ostatnią grupę jednostek frazeologicznych, których komponenty występują zarówno w czeszczyźnie, jak i w polszczyźnie. Wieniec czy wianek jest

specyficznym rodzajem nakrycia głowy, nie jest bowiem noszony jako codzienny element ubioru, ale jest przywdziewany przede wszystkim przez młode kobiety w określonych, zwykle uroczystych chwilach, często jako ozdobny, symboliczny element stroju w kształcie koła. Wykonany jest z młodych gałązek drzew, kwiatów i/lub innych roślin łąkowych. Noszony był przez dziewczęta i niezamężne kobiety jako oznaka ich dziewictwa i niewinności. Do dziś jest symbolem owych cech. Jednak odnotowana w naszym materiale symbolika wienca jest znacznie bogatsza, co oddają zanotowane w tej podkategorii przykłady wyrażen frazeologicznych. Znaczenie leksykalne ujmuje kształt oraz materiał, z jakiego wieniec/wianek został wykonany, jak również funkcję pełnioną przez ten element odzienia: cz. *kruhovitý útvar spletený z květín, větviček nebo z listí* oraz p. ‘upleciona z kwiatów, kłosów, liści, jedliny i innych ozdób wianka o kolistym kształcie pełniąca funkcję ozdobną lub symboliczną’. Odnotowaliśmy 11 jednostek frazeologicznych czeskich i 9 jednostek polskich. W przypadku czeskich przykładów mamy do czynienia z rozbudowaną wariantowością leksykalną, mianowicie oprócz podstawowego komponentu *věneč* występuje wymiennie leksem *věneček* i *vínek*. Dodatkowo należy dodać, że w polszczyźnie występują frazeologizmy z leksemem *wieniec* oraz *wianek*. W części analizowanych przypadków spotykamy się ze wspólnym znaczeniem jednostek czeskich i polskich. Do nich należą następujące wyrażenia frazeologiczne: cz. *vavřínový věneč* – p. *wieniec laurowy* ‘symbol sławy lub zwycięstwa’, cz. *panenský věneček, panenský věneč, panenský vínek* – p. *dziewiczy wieniec* ‘symbol dziewictwa i niewinności’, cz. *svatební věneček, svatební vínek* – p. *ślubny wieniec* ‘noszony przez pannę młodą w czasie uroczystości ślubnych’, a także zwroty: cz. *přijít o věneč, ztratit věneč, ztratit věneček* – p. *stracić wianek* ‘stracić dziewictwo’. Powiązane semantycznie z powyższymi frazeologizmami są ponadto następujące, odnotowane w materiale, czeskie zwroty *připravit někoho o věneč, připravit někoho o věneček*, czyli ‘spowodować utratę dziewictwa’.

Pozostałe przykłady zarejestrowane w omawianej podkategorii to jednostki polszczyzny. Są to w większości wyrażenia frazeologiczne ujmujące obrazowanie symboliczne: *wieniec sprawiedliwości*, *wieniec zwycięstwa* ‘w chrześcijaństwie nagroda po śmierci za dochowanie wierności Bogu’, *wieniec dębowy* ‘symbol zwycięstwa, sławy; sława’, *cierniowy wieniec* ‘symbol męczeństwa’, *grochowy wieniec* ‘oznaka rekuzy dla starającego się o pannę’. Do znaczenia ostatniego z nich nawiązuje zwrot *dostać grochowy wieniec* ‘dostać rekuzę’. Ponadto spotykamy tu także wyrażenie z komponentem *wianek: cuda wianki*, które w języku potocznym określa ‘coś niezwykłego, wyjątkowego i przesadnie wymyślnego’.

2. Podkategorie asymetryczne

ČEPEC

Leksem *čepec* otwiera grupę podkategorii reprezentowanych przez związki frazeologiczne, których komponenty występują tylko w jednym z interesujących nas tu języków. Jego znaczenie słownikowe to ‘měkká přiléhavá pokrývka hlavy (žen, dětí)’. Zarejestrowane w naszym materiale 3 frazeologizmy świadczą, że idzie o specjalny typ nakrycia głowy, czyli o czepiec, płócienną część damskiej garderoby, będącą dawniej oznaką kobiety zamężnej, a dziś elementem stroju ludowego. Są to następujące zwroty określające mężatkę: *být/bejt pod čepcem*, *dostat se pod čepec*, *přijít pod čepec*.

BAMBULE

W naszym materiale leksem *bambule* stanowi jedyną reprezentację nazw części nakrycia głowy. Pompon jest wszechstronnym elementem dekoracyjnym. Jako część garderoby może stanowić ozdobę nie tylko nakrycia głowy, ale także innych elementów ubioru, również butów czy dodatków do stroju, np. torebek, toreb itp. Przy zaklasyfikowaniu tego komponentu do kategorii NAKRYCIA GŁOWY zdecydowała egzemplifikacja definicji w SSJČ, ponieważ samo znaczenie jest

zbyt ogólne ‘věc kulatého tvaru, veliký knoflík; koule: **pokrývka s červenými b-mi**’ [podkreślenie G.B.], oraz dodatkowo porównanie z definicją i egzemplifikacją, jakie podaje *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* ‘kulovitý předmět, koule 3, kulička: **čepice s bambulí**’ [podkreślenie G.B.]. Frazeologizm z powyższym komponentem *mít nos jako bambuli* został wykorzystany do określenia cechy wyglądu człowieka: jego dużego nieforemnego lub opuchniętego nosa.

CZEPEK

Z definicji leksykograficznych wynika, że czepek to nakrycie głowy wszechstronnego użytku, począwszy od dziecięcej cienkiej białystowej czapeczki, przez element stroju kobiecego zarówno ludowego, jak i dawnego ubioru mężatki oraz nieprzemakalną osłonę głowy, używaną podczas kąpieli, po tradycyjne nakrycie głowy z białego nakrochmalonego płótna noszone przez pielęgniarki. W tej grupie mamy poświadczone 3 przykłady. Jednym z nich jest wyrażenie frazeologiczne oparte na zabiegu metonimii: *žółty czepek*, odwołujące się do nakrycia głowy wykorzystywanego głównie przez sportowców w dyscyplinach pływackich i oznaczające w języku potocznym ‘dokument potwierdzający umiejętności pływackie danej osoby i dający jej szersze uprawnienia w zakresie korzystania z kąpielisk niestrzeżonych’. Kolejnymi przykładami są zwroty *ktoś urodził się w czepku* oraz *przyszł na świat w czepku* występujące w znaczeniu ‘ktoś ma szczęście w życiu, wszystko mu się pomyślnie układa’. Odwołują się one do wyglądu noworodka po urodzeniu, którego główka pokryta jest pozostałością worka owodniowego, przypominającego czapeczkę, jaką zakłada się niemowlętom i małym dzieciom w celu osłony główki. Tego typu przyjście na świat dziecka bywa bardzo rzadkie, jest zatem traktowane jako dobry znak dla jego przyszłości.

KOKARDA

Znaczenie jedyne występującego w tej podkategorii frazeologizmu sugeruje, że komponent *kokarda* został użyty jako odpowiednik

części ubioru noszonego na głowie. Nie stanowi wprawdzie typowego nakrycia głowy, osłaniającego ją np. przed warunkami atmosferycznymi, lecz jest traktowana jako ozdoba. Ponadto kokarda ma charakter uniwersalny, ponieważ może być elementem dekoracyjnym różnych części stroju. Jest to ‘wstążka lub pasek materiału zawiązane tak, że tworzą dwie pętelki i dwa końce proste’. Jest często upinana we włosach, zwykle na czubku lub w tylnej części głowy, która stanowi najwyższy punkt ciała ludzkiego i jest punktem odniesienia dla znaczenia jednostki *ktoś ma po kokardę kogoś/czegoś* ‘ktoś czuje się zmęczony lub znudzony zaistniałą sytuacją’, ujmującej najwyższy stopień natężenia owego stanu.

* * *

Zaprezentowana powyżej wstępna analiza zasobu frazeologizmów z komponentem NAKRYCIE GŁOWY objęła łącznie 102 jednostki, w tym 46 czeskich i 56 polskich. Wśród badanych komponentów odnotowano 11 nazw tej części ubioru występujących w czeszczyźnie oraz 10 w polszczyźnie. Większość z nich to reprezentacja podkategorii symetrycznych, jedynie po 2 nazwy w każdym języku nie mają swoich ekwiwalentów. Stosunkowo często mamy do czynienia ze związkami frazeologicznymi opartymi na zabiegu metonimii, w których element stroju wykorzystywany jest do charakterystyki m.in. określonych grup społecznych lub zawodów. Zarówno w czeskich, jak i w polskich jednostkach znajdujemy odniesienia do typu/fasonu nakrycia głowy, któremu przypisana jest pełniona przez jego posiadacza funkcja, zajmowane stanowisko czy wykonywany zawód, przy czym współwystępują tu także nazwy barw, będące symbolem danej godności czy profesji (np. władca, kardynał, żołnierz). Ponadto niewiele frazeologizmów odzwierciedla wygląd danego nakrycia głowy: w czeszczyźnie idzie o stan zachowania kapelusza, w polszczyźnie zaś o materiał, z jakiego został wykonany beret: filc i wełna mohero-wa. Równie rzadko spotykamy się z przykładami odnoszącymi się do opisu wyglądu zewnętrznego człowieka: w języku czeskim jest mowa

o kształcie nosa, natomiast w polskim o wzroście. Nieznaczna ilość jednostek ujmuje także opis rzeczywistości otaczającej człowieka. W tym przypadku idzie o frazeologizmy polskie charakteryzujące z jednej strony wygląd księżycy, z drugiej zaś niewielkie oddalenie obiektów w przestrzeni.

Większość badanych jednostek frazeologicznych odzwierciedla natomiast zachowania i postępowanie człowieka, jego postawy wobec rzeczywistości i innych osób czy stany, w jakich się znajduje, potwierdzając tezę o antropologicznym charakterze frazeologii. Podobnie tu, jak i w wyżej opisanych przypadkach, notujemy wspólne znaczenia dla czeszczyzny i polszczyzny w ramach kategorii symetrycznych (choć jest ich znacznie mniej niż znaczeń odmiennych), np. zachowania grzecznościowe, symboliczne określenia sławy i zwycięstwa czy dziewictwa i niewinności. Wśród znaczeń odmiennych poświadczonych dla poszczególnych języków na szczególną uwagę zasługują te, które dotyczą współczesności i stanowią reakcję językową na aktualną sytuację społeczną czy istotne wydarzenie bądź codzienną sytuację znaną z doświadczenia. Zostają one następnie utrwalone w języku (często np. polityków) i wchodzą do powszechnego obiegu. Tu szczególnie wyróżniają się polskie związki frazeologiczne *moherowe berety* i *beret z antenką* oraz jednostki odwołujące się do powszechnie znanej czynności magika, jaką jest sztuczka z królikiem. W związku z powyższym należy stwierdzić, że czeskie i polskie frazeologizmy z komponentem NAKRYCIE GŁOWY mają charakter uniwersalny, odwołują się bowiem w większości do znanych powszechnie w obu kulturach zjawisk związanych z kanonami mody i wygodą oraz praktycznością codziennego stroju. Przywołują symbolikę utrwaloną w kulturze kręgu europejskiego, ale stanowią także reakcję na współczesne sytuacje społeczne i wydarzenia.

Źródła

- ČERMÁK, F. i in. (1983). *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*. Praha: Academia.
- ČERMÁK, F. i in. (1988). *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*. Praha: Academia.

- ČERMÁK, F. i in. (1994). *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné*, t. I i II. Praha: Academia.
- ČERMÁK, F. i in. (2009). *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy větné*. Praha: Academia.
- FILIPEC, J. (red.). (2006). *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia.
- HAVRÁNEK, B. (red.). (1989). *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia.
- MRHAČOVÁ, E. i BALOWSKI, M. (2009). *Česko-polský frazeologický slovník*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta.
- MÚLDNER-NIECKOWSKI, P. (2004). *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego. Wyrażenia, zwroty, frazy*. Warszawa: Świat książki.
- ORŁOŚ, T.Z. i in. (2009). *Wielki czesko-polski słownik frazeologiczny*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- ORŁOŚ, T.Z. i HORNIK, J. (1996). *Czesko-polski słownik skrzydlatych słów*. Kraków: Universitas.
- SKORUPKA, S. (1977). *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- ŽMIGRODZKI, P. (red.). (2025). *Wielki słownik języka polskiego*. Pobrane 12 kwietnia 2025 z <https://wsjp.pl>.

Literatura

- BAŃKO, M. (b.d.). *Beret, biret*. Pobrane 10 kwietnia 2025 z <https://sjp.pwn.pl/ciekawostki/haslo/beret-biret;5031656.html>.
- BRALCZYK, J. (b.d.). *Moherowe berety*. Pobrane 10 kwietnia 2025 z <https://sjp.pwn.pl/ciekawostki/haslo/moherowe-berety;5391678.html>.
- ČERMÁK, F. (2016). Frazeologie a idiomatika. Jejich podstata a proměnlivost názorů na ně. *Časopis pro moderní filologii*, 98(2), 199–217.
- CHLEBDA, W. (2010). Skrzydlate słowa a frazeologia. W: S. Bąba, K. Skibski i M. Szczyszek (red.), *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Teoria. Zagadnienia ogólne* (s. 9–20). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- FLICIŃSKI, P. (red.). (2011). *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Wariantywność we frazeologii*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- HANŽÍKOVÁ, L. (1989). O jménech klobouků dříve a dnes. *Naše řeč*, 72(5), 233–238.
- IGNATOWICZ-SKOWROŃSKA, J. (2013). Związki frazeologiczne z komponentem kapelusza w słownikach i w tekstach. W: G. Dziamska-Lenart i J. Liberek (red.), *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Między teorią a praktyką frazeograficzną* (s. 81–89). Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.

- JELÍNEK, T., KOPŘIVOVÁ, M., PETKEVIČ, V. i SKOUMALOVÁ, H. (2018). Variabilita českých frazémů v úzu. *Časopis pro moderní filologii*, 100(2), 151–175.
- KORBUT, J. (2006). *Czeskie i polskie nazewnictwo mody i kosmetyków w XIX w.* Racibórz: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Raciborzu.
- KORBUT, J. (2010). Czeskie związki frazeologiczne z zapożyczeniami z zakresu mody i kosmetyki. *Bohemistyka*, 1, 39–66.
- LEWICKI, A.M. i PAJDZIŃSKA, A. (1993). Frazeologia. W: J. Bartmiński (red.), *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2, *Współczesny język polski* (s. 315–334). Wrocław: Wiedza o Kulturze.
- ŁUCZAK, H. (2007). *Moherowe berety*. Kraków: Poligrafia ITS.
- MEHRABIAN, A. i WIENER, M. (1967). Decoding of Inconsistent Communications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 6(1), 109–114.
- MITURSKA-BOJANOWSKA, J. (2018). Modyfikacje paremii NA ZŁODZIEJU CZAPKA GORE / HA BOPE [И] ШАПКА ГОРИТ w polskich i rosyjskich mediach elektronicznych. *Studia Rossica Posnaniensia*, 43, 213–224.
- PIELA, A. (2016). *Pozorna tożsamość: polskie tradycjonalizmy z semantycznym archaizmem*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- PRZYBYLSKA, R. (2009). Dwie rodziny frazeologiczne z komponentem KAPELUSZ. *LingVaria*, 2(8), 59–68.
- SKORUPKA, S. (1982). Klasyfikacja jednostek frazeologicznych i jej zastosowanie w leksykografii. W: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, t. 1 (s. 7–16). Wrocław.
- TARCZYŃSKI, D. (2000). *Zrozumieć człowieka z wyglądu. Psychologia ubioru*. Białystok: Studio Astropsychologii.

Czeskie memy w polskim Internecie

Czech memes on the Polish Internet

JADWIGA TARSA

Uniwersytet Opolski

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4381-2637>

E-mail: jadwiga.tarsa@uni.opole.pl

Abstract: In popular consciousness, a meme is associated with a funny picture shared on the Internet. Memetic theory defines this term as the basic unit of imitation and cultural transmission. Memes, like genes, fight for survival by jumping from brain to brain, and only the strongest and most fertile survive. This article attempts to answer the question of which Czech memes have infected Polish minds, what their sources are, in what meanings and situations they are used, what has influenced their popularity and replication, which of them are characterised by fertility and longevity, and which were popular for only a very short time. The internet was not chosen as a source of research material by accident, as it is an environment in which not only old memes are copied, but new ones are also created.

Abstrakt: W potocznej świadomości mem jest kojarzony z zabawnymi obrazkiem rozpowszechnianym w Internecie. Teoria memetyczna definiuje ten termin jako podstawową jednostkę naśladownictwa i transmisji kulturowej. Memy, na podobieństwo genów, walczą o przetrwanie przeskakując z mózgu do mózgu i przeżywają tylko najsilniejsze i najbardziej płodne. W artykule zostaje podjęta próba odpowiedzi na pytanie, jakie czeskie memy zainfekowały polskie umysły, z jakich źródeł pochodzą, w jakich znaczeniach i sytuacjach są używane, co wpłynęło na ich popular-

ność i replikację, które z nich charakteryzują się płodnością i długowiecznością, a które były popularne bardzo krótko. Internet jako źródło ekscerpcji materiału badawczego został wybrany nieprzypadkowo, gdyż jest on środowiskiem, w którym nie tylko kopiowane są stare memy, ale i rodzą się nowe.

Keywords: meme, Internet, replication, cultural unit, demotivator

Klíčová slova: mem, Internet, replikacja, jednostka kultury, demotywtor

Słowo mem znają chyba wszyscy i zazwyczaj rozumieją je tak, jak definiuje to internetowy słownik języka polskiego PWN, tj.: „chwytliwa porcja informacji, zwykle w formie krótkiego filmu, obrazka lub zdjęcia, na którym umieszczono jakiś tekst, rozpowszechniana w Internecie” (<https://sjp.pwn.pl/sjp/mem;5579327.html>). Podobnie zresztą przez ten słownik definiowane jest również popularne obecnie słowo wiral – „zabawna lub poruszająca treść w formie zdjęcia, krótkiego filmu, grafiki itp., która rozprzestrzenia się w sieci, szybko zdobywając bardzo dużą popularność” (<https://sjp.pwn.pl/slowniki/wiral.html>). Ponieważ niniejszy artykuł będzie poświęcony memom w rozumieniu klasycznej koncepcji memetycznej, to na początek należałoby ją nieco przybliżyć i wskazać różnice pomiędzy pierwotnym znaczeniem tego terminu i kategorią memów internetowych.

Autorem terminu mem jest brytyjski zoolog Richard Dawkins, który w opublikowanej w 1976 roku książce *Samolubny gen* mówiącej o ewolucji biologicznej jeden z rozdziałów poświęcił transmisji kulturowej. Stwierdził on, że tak jak geny walczą o przetrwanie i starają się replikować w jak największej liczbie kopii w kolejnych pokoleniach, tak i najmniejsze jednostki przekazu kulturowego dbają jedynie o przetrwanie w ludzkich umysłach. Tę najmniejszą jednostkę naśladownictwa i przekazu kulturowego nazwał on właśnie memem, wywodząc nazwę od greckiego słowa mimem, skracając do formy mem, by przypominał słowo gen. Jak pisał Dawkins, „przykładami memów są melodie, idee, obiegowe zwroty, fasony ubrań, sposoby lepienia garnków lub budowania łuków. Tak jak geny rozprzestrzeniają się w puli genowej, przeskakując z ciała do ciała za pośrednictwem plemników do jaj, tak memy propagują się w puli memów, przeska-

kując z jednego mózgu do drugiego w procesie szeroko rozumianego naśladownictwa” (Dawkins, 2007, s. 244). Dawkins jako przykład propagowania idei podaje naukowca, który po przeczytaniu lub usłyszeniu jakiegoś dobrego pomysłu dzieli się nim z kolegami i studentami, pisze o nim w artykułach i w ten sposób propaguje go. Inni badacze opierając się na koncepcji Dawkinsa tworzyli nowe definicje memu¹ i we wszystkich z nich odnaleźć można te same określenia: najmniejsza jednostka, przekaz kulturowy, nie genetyczny sposób transmisji, replikacja.

Tak w przypadku genów, jak i w przypadku memów istnieje coś w rodzaju doboru naturalnego, gdyż replikacja memów następuje na drodze naśladownictwa i niektórym z memów udaje się lepiej replikować. Jedne z memów są długowieczne (Dawkins jako przykład podaje niezmiennie od wieków prawa religii żydowskiej), inne osiągają krótkotrwałe sukcesy – bardzo szybko rozprzestrzeniają się i równie szybko znikają z puli memów.

Jak już było wspomniane, w walce o przetrwanie zwyciężają najlepsze memy, będące jak najbardziej efektywne. Cechy efektywnego replikatora to:

- „wierność kopiowania (*reliability*) – znacząca lecz niepełna,
- płodność – łatwość kopiowania (*fecundity*) – lecz zróżnicowana »kopiowalność«,
- zróżnicowana przeżywalność – długowieczność/względna stabilność formy (*longevity*),

---

¹ Por.: „Mem to podstawowa jednostka kultury, będąca pakietem informacji dającym się przekazać w sposób niegenetyczny – bezpośrednio lub pośrednio – z jednego umysłu do drugiego (lub z jednego ekwiwalentu umysłu do drugiego)” (Stępnik, 2016, s. 222); „to informacyjna struktura kognitywna, zdolna do replikacji za pośrednictwem ludzi jako nosicieli (hostów) oraz do wywierania wpływu na ich zachowanie w celu autoreplikacji” (Bjarneskans, Grønnevik i Sandberg, 2009, s. 67); „Mem to najmniejsza wyróżnialna i użyteczna w danym kontekście jednostka informacji, dająca się wyrazić semantycznie i w dowolny, nie genetyczny sposób przekazać pomiędzy gospodarzami – mózgami dowolnych zwierząt, a nawet sztucznymi twórcami na nich wzorowanymi (Borkowski i Nowak, 2009, s. 176).

– zmienność (*mutability*) graniczona i podlegająca selekcji” (Łaszczycza, 2017, s. 19).

Memy mogą łączyć się w mempleksy, to znaczy w grupy pozwalają im zwiększyć szanse na przetrwanie. Według Magdaleny Kamińskiej, mempleksy są zorganizowanymi systemami wiedzy (Kamińska, 2011, s. 61).

Memy podobne są do pasożytów: w fazie transmisji mem jest zakodowany w przekazie słownym, tekście, obrazie, a następnie, kiedy potencjalny nosiciel dekoduje go (czyta tekst, widzi obraz), mem zostaje aktywowany oraz zaraża kolejne osoby, które stają się jego nosicielem (Bjarneskans, Grønnevik i Sandberg, 2009, s. 70).

Definicja memu internetowego odbiega od tej, zaproponowanej przez Dawkinsa. Maciej Zaremba uważa, iż „mem internetowy to dowolny fragment informacji, rozpowszechniany i powielany przy użyciu aktualnie funkcjonujących technologii komunikowania w Internecie (rozumianym jako globalna przestrzeń wirtualna). Może on przyjąć postać linku, materiału audio-wideo, obrazu / fotografii, całej strony internetowej, znacznika hash, frazy, czy nawet pojedynczego słowa” (Zaremba, 2012, s. 61). Podobnie definiuje je Magdalena Kamińska, dodając informację o ich humorystycznym zabarwieniu:

[...] memy internetowe w najbardziej podstawowym znaczeniu należy obecnie zdefiniować jako obrazy graficzne, audiowizualne lub fotograficzne, zwykle uzupełnione o tekst, tworzone i kolportowane za pomocą narzędzi cyfrowych, ponadto w przypadku memów funkcja humorystyczna jest uznawana za priorytetową (Kamińska, 2024, s. 110–111).

Kamińska zalicza do cech charakterystycznych memu internetowego aktualność, doraźność, efemeryczność, niską wariabilność, szczególną rolę transponderów oraz duży potencjał krytyczny tekstów (Kamińska, 2024, s. 113).

Użytkownicy Internetu najczęściej memami nazywają demotywatory, czyli memy szablonowe lub memy obrazkowe (typowy Seba, pieseł, nosacz itp.).

Demotyuator stanowi nowy gatunek dyskursu internetowego, który charakteryzuje się wyrazistą intencją autora, utrwaloną strukturą (przedstawia połączenie umieszczonego w czarnej ramce obrazka lub zdjęcia z komentującym jego zawartość podpisem), typową tematyką oraz realizuje określone wybory stylistyczne. Prezentuje osobisty emocjonalny komentarz autora, pełniąc funkcję zwierciadła i archiwum rzeczywistości socjokulturowej (Kudlińska, 2013, s. 272).

W Internecie są specjalne strony, na których można uzupełnić ów szablon własnymi treściami. Należy jednak podkreślić, że demotywatory mają jasno zdefiniowaną strukturę (czarna ramka, obrazek i podpis), tymczasem „memem internetowym możemy [...] nazywać zdigitalizowaną jednostkę informacji (tekst, obraz, film, dźwięk) rozpowszechnioną drogą internetową, która zostaje skopiowana, przetworzona i w tej przetworzonej formie opublikowana w Internecie” (Walkiewicz, 2012, s. 50).

Z powyższego wynika, że mem internetowy ma węższe znaczenie niż mem Dawkinowski, lecz ma z nim wspólne cechy: płodność, wierność kopiowania, analogie do genu, zapis w mózgu lub zewnętrznym nośniku danych (Walkiewicz, 2012, s. 50).

Mem internetowy ma znacznie ułatwioną drogę kopiowania, współczesne technologie pozwalają na szybkie infekowanie replikatorem wielu umysłów:

Kreowanie memu internetowego niekoniecznie polega na jego wytwarzaniu, lecz przede wszystkim na przekazywaniu sobie przez użytkowników za pośrednictwem technologii cyfrowej memu do jakiegoś tekstu kultury: strony www, klipu wideo lub animacji, zawiera powiedzenie, żart, pogłoskę, niezwykłego newsa, kolaż czy oryginalny obraz graficzny czy fotograficzny. Niektóre z tych realizacji zyskują tak dużą popularność w danym środowisku, że znają je wszyscy jego użytkownicy, a wiele spośród nich zyskało nawet popularność globalną, przekraczając granice językowe, nadal dzielące Sieć, i stając się częścią tak zwanego folkloru internetowego (Kamińska, 2011, s. 63–64).

Zdaniem Walkiewicza, „W Internecie replikowane są najczęściej te memy, które charakteryzują się długowiecznością, płodnością oraz wiernością kopiowania” (Walkiewicz, 2012, s. 49). I słowa te dotyczą nie tylko memów internetowych, ale także tych, które zainfekowały

umysły w czasach przedinternetowych. Są wśród nich skrzydlate słowa, bowiem jeżeli przyjąć za Dawkinsem, że memami są m.in. idee, obiegowe zwroty, które „przeskakują z jednego mózgu do drugiego w procesie szeroko rozumianego naśladownictwa” (Dawkins, 2007, s. 244), to skrzydlate słowa można nazwać memami, gdy jedną z ich cech jest odtwarzalność lub mówiąc językiem memetyki – replikacja. Wiele z nich na trwałe weszło do puli memów i są replikowane również w Internecie.

W polskim dyskursie niewiele jest memów, które pochodzą z czeskiej kultury. Są wśród nich takie, które są memami także w czeskim kręgu kulturowym, np.: *aksamitna rewolucja*, *socjalizm z ludzką twarzą*, *pociągi pod specjalnym nadzorem*, *jeszcze nigdy tak nie było, żeby jakoś nie było* (patrz: Orłoś i Hornik, 1996). Są jednak i takie, które utrwaliły się w języku polskim i czasem trudno jest stwierdzić, dlaczego właśnie to, a nie inne zjawisko jest przez Polaków replikowane. Wśród nich odnajdziemy skrzydlate słowa: *czeski film / nikt nic nie wie, gdyby głupota była lżejsza od powietrza / miała skrzydła, to latałbyś jak gołębica*; *nieznośna lekkość bytu*, *bajki z mchu i paproci*, bohaterowie filmu animowanego *Pat i Mat* oraz piosenka *Jožin z bažin*.

W artykule zostaje podjęta próba odpowiedzi na pytanie, jakie czeskie memy funkcjonują w polskim Internecie, w jakich znaczeniach i sytuacjach są używane, co wpłynęło na ich popularność i replikację.

Kiedy sytuacja staje się niejasna, zagmatwana, nikt nie może zorientować się w tym, co się dzieje, to Polacy używają słów *czeski film / nikt nic nie wie*. W *Czesko-polskim słowniku skrzydlatych słów* Teresy Orłoś i Joanny Hornik jest jednostka *nikdo nic neví*, jednak z informacją, że funkcjonuje ona jako frazeologizm w większym stopniu w języku polskim niż w czeskim (Orłoś i Hornik, 1996, s. 165). Etymologia tego wyrażenia jest objaśniana w różny sposób. Jerzy Bralczyk pisze, że w latach sześćdziesiątych popularne były filmy czechosłowackiej nowej fali, które kontynuowały tradycje awangardy trzydziestych lat XX wieku i stawiały wysokie wymagania odbior-

com. Ich awangardowość wynikała z ambicji twórców i cenzury państwa, lecz powodowała także trudności z ich zrozumieniem. Z kolei na stronie Narodowego Centrum Kultury można przeczytać inną interpretację pochodzenia tego memu:

Potoczne wyrażenie określające sytuację, w której nie wiadomo, o co chodzi, nawiązuje do czechosłowackiej komedii z 1947 r. pt. *Nikdo nic nevi* (*Nikt nic nie wie*) w reżyserii Josefa Macha. W tużpowojennej Polsce film cieszył się tak dużą popularnością, że to właśnie on na całe dziesięciolecie stworzył stereotyp czeskiego filmu, mimo że związani z kinematografią czescy twórcy znani są ze znacznie bardziej wartościowych obrazów, takich jak chociażby *Lot nad kukłulczym gniazdem* Miloša Formana (https://www.nck.pl/projekty-kulturalne/projekty/ojczysty-dodaj-do-ulubionych/ciekawostki-jezykowe/CZESKI_FILM).

Trudno teraz stwierdzić, która z etymologii jest słuszna, bardziej prawdopodobna wydaje się jednak interpretacja Jerzego Bralczyka, gdyż w różnego rodzaju wypowiedziach pojawiają się kwalifikatory *jak w czeskim filmie, jak przystało na czeski film, jak to w czeskim filmie bywa*:

Wśród weselników pojawia się bowiem tajemniczy gość (Jiří Černý), o którym – **jak przystało na czeski film**² – nikt nic nie wie: kim jest, skąd się wziął i jakie ma zamiary. A przynajmniej nikt się do takiej wiedzy nie przyznaje (<https://kulturaliberalna.pl/2014/07/15/kulturaliberalna-pl20140714czeskie-gody-po-slubie-recenzja-filmu-jana-hrebejka>).

„Polski film” to opowieść o czeskich aktorach, którzy kręcą w Polsce film. W obsadzie zaangażowano czeskie gwiazdy, co więcej, kultowi aktorzy – Pavel Liška, Tomáš Matonoha, Josef Polášek, Marek Daniel i Jan Budař grają (sic!) samych siebie. W filmie nie zabrakło także polskich aktorów – Krzysztofa Czeczota („Drogówka”, „80 milionów”) i Katarzyny Zawadzkiej („W imię diabła”, „Baczyński”). **Jak to w czeskim filmie bywa, nikt nic nie wie** (<https://multikino.pl/news/czesi-nie-wstydza-sie-swoich-posladkow>).

Potwierdzeniem teorii Bralczyka może być również to, że mem ten w wypowiedziach pojawia się w pełnej formie, tj. *czeski film, nikt nic nie wie*, przy czym jego składowe mogą być przedstawione:

---

² Wytyśzczenia we wszystkich przykładach – J.T.

Nikt nic nie wie, Czeski film!!! – Szczerze mówiąc, wiemy jeszcze mniej niż miesiąc temu. Mieliśmy 29 listopada spotkanie z radą nadzorczą Taurona Polska Energia, pytałem o strategię, żeby padło jakieś jasne przesłanie, ale niczego się nie dowiedziałem, tylko tyle, że strategia Grupy zależy od polityki rządu i Unii Europejskiej. Nadal nie otrzymaliśmy żadnych odpowiedzi na nasze pisma w tej sprawie ani od zarządu TPE, ani z resortu aktywów państwowych – mówi Waldemar Sopata (<https://solidarnosc.pkp.pl/index.php/artykuly/artykuly-2021/nikt-nic-nie-wie-czeski-film>).

Także opozycja krytykuje Grada. Jerzy Szmajdziński (SLD) uważa, że decyzja ministra niesie za sobą zbyt dużo niewiadomych. – Absolutnie **czeski film: nikt nic nie wie**. Co robi sąd w tej sprawie – nie wiem. Co robi sąd w sprawie wniosku o kuratora – też nie wiemy. Co robi KRRiT – też nie wiem – punktował (<https://tvn24.pl/polska/czeski-film-nikt-nic-nie-wie-ra101571-3599151>),

albo pojawia się tylko wyrażenie *czeski film*, które jest dla wszystkich użytkowników języka polskiego zrozumiałe i nie wymaga drugiej części, tj. *nikt nic nie wie*:

Pindera: Koniec austriackiego serialu, teraz **czeski film**? Kolejny sezon ze skokami narciarskimi za nami. Oglądalność serialu wciąż wysoka, ten zakończył się w Planicy zdobyciem przez Polaków Pucharu Narodów dla najlepszej drużyny. Odchodzi Stefan Horngacher, zostaje Czech Michal Dolezal, który go zastąpi i zamierza poprowadzić naszych skoczków podobną drogą (<https://www.polsatsport.pl/wiadomosc/2019-03-25/skoki-koniec-austriackiego-serialu-teraz-czeski-film/>).

Czeski film o włoskim strajku Protest ogłoszono i... W Tarnowskich Górach i powiecie raczej go nie ma i nikt nic nie wie. Szkoły pracują, uczniowie jeżdżą na wycieczki, zawody sportowe. Włoski strajk czy czeski film? Nikt i nigdzie nie informuje o tym, jak wygląda, przebiega, rozwija się lub upada włoski strajk nauczycieli. Ma to być kontynuacja akcji protestacyjnej, jaką Związek Nauczycielstwa Polskiego prowadził wiosną. W wielu szkołach strajkowano, zagrożone były egzaminy kończące gimnazjum, zagrożone były matury (https://gwarek.com.pl/pl/11_wiadomosci/24491_czeski-film-o-wloskim-strajku.html).

Wydaje się, że mem ten można określić nazwą *czeski film*, gdyż jak widać z powyższych przykładów, a dotyczą one tak różnych dziedzin, jak sport i strajki w szkołach wszyscy znają jego znaczenie i nie wymaga on dalszego tłumaczenia.

W języku polskim zakorzenił się również mem *socjalizm z ludzką twarzą* (*socialismus s lidskou tváří*), chociaż jego przypadku najczęściej dochodzi do wymiany pierwszego komponentu.

Wydawało się, że ten człowiek z twarzą ukrytą za ciemnymi okularami celowo chowa się za swoją maską, mówiąc niewiele – poza wytartymi frazesami o swoim pragnieniu „służenia narodowi w godzinie potrzeby”. To nie był **socjalizm z ludzką twarzą**, ani nawet **socjalizm z nieludzką twarzą**; to był **socjalizm w ogóle pozbawiony twarzy**. Bez poczucia humoru, bez wyrazu, wiecznie przygaszony – generał zachowywał się w sytuacjach publicznych i przemawiał w telewizji z bezbarwnością automatu (<https://polskieradio24.pl/96/405/Artykul/1317501,13-grudnia-Socjalizm-bez-twarzy>).

Kapitalizmowi z nieludzką twarzą coraz trudniej się funkcjonuje (<https://wyborcza.pl/51,155068,21331861.html?i=0>).

Socjalizm z nieludzką twarzą. Nie tylko w Polsce, także na szerokim świecie ludzie mają już dość lewaków (<https://wpolityce.pl/polityka/318776-socjalizm-z-nieludzka-twarza-nie-tylko-w-polsce-takze-na-szerokim-swiecie-ludzie-maja-juz-dosc-lewakow>).

Mem ten pojawia się nie tylko w wypowiedziach dotyczących polityki, ale także innych dziedzin życia: biznesu, muzyki, architektury itp.:

Prawo z ludzką twarzą (www.ksiegarnia.beck.pl/12819-prawo-z-ludzka-twarza-tomasz-tadeusz-koncewicz#opis).

Zarządzanie z ludzką twarzą. Personalizm jako narzędzie rozwoju firm, organizacji i instytucji publicznych (<https://odpowiedzialnybiznes.pl/publikacje/zarzadzanie-z-ludzka-twarza-personalizm-jako-narzedzie-rozwoju-firm-organizacji-i-instytucji-publicznych>).

Survival z ludzką twarzą (<https://lubimyczytac.pl/ksiazka/160985/survival-z-ludzka-twarza>).

O religiach z twarzą ludzką i nieludzką (www.listyznaszegosadu.pl/nowy-atyzm-i-krytyka-religii/o-religiach-z-twarza-ludzka-i-nieludzka).

W innym z popularnych czeskich memów – *pociągi pod specjalnym nadzorem* (*ostře sledované vlaky*) także w wypowiedziach wymieniany jest pierwszy komponent:

AUTOKARY POD SPECJALNYM NADZOREM Wysyłasz dziecko autobusem na wycieczkę i masz wątpliwości co do stanu technicznego pojazdu, lub trzeźwości kierowcy? Zgłoś to policji (<https://sopot.policja.gov.pl/m12/profilaktyka/inne/60911,Autokary-pod-specjalnym-nadzorem.html>).

MISJE POD SPECJALNYM NADZOREM Wysyłając ewangelizatorów na tereny misyjne przez ostatnie dwa wieki Kościół zdążył popełnić wiele błędów. Z niektórymi się uporał. Pojawiły się jednak nowe (www.tygodnikpowszechny.pl/misje-pod-specjalnym-nadzorem-168114).

Jelcze pod specjalnym nadzorem Jednym z tematów poruszanych podczas XI Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Eksplobalis 2022 były pojazdy specjalne dedykowane systemom obrony przeciwlotniczej i rakietowej (<https://defence24.pl/sily-zbrojne/jelcze-pod-specjalnym-nadzorem>).

Piosenki pod specjalnym nadzorem (<https://rynek-ksiazki.pl/czasopisma/piosenki-pod-specjalnym-nadzorem>).

Często spotykanym i łatwo poddającym się modyfikacjom mem jest także *nieznośna lekkość bytu* (*nesnesitelná lehkost bytí*). Chociaż trafniej byłoby ten mem nazwać *nieznośna lekkość*, gdyż w procesie jego replikacji wymieniany jest jego ostatni człon. Tytuł powieści Milana Kundery najchętniej jest wykorzystywany w nagłówkach różnych tekstów:

Nieznośna lekkość bytu Czy ktoś zauważył jak dzieją się rzeczy w naturze? Jak słońce co dzień wstaje, jak chmury zaciągają się, a potem rozpraszają nieoczekiwanie? Jak trawa rośnie bez zbędnych ceregieli i jak ptak po prostu dnia pewnego zrywa się do lotu? (<https://ohme.pl/lifestyle/nieznosna-lekkosc-bytu>).

Album „Nieznośna lekkość hitu” (Deluxe Edition) z autografem „Nieznośna Lekkość Hitu” jest podsumowaniem 25 lat muzycznej działalności Anny Wyszkonii (<https://sklep.rockhouse.pl/produkt/album-nieznosna-lekkosc-hitu-deluxe-edition-z-autografem>).

Nieznośna lekkość absurdu. O polityce i ekonomii między straganami (<https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,28495412,magazyn-pozza-kadrem-nieznosna-lekkosc-absurdu.html>).

Nieznośna lekkość bagażu Tumi V3 Short Trip Packing Case (<https://businessstraveller.pl/raporty/najlepsze-walizki-wakacje- raport>).

Poczuj niezdolność lekkość jazdy w ważącej jedynie 110 gramów koszulce BOOST. Ciesz się jazdą w pełni (https://www.decathlon.pl/p/mp/rogelli/koszulka-rowerowa-meska-rogelli-boost-z-krotkim-rekawem/_/R-p-61035f39-8779-4d85-a405-4de6a5c8df1a?mc=61035f39-8779-4d85-a405-4de6a5c8df1a_c5.c22&c=Niebiecki).

Co prawda autorzy tekstu *Cykl życiowy memów* twierdzą, że jednym ze sposobów osiągnięcia „wysokiej dokładności kopiowania i niskiego tempa mutacji jest prostota” (Bjarneskans, Grønnevik i Sandberg, 2009, s. 74). Ich zdaniem krótki mem jest mniej podatny na zmiany, jednak, jak widać w powyższych przykładach, zmiany w strukturze memu wpływają na jego atrakcyjność i większą reprodukowalność. W procesie replikacji zatarciu ulega jego pierwotne znaczenie, często lekkość jest traktowana dosłownie, lecz być może dzięki tej zgodzie na modyfikacje mem infekuje coraz to nowe umysły.

Podobnie mem *aksamitna rewolucja* (*sametová revoluce*) pojawia się w wypowiedziach internautów nie tylko jako metafora łagodnych zmian systemu politycznego:

„**Aksamitna rewolucja**” w Armenii

Wieczorem 17 kwietnia na głównym placu Erywania doszło do kolejnej fali protestów, które rozpoczęły się 13 kwietnia. Tysiące manifestantów wyszło na ulice demonstrując sprzeciwu wobec wyborowi przez parlament byłego prezydenta Serża Sarkisjana na stanowisko premiera. Lider opozycjonistów i szef partii „Elk” („Wyjście”) Nikol Paszynjan zapowiedział początek „pokojoyej, **aksamitnej rewolucji** w Armenii”, wezwał społeczeństwo do zablokowania funkcjonowania wszystkich urzędów i podkreślił, że odbywające się masowe protesty świadczą o przebudzeniu narodu ormiańskiego (<https://studium.uw.edu.pl/aksamitna-rewolucja-w-armenii>).

Aksamitna rewolucja perska

Iran nie jest już islamską twierdzą. Polityczna odwilż w Teheranie stała się faktem. Pokojowa Nagroda Nobla dla Szirin Ebadi może przyspieszyć dalszą liberalizację (www.newsweek.pl/swiat/aksamitna-rewolucja-perska/h8y4r5v).

Wkrótce Bakijew stracił władzę; w kwietniu 2010 r. w Kirgistanie wybuchła, druga już po tulipanowej, **rewolucja, wcale nie aksamitna**, w Biszkeku zginęło kilkadziesiąt osób, a sam prezydent uciekł do Mińska, przygarbięty przez Łukaszenkę

(www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1526371,1,reportaz-kirgistan-wierzy-w-nacjonalizm.read).

ale również przemian w różnych dziedzinach życia:

Aksamitna rewolucja muzyczna, czyli o przełomie atonalnym początku XX wieku

W 1908 roku Arnold Schönberg skomponował pierwszy „utwór atonalny”. Jak doszło do załamania się starego porządku muzycznego? Gdzie leżą przyczyny upadku systemu tonalnego? Czy Schönberg rozpoczął estetyczną rewolucję, czy wyciągnął proste wnioski? I wreszcie – co z tego wynikało dla muzyki kolejnych stu lat? (<https://csw.torun.pl/sztuka/projekty/pokoj-z-kuchnia/aksamitna-rewolucja-muzyczna-czyli-o-przelomie-atonalnym-poczatku-xx-wieku-9009>).

Aksamitna rewolucja

W gazetach sensacyjne tytuły (chyba ktoś sprzedał licencję, bo takie same): Rewolucja komunikacyjna w Łodzi! A konkretnie? Nowa siatka połączeń i nowe rozkłady jazdy. Trasy w sumie dłuższe o 40 km. Robi wrażenie, ale żeby zaraz rewolucja? A gdyby tak pomalować wszystkie pojazdy na różowo? Też rewolucja? Nieco się wyzośliwiam, ale proszę mnie źle nie zrozumieć – wiem, że zmiany są niezbędne (czy takie zmiany, to się dopiero okaże) i cieszę się, że wreszcie się za nie zabrano (<http://miastol.pl/aksamitna-rewolucja>).

Pionierzy fotografii. Oskar Barnack: Leica, czyli **aksamitna rewolucja** (www.szerokikadr.pl/poradnik/pionierzy-fotogra-i-oskar-barnack-leica-czyli-aksamitna-rewolucja).

Niektóre z użyć odnoszą się nie do bezkrwawej rewolucji, ale aksamitu, wracającego co pewien czas w modzie:

AKSAMITNA REWOLUCJA

Aksamitny czyli jaki? Po pierwsze, uszyty z aksamitu. Ale także: miękki, gładki, przyjemny w dotyku, łagodny, delikatny. I właśnie te cechy sprawiają, że jest to tkanina przyciągająca do siebie ludzi.

PS. Nawiasem mówiąc, już za kilka dni przypada 30 rocznica Aksamitnej Rewolucji w Czechosłowacji (www.akmo.pl/aksamitna-rewolucja).

AKSAMITNA REWOLUCJA! WELUR, WELWET, AKSAMIT NA WYBIEGACH

Aksamit – synonim luksusu i królewskiego stylu. Choć zaczął nieśmiało pojawiać się na wybiegach w poprzednich latach, obecnie możemy mówić o prawdziwej **aksamitnej rewolucji** (www.vitkac.com/pl/blog/aksamitna-rewolucja-welur-welwet-aksamit-na-wybiegach).

W Polsce dużą popularnością cieszył się serial „Szpital na peryferiach” („Nemocnice na kraji města”). Memem stało się zdanie wypowiedziane w filmie przez doktora Štrosmajera do niezbyt rozgarniętej pielęgniarki Marty Huňkovej:

Gdyby głupota unosiła, latałaby pani jak gołębicą! (Kdyby hloupost nadnášela, tak se tady budete vznášet jako holubička!) (https://pl.wikiquote.org/wiki/Szpital_na_peryferiach),

które w wypowiedziach Polaków uzyskało formę *gdyby głupota miała skrzydła / była lżejsza od powietrza, to latałbyś jak gołębicą*. Nie wiadomo dlaczego ta właśnie fraza zainfekował umysły wielu Polaków, prawdopodobnie wpływ na to miało jej humorystyczne zabarwienie, chociaż w serialu było wiele zabawnych dialogów i zdań. Jak zauważa jeden z użytkowników strony filmweb.pl,

Kultowe powiedzenia z filmu «Tak seneda pane Havranek», czy «gdyby głupota miała skrzydła latałabyś jak ta gołębicą» tkwią ciągle w pamięci» (<https://www.filmweb.pl/user/krzych66/vote/serial/99684>).

Podane poniżej przykłady świadczą o tym, że mem ten mocno utkwił w pamięci Polaków i najczęściej kojarzony jest z serialem z lat siedemdziesiątych:

„Gdyby głupota miała skrzydła, latałaby pani niczym gołębicą”. Przemyski radny napisał do konsul RP we Lwowie *Przed laty w TVP emitowano film czechosłowacki „Szpital na peryferiach” w reż. Jaroslava Dudka. Szczególnie utkwił mi w pamięci fragment dialogu: – „Gdyby głupota miała skrzydła, latałaby pani niczym gołębicą”. Miłych lotów pani życzę oraz kolejnych równie twórczych przemysleń.* – tak radny Andrzej Zapalowski odniósł się do wypowiedzi Elizy Dzwonkiewicz (<https://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/7,34962,25690860,gdyby-glupota-miala-skrzydla-latalaby-pani-niczym-golebica.html?disableRedirects=true>).

„Ciekawe, czy Angelina Jolie wie, że istnieje też rak mózgu... I pytanie, kiedy jej mąż wyrazi radość, że w celu wiecznego życia żona prewencyjnie dokonała amputacji mózgu?” czytamy na Twitterze Tomasza Terlikowskiego i przyznam, że natychmiast przypomina mi się sławny cytat ze Szpitala na Peryferiach. I już wiem, że **gdyby głupota miała skrzydła, latałaby Pan redaktor jak gołębicą** (<https://liberte.pl/no-pan-sobie-swietnie-radzi-bez-mozgu-czyli-cos-o-redaktorze-terlikowskim>).

– Mnie jedno zdumiewa w tej „akcji. Czy naprawdę była konieczność wzywania strażaków? Ludzie wy nie macie drabin koło chałup? A jeśli macie to nie umiecie wyjść po niej? Do czyszczenia rynien też wzywacie strażaków?

– Po co ci w miescie drabina question

– Do Ciebie idealnie pasuje to powiedzenie że **gdyby głupota miała skrzydła to latałbyś jak gołębicą!**

– powiedział pewien lekarz w czeskim filmie o tobie (<https://wadowiceonline.pl/rozmaitosci/5465-strazacy-ratuja-tez-golebie>).

Nie brakuje również wypowiedzi, gdzie nie ma bezpośrednich odniesień do serialu, a jedynie przywołany zostaje mem:

Gość napisał(a): Tylko daj i daj. Moi rodzice tak jak wielu repatriantów wrócili po wojnie ze wschodu i odbudowywali kraj ciężko pracując. Trzeba było wracać i pracować dla ojczyzny.

Gdyby głupota miała skrzydła, to szanowna Pani latałaby jak gołębicą. Nieznajomość historii, brak elementarnej wiedzy w jaki sposób Polacy znaleźli się w Związku Radzieckim? Zupełny już brak wiedzy o tym, że nie mogli przyjechać do Polski. Jest pani kompletną porażką polskiej edukacji lub rosyjskim trollem szczującym na naszych rodaków (https://lca.pl/pl/869_do-sprawdzenia/98074_rodacy-ze-wschodu-nasz-moralny-obowiazek.html).

Gdyby głupota miała skrzydła, Klaudia Jachira latałaby jak gołębicą! (<https://reporterzy.online/gdyby-glupota-miala-skrzydla-klaudia-jachira-latalaby-jak-golebica>).

Mem *Jak tam było, tak tam było, zawsze jakoś było. Jeszcze nigdy tak nie było, żeby jakoś nie było (Ať si bylo, jak si bylo, přece jaksi bylo. Ještě nikdy nebylo, aby jaksi nebylo)* będący częścią czeskiej bazy kognitywnej jest tak bliski Polakom, że często wchodzi w kontaminację z polskim *jakoś to będzie*. Obydwa te memy używane są w sytuacji, kiedy chcemy kogoś lub siebie uspokoić, dodać sobie odwagi. W czeskim memie czasownik *być* występuje w czasie przeszłym, a w polskich wypowiedziach przyjmuje on formę czasu przyszłego pierwszej części i przeszłego w drugiej części:

– U nas wszystko funkcjonuje na zasadzie „**jakoś to będzie, bo jeszcze nigdy tak nie było, żeby jakoś nie było**”. Przecież odpowiednie środki na realizację zadań zleconych zapisane są w Konstytucji (<https://samorząd.pap.pl/kategoria/archiwum/natchnienie-w-konstytucji>).

– Nie wiadomo jak będzie, ale wiadomo że jakoś będzie. Jak deszczu nie będzie to cienko z plonem będzie, ale z kolei z ceną lepiej będzie, jeśli jednak deszcz będzie, a wiadomo że kiedyś będzie, to różnie będzie, jak w porę przybędzie to i plon będzie, a wówczas ceny nie będzie, tylko pytanie czy w porę ten deszcz będzie. W każdym razie **jakoś to będzie, jeszcze tak nie było żeby jakoś nie było** (<https://www.agrofoto.pl/forum/topic/279526-ceny-pszenicy-2020/page/110>).

Część użytkowników Internetu kojarzy, że słowa *jakoś to będzie, bo jeszcze nigdy tak nie było, żeby jakoś nie było* związane są z „Przygodami dobrego wojaka Szwejka” Jaroslava Haška i wkłada je w usta głównego bohatera, chociaż w powieści należą one do węglarza Franciszka Szkwora:

– **Jak powiedział Szwejk**, „jakoś to będzie, bo jeszcze tak nie było, żeby jakoś nie było” (https://oko.press/swiatecznie-serdecznie/?fb_comment_id=1583350081755443_1583424408414677).

– No bo jakoś będzie, zawsze jakoś jest, jeszcze nigdy tak nie było, żeby jakoś nie było. (**A to już Szwejk.**) (<https://niebozamiastem.pl/10-najwiekszych-banalow>).

Inni mają świadomość, że nie jest to bezimienna wypowiedź, ale nie potrafią jej przypisać do konkretnego dzieła lub autora:

– Podzielę się moim ulubionym **cytatem** w stresujących sytuacjach: „jakoś to będzie, bo jeszcze nigdy tak nie było, żeby jakoś nie było” :D (<https://www.marta.pisze.pl/2016/04/swiata-nie-zbawisz-czyli-5-sposobow-na-to-zeby-przejmowac-sie-mniej.html>)

– **Jak mawiał pewien terapeuta**: „Jakoś to będzie, bo jeszcze tak nie było, żeby jakoś nie było” (<https://instytutprawobywatelskich.pl/czy-potrafimy-jeszcze-swietowac>).

Dla memu ten fakt nie ma znaczenia, najważniejsza jest replikacja, przeskakiwanie do coraz to nowych umysłów. Wierność kopiowania i pamięć o jego autorze bądź źródle nie odgrywa tu dużej roli.

Jeśli ktoś mówi nieprawdę, opowiada niestworzone historie, to Polacy komentują to czeskim memem *bajki z mchu i paproci* (*pohádky z mechu a kapradí*). Tytuł czechosłowackiego filmu animowanego z przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. stał się memem i mimo, że telewizja nie przypomina go, to po ponad pięć-

dziesięciu latach jest on aktywny. W wypowiedziach jest eufemistycznym określeniem kłamstwa:

Prawdziwe **bajki z mchu i paproci** dla słabo zorientowanych... W dzisiejszej „Rozmowie dnia” Dariusz Piontkowski w świetle kamer oświadczył, że średnie wynagrodzenie polonisty z 10-letnim stażem to w tej chwili 6800-6900 NA RĘKĘ, nie licząc oczywiście nadgodzin, które windują te zarobki zdecydowanie wyżej. A zaczynający pracę polonista dostaje według słów wiceministra ponad 4000 złotych netto. Dariusz Piontkowski nie omieszkiał przy okazji przypomnieć o 2 miesiącach wakacji... No, żyć nie umierać! (<https://ne-np.facebook.com/NIEdlachaosuwsz-kole/posts/2241354322694741>).

Co takiego tropiciela absurdów (Krzysztofa Skibę) rozbawiło ostatnio? Słowa prezesa NBP Adama Glapińskiego, który opowiada **bajki z Mchu i Paproci**, że jesteśmy potęgą gospodarczą, że nawet Niemcy nam zazdroszczą tego skoku ekonomicznego. Tymczasem tego prezesa uznano za jednego z trzech najgorszych prezesów banków narodowych w Europie. Czy to nie jest piękny absurd? (<https://www.zawszepomorze.pl/toniemy-w-bagnie-dna-ciagle-nie-widac-kiedys-byly-puste-polki-teraz-puste-glowy>).

Bajki zamieniane są na **opowieści z mchu i paproci**, lecz znaczenie memu nie zmienia się:

W rozmowie z „Wyborczą” przyznał, że oczywiście kibicuje grupie Złoty Pociąg 2025, bo „każdy ma prawo szukać i fajnie, że ludzie mają swoją pasję”. Nie wierzy jednak w badania radiestezyjne (**„opowieści z mchu i paproci”**) i rewelacje jasnowidzów, którzy zgłaszali się do niego w sprawie Złotego Pociągu („wskazywali najwyżej rudę żelaza albo żyłę węgla”) (<https://www.planeta.pl/nauka/zloty-pociag-nowe-poszukiwania-jest-tunel-w-badaniach>).

[...] podczas gdy wspomniana konkurencja w ogóle nie daje rady z AF w trybie ciągłym. Taa. Znowu **opowieści z mchu i paproci**. Skuteczność AF-C w A7 III wg. Optycznych od 50% do 94% przy 10 kl/s w zależności od sceny (https://www.optyczne.pl/12956-news-Prezentacja_systemu_EOS_R_na_Open_Days_Canon.html).

„Oczywiście. I 99% tych gadek to **opowieści z mchu i paproci** podobnie do rozmów o zarobkach partnerów” (<https://www.netkobiety.pl/viewtopic.php?id=132189&p=2>).

Dwa czeskie replikanty są memami internetowymi. Dzięki możliwościom, jakie daje Internet, tj, umieszczanie w nim i propagowanie tekstów multimodalnych, składających się z obrazu, tekstu, a czasem

i dźwięku, szybkości ich przekazywania rodzą się nowe memy. Pierwszy z nich jest przykładem memu, którego popularność była bardzo krótka, ale zainfekował on nie tylko polski Internet. Mowa tutaj o piosence czeskiej grupy Banjo Band z 1977 roku „Jožin z bažin”. Utwór niespodziewanie stał się popularny na przełomie 2007 i 2008 roku, był odtwarzany w milionach wyświetleń w serwisie YouTube, parodiowany przez artystów kabaretowych, pojawiał się w demotyuatorach.

Drugim czeskim memem internetowym jest mem fachowcy. Jego źródłem jest czechosłowacki film animowany „Sąsiedzi” („Pat a Mat... oraz a je to!”) opowiadający o przygodach dwóch sąsiadów, których każda próba majsterkowania lub remontu kończy się katastrofą.

Źródło: demotywatory.pl

Źródło: demotywatory.pl

Postacie Pata i Mata stały się dla Polaków symbolem nie tylko nieudolnych fachowców, ale również odnoszą się do innych zakończonych niepowodzeniem działań. Od 2021 roku bohaterzy filmu pojawiają się w demotyuatorach krytycznie oceniających „Polski Ład”, tj, system ogromnych zmian w systemie podatkowym i innych sferach życia (ochronie zdrowia, płacach, systemie emerytalnym itd.). Siedemset poprawek do obowiązujących przepisów wywołało ogromny chaos legislacyjny.

Źródło: demotywatory.pl

Źródło: demotywatory.pl

Co ciekawe, z „Polskim Ładem” kojarzony jest też mem czeski film.

Źródło: demotywatory.pl

Nie tylko postacie Pata i Mata stały się memem, ale także i muzyka z serialu, która jest wykorzystywana przez autorów rolek w mediach społecznościowych. Zazwyczaj towarzyszy ona filmikom, pokazującym niepowodzenia w równych dziedzinach życia, codziennego.

Dawkins określił memy jako najmniejsze jednostki przekazu kulturowego. Kultura nigdy nie była zamknięta w granicach jednego pań-

stwa lub jednego kręgu kulturowego. Memy, dążąc do jak najszerzej replikacji i zainfekowania jak największej liczby umysłów, swobodnie rozprzestrzeniają się między ludźmi. Czeskie memy, o których była mowa w artykule, w większości stały się częścią polskiej kultury i głęboko w nią wniknęły. Jest ich niewiele, lecz spełniają wszystkie wymagania stawiane efektywnym replikatorom, o których pisze Łaszczyca: cechuje je wierność kopiowania, płodność, zróżnicowana przeżywalność i zmienność. W większości są to memy pochodzące z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych dwudziestego wieku. Jak pisze Dobrosława Wężowicz-Ziółkowska, „aby jakieś treści stały się kulturą muszą przeżyć w swoich nośnikach (artefaktach) i zostać przekazane osobnikom potomnym, spełniając tym samym wymogi mechanizmu kodującego – urządzenia pamięci” (Wężowicz-Ziółkowska, 2014, s. 13). Można stwierdzić, że grupa czeskich memów z końca dwudziestego wieku taką drogę przeszła – zainfekowały one umysły sobie współczesnym i zostały przekazane kolejnym pokoleniom. Tylko dwa spośród omawianych replikantów są memami internetowymi, czyli takimi, które znalazły najlepszą drogę do kopiowania za pośrednictwem świata wirtualnego. Zdaniem Barbary Wolek-Kocur,

Mem internetowy stanowi bowiem szczególną formę udoskonalonej medialnie kulturowej transmisji danych, ich naśladowania, powielania i zapamiętywania. Jako elektroniczny znak infekuje nie tylko umysły użytkowników sieci, ale ich medialne, sieciowe przedłużenia – od twardych dysków komputerów po serwery (Wolek-Kocur, 2012, s. 73).

Trudno jest stwierdzić, dlaczego to, a nie inne połączenie wyrazowe, zdanie, obrazek staje się memem i wygrywa w walce o przetrwanie w umysłach. W przypadku czeskich memów można przypuszczać, że wpływ miało ich humorystyczne nacechowanie i łatwość modyfikacji. Zastanawiające jest, że Internet nie wpłynął zasadniczo na pojawienie się w Polsce nowych czeskich memów, a jedynie replikuje te, które funkcjonowały w czasach przedinternetowych. Być może wytłumaczeniem mogą być dwa czynniki. Po pierwsze, telewizja nie emituje nowych czeskich filmów, a literatura czeska nie jest zbyt po-

pularna. Po drugie, w czeskim Internecie nie przyjęły się demotywatory, a to one są najpopularniejszą obecnie drogą replikacji memów.

Literatura

- BJARNESKANS, H., GRØNNEVIK, B. i SANDBERG, A. (2009). Cykl życiowy memów. W: D. Wężowicz-Ziółkowska (red.), *Infosfera. Memetyczne koncepcje kultury i komunikacji* (s.65–89). Katowice: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania Ochroną Pracy w Katowicach.
- BORKOWSKI, W. i NOWAK, A. (2009). Wpływ społeczny – alternatywny model rozprzestrzeniania się memów. W: D. Wężowicz-Ziółkowska (red.), *Infosfera. Memetyczne koncepcje kultury i komunikacji* (s.173–212). Katowice: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania Ochroną Pracy w Katowicach.
- KAMIŃSKA, M. (2011). *Niečne memy. Dwanaście wykładów o kulturze Internetu*. Poznań: Galeria Miejska Arsenał.
- KAMIŃSKA, M. (2024). Mem internetowy jako gatunek medialny. Historia, środki wyrazu i funkcja w kulturze. *Napis*, 30, 107–123. Pobrane 20 czerwca 2025 r. z <https://journals.openedition.org/napis/4821>
- KUDLIŃSKA, H. (2013). Glottodydaktyczna wartość tekstu hybrydalnego w nauczaniu języka obcego (na materiale języka rosyjskiego i polskiego). *Acta Universitatis Lodzensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców*, 20, 271–280.
- ŁASZCZYCA, P. (2017). Memy w pamięci: jak wysledzić memy w mózgu. *Teksty z Ulicy. Zeszyt memetyczny*, 18, 11–42.
- ORŁOŚ, T.Z. i HORNIK, J. (1996). *Czesko-polski słownik skrzydlatych słów*. Kraków: Universitas.
- STĘPNIK, A. (2016). Memetyczny zwrot w badaniach nad kulturą. O definicji memu w kontekście roli memetyki jako ogólnej teorii kultury. W: D. Wężowicz-Ziółkowska i E. Wieczorkowska (red.), *Biological Turn. Idee biologii w humanistyce współczesnej* (s. 211–222). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- WALKIEWICZ, A. (2012). Czym są memy internetowe? Rozważania z perspektywy memetycznej. *Teksty z Ulicy. Zeszyt memetyczny*, 14, 49–69.
- WĘŻOWICZ-ZIÓŁKOWSKA, D. (2014). Jednostki pamięci kulturowej. Próba kulturoznawczej redefinicji i interpretacji hipotezy memetycznej. *Teksty z Ulicy. Zeszyt memetyczny*, 15, 11–26.
- WOLEK-KOCUR, B. (2012). Memy internetowe wobec umowy ACTA. *Teksty z Ulicy. Zeszyt memetyczny*, 14, 71–80.
- ZAREMBA, M. (2012). Memy internetowe (2010–2011). *Media i Społeczeństwo*, 2, 60–73.

Bohemizmy chronologicznie nacechowane we współczesnej polszczyźnie

Chronologically marked Bohemisms
in the modern Polish language

AGNIESZKA PIELA

Uniwersytet Śląski w Katowicach
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2115-7456>
E-mail: agnieszka.piel@us.edu.pl

Abstract: The primary aim of the article is to characterize chronologically marked Bohemisms, which are the heritage of the historical and cultural ties that were once strong between Poland and Czechia. The attention will focus on direct borrowings, such as *drab*, *kapalin*, *kusza*, *przyłbica*, *rusznica*, and words whose adoption was mediated by the Czech language, such as *baszta*, *herb*, *kacierz*, *koncierz*, *pop*, *puklerz*, which are noted in „The Universal Dictionary of Polish” edited by S. Dubisz and „The Polish Academy of Sciences Great Dictionary of Polish” edited by P. Żmigrodzki. The presented dictionary material proved the richness of historical linguistic forms, which translates into a number of words of Czech origin in genuine use in living speech. All the discussed lexemes are an interesting linguistic document of life in distant eras. The past realities recorded in them reflect the essence of the Polish-Czech linguistic contacts.

Abstrakt: Podstawowym celem artykułu jest charakterystyka nacechowanych czasowo bohemizmów, będących spuścizną po silnych w przeszłości związkach historyczno-kulturowych między Polską i Czechami. Przedmiotem uwagi w szkicu są notowane w *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* pod redakcją S. Dubisza oraz *Wielkim słowniku współczesnej polszczyzny PAN* pod redakcją P. Żmigrodzkiego zapożyczenia bezpośrednie, np.: *drab*, *kapalin*, *kusza*, *przyłbica*, *rusznica*, oraz wyrazy, w których przejęciu czeszczyzna pośredniczyła, np.: *baszta*, *herb*, *kacierz*, *koncierz*, *pop*, *puklerz*. Zaprezentowany materiał słownikowy dowodzi bogactwa historycznych form językowych, co przekłada się na liczbę rzeczywiście funkcjonujących w żywej mowie wyrazów czeskiego pochodzenia. Wszystkie omówione leksemy stanowią ciekawy dokument językowy życia w odległych epokach. Zapisane w nich minione realia odzwierciedlają istotę polsko-czeskich kontaktów językowych.

Keywords: Bohemism, Polish-Czech linguistic contacts, chronologically marked lexis, historical and modern Polish, linguistic borrowing

Klíčová slova: bohemizm, polsko-czeskie kontakty językowe, leksyka nacechowana chronologicznie, polszczyzna współczesna i historyczna, zapożyczenie językowe

Fakt, że Czesi pozostawili trwały ślad w tradycji kulturalnej naszego kraju, jest powszechnie znany¹. Już Aleksander Brückner podkreślał, że związki polsko-czeskie aż do połowy XIV w. znaczyły „nie-równie więcej niż polsko-ruskie lub polsko-węgierskie, szczególnie dla dziejów kultury, bo kultura zachodnia szła na Polskę głównie przez Czechy” (Brückner, 1957, s. 223). Nasi południowi sąsiedzi przed nami przyswoili sobie zachodnią kulturę, przed nami też przyjęli chrześcijaństwo oraz stworzyli rodzime piśmiennictwo, stanowiące wzór do naśladowania dla polskich pisarzy i tłumaczy (Walczak, 1999, s. 101). Jak pisał Stanisław Urbańczyk:

Polacy znający język łaciński korzystali z literackiego dorobku Europy wprost z oryginałów łacińskich, lecz wszyscy inni – z utworów przyswojonych za pośrednictwem czeskich przekładów czy przeróbek (Urbańczyk, 1979a, s. 73).

¹ Stosunki polsko-czeskie w rodzimej lingwistyce zostały gruntownie opracowane. W związku z tym, że literatura przedmiotowa z omawianego zakresu jest bardzo bogata, w artykule będę cytowała tylko wybrane prace naukowe.

Nic zatem dziwnego, że oddziaływanie literatury czeskiej i języka czeskiego widoczne jest w wielu zachowanych zabytkach pisanych języka polskiego². Co istotne, nasi średniowieczni przodkowie uważali, „że niepodobna pisać porządnie po polsku, jeśli się nie zna języka czeskiego” (Urbańczyk, 1979a, s. 73)³. Wpływy języka czeskiego uwarunkowane nie tylko „starszością”, lecz również „wyższością” kulturalną Czech trwały w polszczyźnie przez kilka stuleci – wyraźnie słabnąć zaczęły dopiero pod koniec XVI w., a w XVII w. niemal zupełnie ustały (Siatkowski, 1978, s. 314; Klemensiewicz, 1999, s. 338; Walczak, 1999, s. 158–159; Rieger i Siatkowski, 2001, s. 543)⁴.

Czeszczyzna odegrała wielką rolę w rozwoju staropolskiej mowy, wzbogacając jej zasób słowny w czasie przyjmowania chrześcijaństwa terminologią kościelno-religijną, a później także leksyką z zakresu najrozmaitszych sfer życia społecznego, np. handlu, rzemiosła, wojskowości (Klich, 1927; Reczek, 1968; Siatkowski, 1978, s. 307–314, 1990, s. 141–143, 1996; Orłowski, 1980, 1993). Spora część omawianej warstwy leksykalnej dostała się do polszczyzny na drodze: (greka) łacina – język niemiecki – język czeski oraz język niemiecki – język czeski (zob. m.in. Czarnecki, 1970, s. 37–44; Sikorski, 2009, s. 347–370). Warto tutaj nadmienić, że nieraz trudno oddzielić od siebie leksemy wywodzące się bezpośrednio z języka czeskiego oraz pochodzące z języków łacińskiego i niemieckiego, w których przejęciu

---

² Np. w *Bogurodzicy*, *Kazaniach świętokrzyskich*, *Psalterzu floriańskim*, *Biblii Królowej Zofii* czy utworach Mikołaja Reja, a nawet w spisanej po łacinie *Kronice Galla Anonima* (zob. Taszycki, 1927, s. 54–67; Lehr-Splawiński, 1938, s. 95–96; Stieber, 1955, s. 27–37, 1956, s. 245–248; Brückner, 1974, s. 387–395; Urbańczyk, 1978, s. 35–70, 1979a, s. 71–73).

³ Tak twierdził m.in. Jan Malecki, tłumacz katechizmu Lutera, pisząc w 1547 r. w *Obronie* swego katechizmu, „że dobrze po polsku mówić nie będzie, kto czeszczyzny nieświadom” (za: Brückner, 1974, s. 388; Lehr-Splawiński, 1938, s. 95, 1978, s. 229).

⁴ J. Rieger i J. Siatkowski podkreślają, że nowe bohemizmy po XVI w. są w języku polskim rzadkie, np. *lump*, *masarz*, *robot*, *spolegliwy* (2001, s. 543; o nowych czechizmach w polszczyźnie zob. Malicki, 2014, s. 255–268).

czeszczyzna pośredniczyła – te zanim trafiły do rodzimej mowy, przeszły na gruncie czeskim proces sławizacji (asymilacji do słowiańskiego systemu językowego) i do polszczyzny napływały już bez większych zmian (Walczak, 1999, s. 57; Urbańczyk, 1979b, s. 92)⁵. Można więc traktować jako bohemizmy wyrazy etymologicznie nieczeskie (tj. łacińskie, niemieckie), na co zwracał uwagę Bogdan Walczak, pisząc, że „jedynie słuszne jest przyjęcie zasady, iż dany wyraz obcy, niezależnie od swego pierwotnego źródła, jest zapożyczeniem z tego języka, z którego bezpośrednio go przejął język zapożyczający” (Walczak, 1982, s. 176). Takie też rozumienie czechizmu przyjmuję w niniejszym tekście, tj. jednostka leksykalna przejęta do polszczyzny wprost z języka czeskiego lub za jego pośrednictwem.

Oczywiście ogromna większość bohemizmów zapożyczonych w dobach staro- i średniopolskiej odeszła w zapomnienie na różnych etapach rozwojowych polszczyzny. Inne, jak pokazują dzisiejsze słowniki języka polskiego, gasną w naszych czasach. Podstawowym celem rozważań będzie bliższe spojrzenie na występujące współcześnie pożyczki czeskie, przy czym nacisk w artykule położony zostanie na formy chronologicznie nacechowane. Zagadnienie to wydaje się o tyle ciekawe, że, gdy mowa o zapożyczeniach, zazwyczaj przedmiotem językoznawczych opisów są „nabytki” językowe, a rzadziej ubytki czy formy wychodzące z użycia.

1. Zanim jednak przejdę do zakreślonych tytułem rozważań, wpięram przedstawię dokumentowane w dwóch współczesnych leksykonach języka polskiego, tj. *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* pod redakcją Stanisława Dubisza (USJP) i internetowym *Wielkim słowniku języka polskiego* pod redakcją Piotra Źmigrodzkiego (WSJP PAN), wyrazy zapożyczone bezpośrednio z języka czeskiego lub przejęte za jego pośrednictwem oraz leksemy o niepewnej etymologii, lecz podejrzewane o czeskie pochodzenie. Pierwsze z wymienionych

---

⁵ Językoznawcy ponadto akcentują, że z powodu bliskiego pokrewieństwa języków czeskiego i polskiego trudno także odróżnić leksykę rodzimą od zapożyczonej z mowy czeskiej (Lehr-Splawiński, 1938, s. 97, 1978, s. 229–230; Klemensiewicz, 1999, s. 134; Siatkowski, 1990, s. 137; Walczak, 1999, s. 25, 57).

opracowań leksykograficznych, jak wynika z moich ustaleń, poświad-
cza blisko 130 czeskich pożyczek, natomiast drugie notuje ich więcej,
bo ponad 160 form językowych. W tym miejscu zaakcentować należy,
że nie wszystkie pozycje ujęte w poniższym wykazie bohemizmów są
bezdyskusyjne. Na pewno niektóre wyrazy uważane w USJP i WSJP
PAN za czechizmy wymagają etymologicznej weryfikacji. Oto spis
zarejestrowanych w słownikach zapożyczeń:

USJP: (1) *agrest*, (2) *alkierz*, (3) *anyż*, (4) *apostoł*, (5) *barchan*, (6) *bardon*, (7) *barwinek*, (8) *baszta*, (9) *bawelna*, (10) *bazyliszek*, (11) *bażant*, (12) *berło*, (13) *bierz-
mować*, (14) *bierzmowanie*, (15) *biret*, (16) *biskup*, (17) *blam*, (18) *boleń*, (19) *burda*,
(20) *całun*, (21) *cech*, (22) *cel*, (23) *cesarz*, (24) *chebd*, (25) *clo*, (26) *cymbały*, (27)
czekan, (28) *czyhać*, (29) *czyścić*, (30) *daniel*, (31) *diabeł*, (32) *diasek*, (33) *drab*,
(34) *dratwa*, (35) *driakiew*, (36) *dziekan*, (37) *furiant*, (38) *grosz*, (39) *hakownica*,
(40) *harcierz*, (41) *hazena*, (42) *herb*, (43) *hetman*, (44) *hojny*, (45) *hold*, (46)
holdować, (47) *hrabia*, (48) *jedwab*, (49) *jelec*, (50) *kacierz*, (51) *kapalin*, (52)
kapituła, (53) *kaplica*, (54) *kapłan*, (55) *kawa*, (56) *klasztor*, (57) *komża*, (58)
koncierz, (59) *konew*, (60) *kordait*, (61) *kropierz*, (62) *krotochwila*, (63) *kucharz*, (64)
kufel, (65) *kula*, (66) *kusza*, (67) *lejbik*, (68) *lenno*, (69) *lan*, (70) *łańcuch*, (71) *mary*,
(72) *masarnia*, (73) *masarz*, (74) *mendelizm*, (75) *merdnąć – merdać*, (76) *mistrz*,
(77) *mnich*, (78) *nieszpory*, (79) *ofiara*, (80) *ołtarz*, (81) *opat*, (82) *oplatek*, (83)
oskard, (84) *ostropest*, (85) *pacierz*, (86) *pałac*, (87) *panew*, (88) *papież*, (89) *papuga*,
(90) *pawłacz*, (91) *Pepik*, (92) *perła*, (93) *piżmo*, (94) *poczta*, (95) *polka*, (96) *pop*,
(97) *proboszcz*, (98) *pukiel*, (99) *puklerz*, (100) *puszka*, (101) *puzdro*, (102) *puzon*,
(103) *pytel*, (104) *rusznica*, (105) *rycerz*, (106) *ryż*, (107) *rzęsa*, (108) *sfora*, (109)
spolegliwy, (110) *szafran*, (111) *szalbierz*, (112) *szanta*, (113) *szermierz*, (114) *skap-
lerz*, (115) *szleja*, (116) *szpiegować*, (117) *szpinak*, (118) *szubrawiec*, (119) *taboryta*,
(120) *tasak*, (121) *trep*, (122) *tuzin*, (123) *warcaby*, (124) *wawrzyn*, (125) *wykuś*,
(126) *żak*, (127) *żold*;

WSJP PAN⁶: (1) *alkierz*, (2) *anioł*, (3) *archanioł*, (4) *baszta*, (5) *bazyliszek*, (6)
berło, (7) *bierzmować*, (8) *biskup*, (9) *blagać*, (10) *blam*, (11) *blękitny*, (12)

⁶ Materiał z WSJP PAN ekscerpowałam korzystając z funkcji wyszukiwania za-
awansowanego według pochodzenia wyrazów. Po zaznaczeniu skrótów języków, tj.
czes. (czeski) i *st.-czes.* (staroczeski), uzyskałam listę 167 leksemów-haseł słowni-
kowych. Wśród nich znalazło się kilka internacjonalizmów, które w sporządzonym
spisie czechizmów pominęłam (por. *andragogika*, *glacjal*, *jablko* jako ‘insygnia
królewskie’, *suplementacja*, *turkus*). Do rejestru nie wszedł także skrót *bp*, który

błogosławić, (13) *boleń*, (14) *bot*, (15) *brama*, (16) *burda*, (17) *but*, (18) *całun*, (19)
chluba, (20) *chłubić się*, (21) *chmyz*, (22) *chrzcić*, (23) *chrzest*, (24) *chrześcijanin*,
(25) *chuć*, (26) *clo*, (27) *cwał*, (28) *czarnoksiężnik*, (29) *czyhać*, (30) *daniel*, (31)
diabeł, (32) *dowcip*, (33) *drab*, (34) *drut*, (35) *dziekan*, (36) *flądra*, (37) *furiant*, (38)
galoty, (39) *grosz*, (40) *hańba*, (41) *hańbić*, (42) *harce*, (43) *harcierz*, (44) *harcować*,
(45) *hardy*, (46) *hasło*, (47) *haubica*, (48) *hazena*, (49) *herb*, (50) *hojny*, (51) *hold*,
(52) *hrabia*, (53) *huba*, (54) *jałmużna*, (55) *Japoniec*, (56) *jedwab*, (57) *kacierz*, (58)
kapituła, (59) *kaplica*, (60) *kapłan*, (61) *kasztel*, (62) *klasztor*, (63) *kławy*, (64) *knedli-
czek*, (65) *knedlik*, (66) *komża*, (67) *korona*, (68) *kościół*, (69) *kropierz*, (70) *kroto-
chwila*, (71) *kusza*, (72) *łamować*, (73) *laska*, (74) *lenno*, (75) *litkup*, (76) *łajdak*, (77)
lan, (78) *łańcuch*, (79) *łuk*, (80) *małżonek*, (81) *margrabia*, (82) *mary*, (83) *masarz*,
(84) *misterny*, (85) *mistrz*, (86) *moszcz*, (87) *moździerz*, (88) *mszał*, (89) *Murzyn*, (90)
nader, (91) *niemrawy*, (92) *niesnaska*, (93) *nieszpory*, (94) *nieszpór*, (95) *obywatel*,
(96) *ocel*, (97) *ofiara*, (98) *ołtarz*, (99) *opat*, (100) *OPD*⁷, (101) *oplatek*, (102) *oskard*,
(103) *pacierz*, (104) *pałac*, (105) *papież*, (106) *pas*, (107) *pasternak*, (108) *pawłacz*,
(109) *piżmo*, (110) *płatnerz*, (111) *poczta*, (112) *poganin*, (113) *pokuta*, (114) *polka*,
(115) *pończocha*, (116) *pop*, (117) *porucznik*, (118) *poruczyć*, (119) *proboszcz*, (120)
prorok, (121) *prowadzić*, (122) *przepych*, (123) *przybytek*, (124) *przyłbica*, (125)
przysłowie, (126) *puklerz*, (127) *pustelnik*, (128) *puszka*, (129) *puzdro*, (130) *robot*,
(131) *rota*, (132) *roztomiły*, (133) *rusznica*, (134) *rusznikarnia*, (135) *rycerz*, (136)
ryż, (137) *rzetelny*, (138) *spolegliwy*, (139) *sprawiedliwy*, (140) *straż*, (141) *szafran*,
(142) *szalbierz*, (143) *szermierz*, (144) *szpiegować*, (145) *tabor*, (146) *trabant*
(*drabant*), (147) *trapić*, (148) *trep*, (149) *tuzin*, (150) *uprzejmy*, (151) *wahać*, (152)
walka, (153) *warcaby*, (154) *witeż*, (155) *władać*, (156) *własny*, (157) *wnet*, (158)
wspaniały, (159) *wsztecny*, (160) *zacny*, (161) *zwłaszcza*, (162) *żak*.

W ekscerpowanym materiale leksykalnym znajduje się łącznie 69
wyrazów uznanych w obu słownikach za bohemizmy, np.: *alkierz*, *ba-
szta*, *bazyliszek*, *całun*, *diabeł*, *hold*, *hrabia*, *lenno*, *nieszpory*, *masarz*,

powiela dane etymologiczne rzeczownika *biskup*. Do listy bohemizmów zaczerp-
niętych z WSJP PAN dodałam wyrazy *spolegliwy* i *szafran* – te wprawdzie nie
wyświetliły się w zbiorczym wykazie czechizmów, ale w ich zapożyczeniu język
naszych południowych sąsiadów prawdopodobnie brał udział (zob. informacje na
temat etymologii tych słów podane w zakładce „Pochodzenie”).

⁷ OPD – czes. Občanská demokratická strana (Obywatelska Partia Demokratycz-
na) ‘prawicowa partia polityczna w Czechach’, (Oddział Pomocy Doraźnej) ‘placów-
ka medyczna, w której udzielana jest pomoc osobom w stanie nagłego zagrożenia
zdrowotnego’ (WSJP PAN).

mistrz, ofiara, oltarz, pacierz, pawlacz, rycerz, szpiegować, tuzin, warcaby, żak. Sporą część bazy analitycznej stanowią wyrazy klasyfikowane według etymologii jako pożyczki czeskie tylko w jednym z wymienionych zbiorów, por. USJP: *agrest* (czes. *angrešt*, WSJP PAN: może łac. *agrestis* ‘polny, wiejski’), *bażant* (czes. *bažant*, WSJP PAN: śr.-w.-niem. *fasant*, *vasant* z łac. *phâsiânus*), *czekan* jako ‘instrument muzyczny’ (czes. *čakan*, WSJP PAN: węg. *csakany* ‘oskard’, przen. ‘o instrumencie podobnego kształtu’), *Pepik* (czes. *Pepík* zdr. *Josef*, *pepik* ‘cwaniak, włóczyki’, w WSJP PAN bez wskazania etymologii) oraz WSJP PAN: *anioł* (st.-czes. *anjel* z łac. *angelus*, USJP: łac. *angelus*), *dowcip* (st.-czes. *dóvtip* ‘domyślność, bystrość umysłu’, w USJP bez wskazania etymologii), *kasztel* (st.-czes. *kaštel* z łac. *castellum* ‘zamek, twierdza’, USJP: łac. *castellum*). Jednak różnice w danych liczbowych czechizmów wynikają nie tylko z odmiennych wskazań etymologicznych, ale i faktu, że USJP informuje przede wszystkim o bohemizmach leksykalnych, natomiast WSJP PAN podaje czeski źródłosłów zarówno zapożyczeń wyrazowych, jak również semantycznych (np. *flądra* ‘kobieta źle się prowadząca’, por. czes. *flundra* ‘szmata (także o kobiecie)’; *laska* ‘atrakcyjna dziewczyna’, por. może czes. *láska* ‘miłość’; *przybytek* ‘budowla o charakterze sakralnym lub przeznaczona dla innych wzniosłych celów’, por. st.-czes. *příbytek*, *příbytek* ‘miejsce zamieszkania, mieszkanie’) oraz fonetycznych (np. *brama*, por. st.-czes. *brana*; *władać*, por. st.-czes. *vládati*, st.-pol. *włodać*; *hańba*, *hańbić*, por. czes. *hanba*, *hanbit*, pol. *gańba*, *gańbić*)⁸. Co więcej, w zgromadzonym materiale nie brakuje słownictwa dokumentowanego tylko w jednym zbiorze. Próżno szukać w USJP słów: *knedlik*, *knedliczek*, *ocel*, *roztomiły*,

⁸ Zob. dwutomową monografię J. Siatkowskiego poświęconą bohemizmom fonetycznym w polszczyźnie (Siatkowski, 1965–1970). Wspomnę, że nie wszystkie pożyczki fonetyczne przy zastosowanej metodzie wyszukiwania czechizmów z WSJP PAN pojawiły się na liście interesujących mnie haseł słownikowych. Do rejestru nie weszły m.in. wyrazy *serce* i *wesele*, choć ich wymowa utrwaliła się pod wpływem czeskim (WSJP PAN, zakładka „Pochodzenie”; BJPS, s. 314, 426).

a w WSJP PAN wyrazów: *chebd*, *hakownica*, *kapalin*, *kordait*, *mendelizm*. Zaznaczyć trzeba, że ostatnie z wymienionych źródeł leksykograficznych nie zostało ukończono, niewykluczone więc, że niektóre czeskie pożyczki wejdą jeszcze do jego zasobów słownych.

Wszystko, co tutaj powiedziano, prowadzi do wniosku, że na podstawie danych słownikowych trudno określić dokładnie, ile bohemizmów występuje w dzisiejszym języku polskim. Dodatkowo problem sprawia podawanie czeskiej etymologii przy aktualnych znaczeniach wyrazów, jak w przypadku notacji leksemu *pukiel* w USJP, por. (czes. *pukla*) ‘pasma skręconych, wijących się włosów; lok, kędzior’. Dla przeciętnego użytkownika polszczyzny (odbiorcy leksykonu) może to być informacja, że właśnie współczesna treść *pukla*, prezentowana w słowniku, została zapożyczona z czeszczyzny. Tymczasem ten sens do rodzimej mowy trafił w drugiej połowie XVIII w. za pośrednictwem francuskim (*bouclé* ‘zakręcony’, zob. SeBań, WSJP PAN). Natomiast *pukiel* jako ‘guz ze złota lub srebra, służący do ozdoby różnych przedmiotów’, ‘metalowy guz na środku tarczy’, ‘rodzaj okrągłej tarczy’ (Sstp) przeniknął do polszczyzny już XV w. dzięki językowi naszych południowych sąsiadów (zob. BJPS, s. 287). Historyczna semantyka omawianego słowa obecnie nie jest poświadczana – po raz ostatni zanotował ją SJP Dor, por. ‘wypukła ozdoba, blaszka nabita na czym’ (z kwalifikatorem: *daw.*). Zresztą i w języku czeskim *pukla* wygasła w znaczeniu ‘kovová ozdoba n. věc vypouklého tvaru’ (SSJČ)⁹.

Z ogłędu zaprezentowanej leksyki wynika, że USJP oraz WSJP PAN gromadzą czechizmy różnego typu, tj.: wyrazy neutralne, wspólne różnym odmianom polszczyzny, np.: *blagać* (st.-czes. *blahati* ‘wielbić’), *pończocha* (czes. *punčocha* z śr.-w.-niem. *buntschuoch*), *przepych* (czes. *přepych*), *sprawiedliwy* (st.-czes. *spravedlivý*) (za WSJP PAN), słownictwo nacechowane stylistycznie, np. potoczny: (pot.) *merdnąć* – *merdać* (st.-czes. *mrdati* (?)), (pot.) *pawlacz* (czes.

⁹ Por. (hist.) *puklice* ‘kulatá vypouklá ozdoba štitu, koňského postroje, desek knihy ap.’ (SSJČ); původně *puklice* ‘něco vypouklého ze dřeva či z kovu’, srov. stč. *pukla* ‘vypouklá ozdoba’ (ČES, zob. hasło *poklice*).

pavlač ‘balkon, galeria’) (USJP), (pot. żart.) *galoty* (czes. *kalhoty*) (WSJP PAN), leksemy charakterystyczne dla danego obszaru, np.: (reg. *krak.*) *masarz* (czes. *masař*) (USJP), (śl.) *roztomily* (czes. *roztomilý* ‘bardzo miły, przyjemny, kochany’) (WSJP PAN), czy słowa specjalistyczne, np.: (zool.) *daniel* (st.-czes. *daněľ*), (*paleont.*) *kordait*, (rel.) *komża* (czes. *komže*), (bud. górn. techn.) *oskard* (czes. *oskrď*), (sport.) *hazena* (czes. *házená*) (USJP). Jednak wśród ekscerpowanych leksemów zainteresowanie wzbudzają przede wszystkim formy nacechowane chronologicznie, należące do biernego zasobu leksykalnego współczesnych użytkowników polszczyzny. W dalszej części artykułu właśnie tego typu słowom poświęcę uwagę.

2. W materiale pochodzącym z USJP znajduje się kilkadziesiąt leksemów opatrzonych kwalifikatorami chronologicznymi: *arch.* (archaizm), *przestarz.* (przestarzały), *histor.* (historyzm), a także skrótem *hist.* (historia)¹⁰ oraz wskaźnikiem stylistycznym *książk.* (książkowy), który również w pewnym sensie sygnalizuje spadek żywotności niektórych wyrazów¹¹. Oto spis interesujących mnie słów i ich znaczeń: (1) (przestarz.) *alkierz* ‘boczny mały pokój służący zwykle za sypialnię’ (st.-czes. *alkeř*, *arkeř*), (2) (histor.) *baszta* ‘budowla będąca elementem starożytnych i średniowiecznych fortyfikacji [...]’ (st.-czes. *bašta*), (3) (przestarz.) *diasek* ‘diabeł’ (czes.), (4) (histor.) *drab* ‘w wojsku polskim w XV i XVI w.: szeregowiec piechoty’ (czes. *drab*), (5) (przestarz.) *driakiew* ‘lek sporządzany z wielu różnych składników, stosowany na różne dolegliwości’ (st.-czes. *dryjak*, śr.-w.-niem. *tyriacke*, łac. *thāriacum*), (6) *grosz* ‘dawna srebrna lub miedziana moneta o różnej wartości, wybijana w wielu krajach

¹⁰ Do leksyki nacechowanej czasowo włączyłam dwa wyrazy opatrzone w USJP kwalifikatorem: *hist.*, tj. *lenno*, *rycerz*, które odnoszą się do dawnych realiów. Istotne jest jednak odróżnienie kwalifikatora chronologicznego *histor.* (historyzm) od kwalifikatora profesjonalno-naukowego *hist.* (historia), który w USJP jest stosowany wtedy, gdy wyraz należy do słownictwa specjalistycznego z zakresu nauk historycznych.

¹¹ Więcej na temat kwalifikatora *książk.*, zapowiadającego starzenie się leksyki, zob. Piela (2020, s. 64–65).

Europy’ (st.-czes. *groš*)¹², (7) (histor.) *hakownica* ‘długa strzelba z hakiem służącym do podpierania jej przy strzale lub zaczepiania o blanki murów, używana w XV–XVII w.’ (czes. *hakovnice*), (8) (histor.) *herb* ‘znak dziedziczny w rodzie szlacheckim, używany jako pieczęć, umieszczany na chorągwiach, tarczach, budynkach, przedmiotach itp.’ (st.-czes. (*h*)*erb* ‘dziedziczne godło rodu szlacheckiego’), (9) (histor.) *hetman* ‘najwyższy dowódca wojsk w Polsce i na Litwie od XV w. do rozbiorów; wódz naczelny’ (czes. *hejtman*), (10) (histor.) *hold* ‘uroczysty akt uległości składany zwycięskiemu lub potężniejszemu władcy przez słabszego’, ‘w średniowiecznych stosunkach lennych: ceremonia publicznego składania przysięgi wierności przez wasala seniorowi; homagium’ (st.-czes. *hold*), (11) (histor.) *holdować* ‘składać hołd poddańczy, lenny’, ‘czynić kogoś hołdownikiem, brać w poddaństwo, czynić poddanym’ (czes. *holdovati*), (12) (histor.) *hrabia* ‘w czasach średniowiecznych w Europie Zachodniej: wyższy urzędnik, zarządca okręgu administracyjnego, potem dziedziczny pan okręgu, lennik króla’ (czes. *hrabe*), (13) (histor.) *jelec* ‘wypukła część rękojeści broni siecznej, ochraniająca dłoń i przegub’ (st.-czes. *jelce*)¹³, (14) (przestarz.) *kacierz* ‘odstępca od wiary rzymskokatolickiej; heretyk’ (st.-czes. *kacieř*, śr.-w.-niem. wsch. *katzer*), (15) (histor.) *kapalin* ‘hełm z szerokim, wygiętym do dołu rondem, używany od XIV w. w Europie Zachodniej, noszony głównie przez piechotę’, ‘hełm wyposażony w osłonę na nos, kark i policzki, noszony przez husarzy, używany od XVI do XVIII w. w Polsce’ (st.-czes. *kapalín*), (16) (histor.) *koncerz* ‘broń biała sieczna o długiej, prostej głowni, przeznaczona do kłucia, używana przez ciężką jazdę w Polsce, na Węgrzech

¹² Wyraz *grosz* opatrzone w USJP tylko kwalifikatorem *num.* (numizmatyka), ale o jego dawności informuje definicja.

¹³ USJP słowa *jelec* nie definiuje, lecz odsyła do hasła *garda* (fr. *garde*). SJPDor podaje, że *jelec* to ‘obłak rękojeści szabli lub szpady, służący do ochrony ręki; garda’ (czes. *jilec* z nm). Por. notację w SWil: *jelca* ‘rękojeść (szpady, szabli, puginu)’, oraz w SW: *jelec*, *jelca* ‘obłak na rękojeści szpady, szabli, puginu, część rękojeści szabli do ochrony ręki służąca’. SWOKar poświadcza słowo *jelca* ‘obłak na rękojeści szabli’, odróżniając je od wyrazu *jelec* ‘rodzaj ryby’ (SWOKar, s. 232–233).

i na Wschodzie od XV do połowy XVIII w.’ (st.-czes. *končir*), (17) (przestarz.) *konew* ‘metalowe, rzadziej drewniane, naczynie do przenoszenia i przechowywania płynów’ (czes. *konev*, śr.-w.-niem. *kanne*), (18) (histor.) *kropierz* ‘długa kapa okrywająca konia, na którym jeździł rycerz, ozdobna, haftowana lub bojowa, ze skóry, naszywana metalowymi płytkami, używana w XIII i XIV w.’ (st.-czes. *kropieř*), (19) (przestarz.) *krotochwila* ‘dowcip, figiel, żart’ (st.-czes. *krotochvíle*), (20) (histor.) *kusza* ‘ręczna broń miotająca, rodzaj łuku żelaznego lub stalowego umocowanego na drewnianej kolbie [...]’ (czes. *kuše* (?)), (21) (arch.) *lejbik* ‘obcisła bluza wojskowa’, ‘obcisły stanik damski’ (czes. *lajblík*)¹⁴, (22) (histor.) *lenno* ‘w ustroju epoki feudalizmu: ziemia (rzadziej urząd, renta pieniężna) nadana przez seniora wasalowi w użytkowanie dożywotnie, potem dziedziczne; feudum’, ‘całokształt stosunków między seniorem i wasalem’ (czes. *léno*), (23) (histor.) *lan* ‘dawna jednostka powierzchni ziemi uprawnej; włoka’, ‘obszar ziemi dany osadnikowi przez panującego księcia do uprawy’ (st.-czes. *lán*), (24) (arch.) *pacierz* ‘czas potrzebny na głośnie odmówienie zbioru podstawowych modlitw’, ‘kręgi kręgosłupa; także: kręgosłup, krzyż’¹⁵ (st.-czes. *páteř*, z łac. *pater (noster)* (pierwsze słowa modlitwy)), (25) (histor.) *pop* ‘w średniowieczu: ksiądz katolicki’ (st.-czes.), (26) (histor.) *puklerz* ‘okrągła, wypukła tarcza używana dawniej przez jazdę’ (st.-czes. *puklér*), (27) (przestarz.) *puzdro* ‘skrzynka lub pudło z przegródkami [...], używane dawniej do przechowywania różnych przedmiotów, także przyborów toaletowych, butelek itp., zwłaszcza w czasie podróży’ (czes. *pouzdro*), (28) (przestarz.) *pytel* ‘odsiewacz’ (czes. ‘worek’), (29) *rusznica* ‘ręczna broń

¹⁴ SWil poświadcza *lejbik* tylko w treści ‘część ubioru żołnierskiego’, natomiast SW podaje więcej jego znaczeń, por. *lajbik*, *lejbik* ‘mundur wojskowy’, ‘stanik, kaftanik żeński’, ‘kaftan męski’, ‘kamizelka sukienna albo płócienna’. Obecnie *lejbik* jako ‘luźny żakiet’ jest nacechowany stylistycznie – USJP notuje go z kwalifikatorem *pot(oczny)*. Na temat etymologii *lejbika* zob. przypis 27.

¹⁵ Por. anachronizm *pacierzowy* ‘dotyczący kręgosłupa lub poszczególnych jego kręgów, znajdujący się w kręgosłupie; kręgowy’ oraz terminy medyczne *kość pacierzowa*, *stos pacierzowy* ‘kręgosłup’ (USJP; Piela, 2018, s. 171–172).

palna o długiej lufie, używana w w. XV–XVII’ (czes. *ručnice*)¹⁶, (30) (hist.) *rycerz* ‘w średniowieczu: członek uprzywilejowanej warstwy wojowników stanowiących elitę społeczeństwa feudalnego, zobowiązanych do służby wojskowej; później: żołnierz pochodzący ze stanu szlacheckiego’ (st.-czes. *rytieř*), (31) (przestarz.) *sfora* ‘rzemień lub sznur do prowadzenia psów gończych; smycz’ (czes. *svora* ‘klamra, element łączący coś’), (32) (książk.) *szalbierz* ‘[...] oszust, szachraj, krętacz’ (czes. *šalbír*), (33) (książk.) *szubrawiec* ‘człowiek nikczemny, podły; łajdak, łotr’ (czes. *šubravec* ‘brudas’), (34) (histor.) *taboryci/taboryta* ‘radikalny odłam husytów czeskich propagujący reformę doktryny i organizacji Kościoła [...], ‘przedstawiciel tego odłamu’ (czes. *táborita*), (35) (histor.) *tasak* ‘dawna broń sieczna w kształcie krótkiego, szerokiego miecza’ (czes. *tesak*), (36) (histor.) *żak* ‘uczeń lub student uniwersytetu w czasach średniowiecza’ (st.-czes. *žák*), (37) (histor.) *żold* ‘wynagrodzenie żołnierzy najemnych’ (czes. *žold*).

Do omawianej klasy wyrazów można włączyć rzeczownik (*rzem.*) *dratwa* ‘nić konopna lub lniana naszycona smołą i nawoskowana, używana przez szewców i rymarzy’ (por. st.-czes. *dratva*)¹⁷, który wprowadzić w USJP nie został opatrzony kwalifikatorem chronologicznym, lecz zachował on starą nazwę, mimo pewnych zmian realnych jej desygnatu. Otóż w słownikach historycznych *dratwa* to ‘nić szewska ze szczeci ukręcona’ (SL), ‘nić szewska, w której końcach szczec wkręcona’¹⁸ (SWil), por. cytaty: „Szewcy do dratew potrzebują szczecin wieprzowych” (Kluk. Żw. 1, 292), „Szczecinami

¹⁶ Wyraz *rusznica* w USJP jest kwalifikowany jako *wojsk.* (wojskowy), ale jego dawność wynika z definicji.

¹⁷ SeMań podaje taką etymologię słowa *dratwa*: cz. *dratev* niem. *Draht* ‘druć’. WSJP PAN nie odnotował czeskiego pośrednictwa *dratwy*, tylko wskazał na jej zachodniosłowiański rodowód, por. **draty*, **dratíve* z śr.-w.-niem. *drāt* (SeBr, SeBań).

¹⁸ *Szczec*, *szczecina* ‘szorstka sierść świni’ (SL), *szczec* ‘sierć, włosy na zwierzęciu twarde, grube, sprężyste i długie; szczecina, np. u świń’ (SWil).

wieprzowymi żydzi u nas handlują; potrzebują ich do szczotek, pęzlów mularskich, szewcy do dratew etc.” (Kluk. Żw. 1, 292) (SL)¹⁹. Okazuje się, że dawna dratwa różniła się od nici używanej obecnie w szewstwie i rymarstwie – niegdyś jej głównym tworzywem była szczecina.

WSJP PAN poświadcza kilkanaście wspólnych z USJP nacechowanych czasowo pożyczek czeskich, a mianowicie: *alkierz*, *baszta*, *drab*, *herb*, *hold*, *kacierz*, *kropierz*, *krotochwila*, *kusza*, *lenno*, *lan*, *pacierz*, *puklerz*, *puzdro*, *rusznica* (por. też derywat *rusznikarnia* ‘dawna wytwórnia broni palnej’ z st.-czes. *ručnice*), *rycerz*, *szalbierz*, *żak*. Zauważyć należy, że w tym źródle stopień dawności leksemów sygnalizują nie tylko kwalifikatory chronologiczne *daw.* (dawne) oraz *przest.* (przestarzałe), ale również sformułowania zawarte w definicjach wyrazów hasłowych, z których jasno wynika nieaktualność desygnatu, np. w *dawnych czasach* (np. *lan*), *dawniej/dawna* (np. *kusza*, *puklerz*), w *czasach feudalizmu* (np. *lenno*), w *średniowieczu* (np. *żak*)²⁰. Co istotne, niektóre wyrazy w WSJP PAN są kwalifikowane inaczej niż w USJP, np. *kacierz* i *krotochwila* jako słowa książkowe (*książk.*), czyli używane w sytuacji oficjalnej, głównie w języku pisanym. Jak się okazuje, leksemy opatrzone tym wskaźnikiem stylistycznym już w słownikach historycznych uchodziły za anachronizmy, zob. notację wymienionych wyrazów z kwalifikatorem *przestarz.* w SJPDor²¹.

Interentowy WSJP PAN rejestruje ponadto następujące archaiczne i anachroniczne formy językowe: (1) (daw.) *chmyz* ‘mały, nędznie

¹⁹ W cytacie zachowano dawną pisownię wyrazów: *żydzi* (dzisiaj: *Żydzi*), *pęzlów* (dzisiaj: *pędzli*).

²⁰ W WSJP PAN nie stosuje się kwalifikatorów chronologicznych wobec archaizmów rzeczowych, czyli leksemów oznaczanych m.in. w USJP skrótami *hist.* i *histor.* Według redaktorów leksykonu jest to informacja o desygnacie wyrazu, nie zaś o jego właściwościach językowych (Żmigrodzki, 2024, s. 34).

²¹ Na temat różnej kwalifikacji leksemów w słownikach języka polskiego zob. Piela (2020).

wyglądający koń’ (może czes. *hmyz* ‘owad skrzydlaty, insekt’), (2) (książk.) *chuć* ‘pożądanie seksualne’ (czes. *chut’* ‘smak; chęć, ochota, apetyt’)²², (3) (daw.) *hańbić* ‘doprowadzać kobietę do niepożądanego przez nią współżycia seksualnego’ (czes. *hanbit* ‘karcić, zawstydząć’), (4) *kasztel* ‘dawniej niewielki zamek warowny, zamieszkiwany przez pana feudalnego’ (st.-czes. *kaštel* z łac. *castellum* ‘zamek, twierdza’), (5) (przest.) *litkup* ‘poczęstunek najczęściej w postaci wódki po transakcji kupna – sprzedaży stanowiący jej potwierdzenie’ (st.-czes. *litkup* z śr.-d.-niem. *lí(t)kôp* ‘dosłownie: kupno zapite winem’), (6) *margrabia* ‘zarządca prowincji kresowej (marchii) w niektórych państwach Europy w okresie średniowiecza’ (st.-czes. *markrabě* z st.-w.-niem. *markgrâvio* ‘namiestnik marchii, czyli okręgu pogranicznego’), (7) (daw.) *nieszpór* ‘nieszpory – nabożeństwo’, ‘nieszpory – modlitwa w zakonie’ (czes. *nešpor* z łac. *vesper* ‘wieczór’), (8) *platnerz* ‘rzemieślnik zajmujący się wyrobem zbroi i innych metalowych elementów chroniących ciało rycerza, a także broni służącej do walki wręcz’ (st.-czes. *platněř* z śr.-w.-niem. *platner*), (9) (książk.) *poruczyć* ‘zlecić wykonanie zadania lub pełnienie funkcji’ (st.-czes. *poručiti* ‘powierzyć, przekazać, dać pod opiekę’)²³, (10) *przylbica* ‘ruchoma część hełmu lub kasku do zasłaniania twarzy’ (np. *przylbica rycerza*)’ (st.-czes. *přilbicě*), (11) *rota* ‘dawny strunowy instrument muzyczny uznawany za prototyp skrzypiec’ (czes. *rota* z łac. śred. *rota/rocta/rotta* (*chrotta*) ‘lira’)²⁴, (12) *szermierz* ‘dawny wojownik posługujący się w walce białą bronią’ (st.-czes. *šermír* z niem.), (13) *trabant* (*drabant*) ‘w czasach średniowiecza: żołnierz należący do straży monarchy lub innego dostojnika’ (st.-czes. *drabant* ‘członek straży osobistej dla szlachty’), (14) *trapić* ‘męczyć kogoś i niepokoić’ (z st.-czes. *trápati* ‘męczyć, dręczyć, gnę-

²² W USJP wyraz *chuć* ‘pożądanie zmysłowe; namiętność, żądza’ występuje z kwalifikatorem: *przestarz.*

²³ Czasownik *poruczyć* SJPDor traktuje jako wyraz przestarzały.

²⁴ WSJP PAN podaje za BJPS, że *rota* w podanej treści weszła do staropolszczyzny poprzez *Biblię królowej Zofii* wprost ze wzoru czeskiego.

bić’)²⁵, (15) *trep* ‘obuwie dawniej – prymitywny but z drewna, łyka, skóry’ (czes. *trepka* ‘pantofelek’ z niem. *Trippe*), (16) (daw.) *witeż* ‘rycerz’ (czes. *vitez* ‘bohater, zwycięzca’), (17) (daw.) *wszetečný* ‘taki, który zachowuje się w sposób łamiący uznawane normy moralne i obyczajowe’, ‘budzący zgorszenie swoją niezgodnością z uznawanymi powszechnie normami moralnymi i obyczajowymi’ (st.-czes. *všetečný* ‘natrętny, bezczelny’).

Na podstawie zaprezentowanego materiału leksykalnego można sformułować kilka ogólnych spostrzeżeń – te przedstawię w wyodrębnionych w dalszej części artykułu podpunktach.

2.1. Wśród nacechowanego chronologicznie słownictwa znajdują się leksemy, które trafiły do polszczyzny wprost z języka czeskiego, np.: *chuć*, *drab*, *kapalin*, *kusza*, *przyłbica*, *rusznica* (zob. BJPS), jak również wyrazy, w których przejściu czeszczyzna pośredniczyła, np.: *baszta*, *herb*, *kacierz*, *koncerz*, *kasztel*, *pop*, *puklerz*, *pytel* (zob. BJPS). W materiale egzemplifikacyjnym większość stanowią przykłady mające rzeczywisty źródłosłów łaciński i niemiecki. Ponadto w zbiorze omawianej leksyki mieszczą się słowa o niepewnej proveniencji lub wątpliwym czeskim pośrednictwie, np. *chmyz* (WSJP PAN: może ches. *hmyz*²⁶; USJP: *chmyz* – ukr.), *lejbik* (SeBań, s. 15)²⁷, *litkup* (BJPS, s. 125), *szanta* jako ‘roślina’ (USJP: st.-czes., WSJP PAN: ches. *šanta* jest raczej polonizmem), *trapić* (BJPS, s. 395).

2.2. Powiedziano wyżej, że od przyjęcia chrześcijaństwa aż do wieku XVI włącznie panował w polszczyźnie silny wpływ języka czeskiego (Brückner, 1974, s. 393). Nie dziwi zatem, że wyrazy będące przedmiotem opisu mają wielowiekową tradycję w rodzimej mowie.

²⁵ W SJPDor wyraz *trapić* w treści ‘nękać, niepokoić, gnębić, prześladować kogo’ kwalifikowany jest jako dawny.

²⁶ St.-czes. *hmez*, *hemza* ‘hmyz, hadi, štíri ap.’; psł. **gúmizú*, **gúmizú* – původně ‘to, co se hemží’ (zob. *hmyz* w ČES).

²⁷ SWOKar podaje niemieckie źródło wyrazu *lejbik/lejbik*, por. *Leibchen* (s. 334; zob. SJPDor). A. Bańkowski wątpi, że *lejbik* to pożyczka niemiecka – wskazuje raczej na ches. *lajblik* (zdrobnienie do *lajbl* ‘kamizelka’) (SeBań). SSJČ rejestruje *lajbl* (z něm.) w treści ‘vesta’, ‘živůtek’ i *lajblik* jako ‘vesta’, ‘živůtek, kabátek’.

W dobie staropolskiej do polszczyzny napłynęły słowa, np.: *alkierz* (*elkierz*, *halkierz*, *olkterz*), *driakiew* (*dryjakiew*), *grosz*, *hakownica* (*akownica*), *herb*, *kacierz*, *kapalin*, *koncerz*, *krotochwila* (*krotofila*), *lan*, *puklerz* (*buklerz*), *rusznica* (*rucznica*), *rycerz*, *żak*, *żold* (Sstp., zob. BJPS). Natomiast w XVI w. pojawiły się m.in. następujące leksemy: *drab*, *poruczyć*, *tasak* (*tesak*), *trep(ek)* (*trepka*), *wszetečný*, *witeż* (*witez*) (SPXVI, zob. BJPS). Rzadko występują w materiale czechizmy, które weszły do naszego języka w późniejszych stuleciach, np. rzeczownik *diasek* (XVII–XVIII w., SL)²⁸. Na marginesie warto dodać, że badane bohemizmy w przeszłości cechowały się dużą aktywnością słowotwórczą, wzbogacając w różnym czasie polski zasób leksykalny nowymi derywatami, np.: *drab* – *drabik* (zdrobnienie od *drab*) ‘żołnierz pieszy’, *drabski* ‘piechury, piechotny’; *kusza* – *kuszarz/kusznik* ‘uzbrojony w kuszę, kuszny strzelec’, *kuszny* ‘od kuszy’; *puklerz* – *puklerznik* ‘ten, który robi puklerze’, *puklerzny* ‘ten, który nosi puklerz’, *puklerzyk* ‘mały puklerz, mała tarcza’; *żak* – *żako(w)stwo* ‘sprawowanie się jak żak, postępowanie żakowskie; niedoskonałość żakowska’, ‘pedanterja, szkolnictwo’, ‘zbiorowo: żaki’, *żakowski* ‘do żaka należący, od żaka, właściwy żakowi’, *żakula* ‘klecha, bakałarz’ (SWil).

2.3. Niektóre analizowane nazwy nie tylko w języku polskim, ale i czeskim są nacechowane czasowo, np.: *dráb* ‘(ve středověku) pěší voják, voják vůbec’, *hákovnice* (*hakovnice*) (hist.) ‘druh ruční střelné zbraně; hák’, *kapalín* (**kapalínek*) (hist.) ‘přílba v podobě klobouku’, *kuše* (hist.) ‘středověká střelná zbraň, luk s napínadlem; samostříl’, *léno* (hist.) ‘(za feudalismu) pozemky n. úřad s důchody propůjčované za urč. podmínek vlastníkem leníkovi, jejichž přijetí zavazovalo k věrnosti propůjčovateli a k válečné službě; feudum, manství’, *rytíř* (hist.) ‘(v středověku) šlechtic, který byl pasováním zavázán k určitým povinnostem (k věrnosti, válečné službě, ochraně slabých, dvornosti)’ (SSJČ). Również pewne znaczenia rzeczownika

²⁸ BJPS podaje, że eufemizm *diasek* to zapewne staroczeska pożyczka *dias*, dziś *d’as*, *d’ásek* (zob. hasło *diabeł*).

žak w czeszczyźnie są historyczne, por. *žák* ‘(ve středověku) student, kandidát bohosloví’, ‘kostelní zpěvák’ (SSJČ). Warto dodać, że w mowie naszych południowych sąsiadów *žak* wciąż jest używany w treści ‘kdo chodí do nějaké školy (zvl. základní n. střední), do učiliště, kursu ap.’ (SSJČ), ‘kdo chodí do nějaké školy, učiliště, kurzu ap.’ (SSČ). Ale i w języku polskim niekiedy *žakami* żartobliwie nazywa się dzisiejszych uczniów lub studentów (por. notację *žaka* z kwalifikatorami *książk. žart.* w USJP oraz informacje zawarte w WSJP PAN w zakładce „Noty o użyciu”; zob. Piel, 2021, s. 128, 134). Co ważne, niektóre leksemy lub ich znaczenia traktowane w polszczyźnie jako archaiczne/anachroniczne za takie w języku czeskim nie są uważane, np.: *konev* ‘vyšší okrouhlá nádoba (často s uchem), užíváná zprav. na nošení vody’, *pater* ‘podstatná část kostry obratlovců (složená z obratlů)’²⁹, czy *pouzdro* ‘tuhá schránka, obal sloužící k uložení a ochraně předmětů’³⁰ (SSJČ).

2.4. W klasie opisywanego słownictwa mieszczą się wyrazy należące do różnych kategorii semantycznych. Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa z czeszczyzny zapożyczyliśmy podstawową terminologię religijną, która od średniowiecza utrzymuje się w języku polskim, np.: *apostoł, biskup, komża, oplátek, pacierz, papież*. USJP i WSJP PAN rejestrują nieliczne stare leksemy związane ze sferą kościelno-wyraznaniową, np.: *diasek, kacerz, nieszpór, pop, taboryci/ta-*

²⁹ Wyraz *pacierz* w Sstp miał dwa znaczenia: ‘nazwa modlitwy Ojcze nasz’, ‘różaniec, także korale, paciorki’. SPXVI notuje go w dodatkowym sensie ‘po-szczególony krąg w kręgosłupie; kręgosłup’. Tę nową treść *pacierza* SeMań tłumaczy analogią do treści ‘różaniec’ – wyraz zaczął oznaczać kręgosłup, który jest złożony z kręgów podobnie, jak różaniec jest utworzony z koralików (zob. hasło: *pacierz* w SeMań, SeBor oraz BJPS, s. 213). Identyczny rozwój semantyczny *pacierza* przedstawia J. Rejzek w ČES, por. „*páteř (páteřní, bezpáteřný)* – ve stě. znamenalo ‘otčenáš, modlitba vůbec, růženec’ od lat. *pater noster*. Poté přeneseno na další věci, které se podobají spojeným kuličkám růžence (perly na niti, řada vůbec ap.), především pak na hřbetní část kostry složené z obratlů”. SSJČ podaje wygasłą w języku czeskim semantykę wyrazu *páteř*, tj. ‘otčenáš’, ‘růženec’.

³⁰ W języku czeskim inne znaczenie słowa *pouzdro* jest historyczne, por. ‘dítě; malý člověk’ (SSJČ). Ten sens w polszczyźnie nie występuje.

*boryta*³¹. Największą grupę w zgromadzonym materiale tworzą wyrazy odnoszące się do wojskowości, obejmujące mniejsze kręgi tematyczne, np.: broń, budowle warowne, ekwipunek i uposażenie wojowników, stopnie i funkcje wojskowe, np.: *baszta, drab, hakownica, hetman, jelec, kapalin, kasztel, koncerz, kropierz, kusza, lejebik, płatnerz, przyłbica, puklerz, rusznica, rycerz, szermierz, tasak, trabant, witeź, żold*. Zwartą znaczeniowo kategorię tworzą także nazwy dotyczące feudalnego ustroju, np.: *herb, hołd, hołdować, hrabia, lenno, margrabia*, też *rycerz*. Sporo jest przykładów związanych z szeroko rozumianym codziennym życiem człowieka w minionych wiekach, głównie gospodarczo-rolniczym, ale i handlowym, np.: medycyna ludowa, pomieszczenia mieszkalne, środki płatnicze, myślistwo, zwierzęta, odzież, przedmioty użytkowe, narzędzia wiejskie, np.: *alkierz, dria-kiew, grosz, chmyz, konew, litkup, łan, puzdro, pytel, sfora, trep*. Leksyka nacechowana chronologicznie obejmuje jeszcze nazwy z zakresu relacji międzyludzkich, w skład których wchodzi wyrazy oznaczające osoby niegodziwie postępujące czy określenia nieakceptowalnych społecznie zachowań, np.: rzeczowniki *szalbierz, szubrawiec*, przymiotnik *wszeteczny*. Pozostałe leksemy nie tworzą spójnych grup semantycznych, np. słownictwo związane z edukacją (*žak*), zabawą/rozrywką (*krotochwila*), muzyką (*rota*), stanami psychicznymi (*trapić*) i fizycznością człowieka (*chuć*).

2.5. Wyekscerpowany materiał dowodzi, że znaczna część badanego słownictwa występuje w niezmienionej semantyce od momentu pierwszego poświadczenia w polskich źródłach leksykograficznych. Niektóre jednak wyrazy w toku ewolucji nabrały już na gruncie języka polskiego nowych wartości znaczeniowych, choć w większości nie wytrzymały one próby czasu, np.: *baszta* (*fig.* – figuratywnie) ‘przedmurze’, *herb* ‘ród, dom’, *kacerz* (*nieuż.* – nieużywany) ‘koń nieujężdżony’, *krotochwila* ‘zabawka chwilę, czyli czas skra-

³¹ Do tej klasy należał również *žak* jako ‘kleryk, niższy duchowny’, ‘žak niskiego, trojogo święcenia; lewita’ (Sstp). Ów wygasły sens *žaka* rejestruje jeszcze SJP Dor, por. ‘duchowny mający niższe święcenia’ (notacja z kwalifikatorem *daw.*).

cająca’, *pytel* (*przest.* – przestarzały) ‘miech, mieszek’, *żak* ‘mały chłopiec, ulicznik’, *żold* (fig.) ‘wojowanie, wojskowość, służba wojskowa’, ‘służba’ (SWil). Do dzisiaj przetrwał *drab* w treści ‘rosły, wysoki mężczyzna, budzący strach i odrazę; łobuz, opryszek’ (USJP), który w SL był definiowany jako ‘piechur, żołnierz pieszy’, ‘drałgal, basałyk, chłop tęgi niezgrabny’, ‘biegus, łapikura, powsinoga, hultaj, włóczęga’, ‘w szachach: piechotnik, pieszek, piechota’³². Utrzymał się także żywy od XIX w. sens *krotochwili* ‘komedia zabawna’ (SWil), por. obecną definicję tego wyrazu ‘zabawny utwór sceniczny [...]’ (w USJP z kwalifikatorem: *lit.* – literacki), ‘utwór komediowy [...]’ (w WSJP PAN z kwalifikatorem: *teatr.* – teatralne). Z kolei *szubrawiec*, występujący początkowo w znaczeniu bliskim czeszczynie, tj. ‘oszarpaniec, odartus, biedny, goły, ale wesoły’, z czasem zaczął przenośnie nazywać ‘łajdaka, gałgana’ (SWil; zob. SL: ‘hultaj, oszarpany, odartus, łajdak, gałgan’). Stało się tak z powodu skojarzenia brudu fizycznego z niegodziwym postępowaniem – stąd *szubrawiec* to pejoratywne określenie ‘człowieka nikczemnego, podłego; łajdaka, łotra’ (USJP; zob. Fałowski, 2020, s. 136–142). Natomiast w wyrazie *chuć* z biegiem czasu zaszło zwężenie zakresu semantycznego. Ów leksem w staropolszczyźnie nazywał ‘uczucie silnego głodu’ (por. *chuć głodu*) (Sstp), ale już w XVI w. miał ogólną, niewyspecjalizowaną treść ‘silne pragnienie czegoś’, zależną od użycia kontekstowych, por. *chuć* jako ‘uczucie, miłość; namiętność, żądza’ (por. *chuć ojcowska, cielesna chuć*), ‘pragnienie posiadania dóbr materialnych, chciwość, zachłanność’, ‘apetyt, łakomstwo’ (*chuć ku jedzeniu (jedlu) / jedzenia (do jedla)*) (SPXVI). Późniejsze słowniki języka polskiego jako żywe notują jedno znaczenie *chuci*, tj. ‘(z przyganą) ‘żądza, pochoć’³³ (SL), ‘chęć silna a zła do czego, namiętność, żądza’ (SWil), ‘żądza, namiętność, instynkt nizki’ (por. *chuć lubieżna* ‘pożądliwość, chęć spółkowania, jurność, popęd płciowy’) (SW), ‘zmysłowe pożądanie, żądza, namiętność’ (SJPDor). Jak widać, z biegiem czasu przewagę w języku

³² BJPS podaje, że bohemizmem jest *drab* w znaczeniu ‘pionek w szachach’, por. *drab* w SL: ‘w szachach: piechotnik, pieszek, piechota’.

³³ *Pochoć* ‘chuć, namiętność, żądza’ (SL).

zdołał odcień ‘pożądanie seksualne’, aktualizujący się w dawnych wyrażeniach *cielesna chuć / chuć cielesna* (SPXVI, SWil), *chuć lubieżna* (SW) (Buttler, 1978, s. 229–230). Warto jeszcze podkreślić, że pewne wygasłe w języku ogólnopolskim znaczenia słów żyją jeszcze w gwarach, np. *pacierz* w treści temporalnej, por. *po upływie kilku pacierzy; w kilka pacierzy; w dwa, trzy (za dwa, trzy) pacierze* ‘w krótkim czasie’ (SFJP; zob. Kreja, 1997, s. 145–158; Piel, 2018, s. 171–172).

2.6. Na koniec wypada skierować uwagę na frazeologię z tytułowymi zapożyczeniami, zwłaszcza wygasłą, świadczącą o dużej niegdyś żywotności czechizmów jako komponentów leksykalnych stałych konstrukcji wyrazowych, np.: *o konew się pytać* ‘szukać wina’ (SPXVI), *leje jak z konwi* (wariant jednostki *leje jak z cebra*); *w konew trąbić* ‘pić dużo’ (SWil); *lennem zasiadać* ‘posiadać, użytkować na zasadzie prawa lennego’; *w lenno dać* (SPXVI), *mieć co w lennie; lenno dziedziczne* (SWil); *litkup pić / pić litkup* (SPXVI, SWil); *pacierz umarłych* ‘modlitwa za umarłych’; *jeszcze on zmówi za ciebie pacierz* ‘on ciebie przeżyje’; *za panią matką pacierz* ‘nic samemu nie umieć, powtarzać cudze myśli i słowa’; *powiedzieć komuś pacierz* ‘zgromić kogo, sfukać, powiedzieć gorzką prawdę’ (por. używane do dzisiaj: *jak amen w pacierzu i umieć coś jak pacierz*; USJP); *Złemu szermierzowi lada co zawadzi; Bóg gdy chce, uczyni doktora i z żaka* ‘u Boga nie ma nic niepodobnego’; *Nie z każdego żaka bywa ksiądz; Ani żak, ani dworak; żold wieść/na żoldzie leżeć* ‘żoldować, żołniersko służyć, być żołdakiem’ (SWil). Wspomnieć tu jeszcze można o rzeczowniku *diasek*, który nie stanowi obecnie samodzielnej jednostki językowej, ponieważ zakres jego użycia ogranicza się do wyrażen frazeologicznych: *do diaska, co u diaska* ‘przekleństwo wyrażające złość, gniew lub zniecierpliwienie’ (USJP). Oczywiście *diasek* już w przeszłości wchodził w skład różnych związków wyrazowych, np.: *tam do djaska* ‘wyrażenie mniej niby grzechu przynoszące niż *tam do djabła*’ (SWil), *Sto diasków! U diaska!*, *Niech go diasek bierze/porwie!* ‘okrzyk wyrażający złość, gniew, zniecierpliwienie’, *po kiego diaska* ‘po co, na co?’, *jak sto diasków* ‘w odniesieniu do rzeczowników: ogromny; do przymiotników, przysłówków, czasowników: bardzo’ (SJPDor).

Zakończenie

Zadaniem tego artykułu było spojrzenie na dokumentowane w ogólnych leksykonach współczesnej polszczyzny bohemizmy, ale bliższą uwagę poświęcono zapożyczeniom chronologicznie nacechowanym. Materiał wyekscerpowany z USJP i WSJP PAN dowiódł bogactwa historycznych form językowych, co, rzecz jasna, przekłada się na liczbę rzeczywiście funkcjonujących w żywej mowie wyrazów czeskiego pochodzenia. Naturalnie w codziennej komunikacji jest ich mniej, niż podają słowniki. Przykładowo: ponad 30% poświadczonych w USJP czechizmów stanowią słowa należące do pasywnej warstwy leksykalnej. Okazuje się, że charakteryzowane bohemizmy to leksemy o długiej w języku polskim tradycji – posługiwali się nimi już nasi staropolscy przodkowie. Wraz z upływem czasu i zmianami realiów analizowane słownictwo staciło na aktualności. Przyczyny językowej absencji opisanych wyrazów leżą głównie w zmianach ekstralingwistycznych, lecz także w samym starzeniu się słów i ich (niektórych) znaczeń. Wszystkie omówione w tekście leksemy stanowią językowe świadectwo historyczno-kulturowych więzi łączących Polskę i Czechy. Potwierdzają także w pełni słowa Stanisława Urbańczyka, który pisał, że: „wieleśmy czerpali z kulturalnego dorobku innych narodów, bliższych i dalszych, a więc Niemców, Francuzów, Włochów, Rusinów i Węgrów, a wreszcie Rzymian i Greków. Ale spomiędzy braci Słowian żaden naród nie dał nam w średniowieczu, u samych naszych początków, tyle, co Czeši” (Urbańczyk, 1979, s. 74).

Źródła wraz z wykorzystanymi skrótami

- BJPS Basaj Mieczysław, Siatkowski Janusz, 2006, *Bohemizmy w języku polskim. Słownik*, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- ČES Rejzek Jiří, 2001, *Český etymologický slovník*. Voznice: LEDA. Pozyskano 10.11–20.12.2024 z https://archive.org/details/Rejzek_2001_mode/2up.
- SeBań Bańkowski Andrzej, 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1 (A–K). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- SeBr Brückner Aleksander, 1970, *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- SeMań Mańczak Witold, 2017, *Polski słownik etymologiczny*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- SJPDor Doroszewski Witold (red.), 1958–1969, *Słownik języka polskiego*, t. 1–11. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- SFJP Skorupka Stanisław, 1985, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1–2. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- SL Linde Samuel, Bogumił, 1994–1995, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6. Warszawa: Gutenberg Print.
- SPXVI Mayenowa Maria, Renata, Pełowski Franciszek [i in.] (red.), 1966–2016, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–37. Wrocław: Ossolineum, Warszawa: IBL PAN.
- SSČ *Slovník současné češtiny*, 2011. Brno: Lingea.
- SSJČ *Slovník spisovného jazyka českého*, za vedení B. Havránka (hlavního redaktora). Pozyskano 10.11.2024–29.01.2025 z <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=arke%C5%99&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>.
- SW Karłowicz Jan, Kryński Adam, Niedźwiedzki Władysław (red.), 1900–1927, *Słownik języka polskiego*, t. 1–8. Warszawa: Nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego.
- SWil Zdanowicz Aleksander [i in.] (red.), 1861, *Słownik języka polskiego*, t. 1–2. Wilno: Wydany staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda.
- SWOKar Karłowicz Jan, 1894–1905, *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim*. Kraków: Skład Główny w Księgarni G. Gebethnera i Spółki. Pozyskano 27.01.2025 z <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/510145/edition/428596/content>.
- USJP Dubisz Stanisław (red.), 2003, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- WSJP PAN Żmigrodzki Piotr (red.), 2007–, *Wielki słownik języka polskiego PAN*. Pozyskano 1.12.2024–1.02.2025 z <http://www.wsjp.pl>.

Literatura przedmiotu

- BRÜCKNER, Aleksander. (1957). *Dzieje kultury polskiej*, t. 1: *Od czasów przedhistorycznych do r. 1506*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- BRÜCKNER, Aleksander. (1974). *Początki i rozwój języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- BUTTLER, Danuta. (1978). *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

CZARNECKI, Tomasz. (1970). Pośrednictwo czeskie w staropolskich pożyczkach z niemieckiego. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 9, 37–44.

FAŁOWSKI, Adam. (2020). Polskie etymologie: 1. ancymon, ancymonek; 2. szubrawiec, szudrawiec. W: Szczyrbak, M. i Tereszkievicz, A. *Kontakty językowe. Księga jubileuszowa ofiarowana na Profesor Elżbiecie Mańczak-Wohlfeld z okazji 70. Urodzin* (s. 133–144). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

KLEMENSIEWICZ, Zenon. (1999). *Historia języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

KLICH, Edward. (1927). *Polska terminologia chrześcijańska*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

KREJA, Bogusław. (1997). Wyraz pacierz jako nazwa miary czasu. W: Popowska-Taborska H. (red.). *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy* (s. 145–158). Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.

LEHR-SPLAWIŃSKI, Tadeusz. (1978). *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

LEHR-SPLAWIŃSKI, Tadeusz. (1938). Wzajemne wpływy językowe polsko-czeskie. W: Idem. *Rozprawy i szkice z dziejów kultury Słowian* (s. 91–104). Łwów–Warszawa: Książnica-Atlas.

MALICKI, Jarosław. (2014). O kilku nowszych bohemizmach w polszczyźnie. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Slavica Wratislaviensia* 159: Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. *Opis, konfrontacja, przekład*, 8, 255–268.

ORŁOŚ, Teresa Zofia. (1980). *Polsko-czeskie związki językowe*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

ORŁOŚ, Teresa Zofia. (1993). *Tysiąc lat czesko-polskich związków językowych*. Kraków: Universitas.

PIELA, Agnieszka. (2018). *Pozorna tożsamość. Polskie tradycjonalizmy z semantycznym archaizmem*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

PIELA, Agnieszka. (2020). Kłopotliwe kwalifikatory chronologiczne w słownikach języka polskiego. *Język Polski*, 100(3), 58–72.

PIELA, Agnieszka. (2021). Żartobliwe archaizmy i anachronizmy w słownikach współczesnej polszczyzny. W: Horyń, E., Młynarczyk, E. i Żmigrodzki P. (red.). *Język polski – między tradycją a współczesnością. Księga jubileuszowa z okazji stulecia Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego* (s. 123–137). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

RECZEK, Józef. (1968). *Bohemizmy leksykalne w języku polskim do końca XV wieku. Wybrane zagadnienia*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–PAN.

RIEGER, Janusz i SIATKOWSKI, Janusz. (2001). Kontakty polszczyzny z językami słowiańskimi. W: Bartmiński J. (red.). *Współczesny język polski* (s. 541–553). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

SIATKOWSKI, Janusz. (1978). Zakres i charakter wpływu języka czeskiego na polski. *Z Polskich Studiów Sławistycznych. Językoznawstwo*, 5: *Prace na VIII Międzynarodowy Kongres Sławistów w Zagrzebiu 1978*, 307–314.

SIATKOWSKI, Janusz. (1990). Rola języka czeskiego w rozwoju polszczyzny literackiej. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica*, 23, s. 137–144.

SIATKOWSKI, Janusz. (1996). *Czesko-polskie kontakty językowe*. Warszawa: Wydawnictwo Energeia.

SIATKOWSKI, Janusz. (1965–1970). *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim*, t. 1–2. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

SIKORSKI, Dariusz. (2009). Najstarsza warstwa terminologii chrześcijańskiej w staropolszczyźnie – próba weryfikacji teorii o jej czeskim pochodzeniu. W: Górczak, Z. i Jaskulski J. (red.). *Wielkopolska – Polska – Czechy. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Profesorowi Bronisławowi Nowackiemu* (s. 347–370). Poznań: Instytut Historii UAM.

STIEBER, Zdzisław. (1955). Wpływ czeszczyzny na kształtowanie się polskiego języka literackiego. In: Kudělka M. (red.). *Česko-polský sborník vědeckých prací* (t. 2, s. 27–37). Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

STIEBER, Zdzisław. (1956). O czechizmach w Kronice Galla. *Poradnik Językowy*, 7, 245–248.

TASZYCKI, Witold. (1927). Czechizmy w języku Reja. *Prace Filologiczne*, 12, 54–67.

URBAŃCZYK, Stanisław. (1978). Bogurodzica. Problem czasu powstania i tła kulturowego. *Pamiętnik Literacki*, 69(1), 35–70.

URBAŃCZYK, Stanisław. (1979a). Rola Wielkich Moraw i Czech w kulturze Polski średniowiecznej. W: Idem. *Prace z dziejów języka polskiego* (s. 63–74). Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

URBAŃCZYK, Stanisław. (1979b). Słownictwo staropolskie a wyższa kultura. W: Idem. *Prace z dziejów języka polskiego* (s. 85–96). Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

WALCZAK, Bogdan. (1982). Z zagadnień etymologizacji zapożyczeń romańskich w języku polskim. W: Tokarski J. (red.). *Język. Teoria-Dydaktyka: materiały V Konferencji Młodych Językoznawców-Dydaktyków, Nowa Wieś Szlachecka, 16–17 maja 1980 r.* (s. 172–194). Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego.

WALCZAK, Bogdan. (1999). *Zarys dziejów języka polskiego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

ŻMIGRODZKI, Piotr (oprac.). (2024). *Wielki słownik języka polskiego PAN. Zasady opracowania*. Kraków. Pozyskano 26.01.2025 z https://pliki.wsjp.pl/zasady_opracowania_wsjp.pdf.

Pod avantgardním rudým lidstva znamením.

Czechosłowackie spartakiady jako wychowanie do męskości poprzez ciało i język

Pod avantgardním rudým lidstva znamením.
Czechoslovakian Spartakiads
as education in masculinity through the body and language

ROMAN SLIWKA

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7421-2602>
E-mail: roman.sliwka@amu.edu.pl

Abstract: The mass gymnastic events, called Spartakiads, were the most important festival in Czechoslovakia. From 1955 till 1985 they were organised every fifth year. The practice of mass gymnastic displays abused the human body as ideological variable. But the heavy ideological load of the Spartakiad festivities did not prevent people from appropriating the ritual. Spartakiads became as education in masculinity through the body and language (commentary). This text deals with the crisis of masculinity in Czechoslovakia in the 1970s and 1980s. This text deals with the crisis of masculinity in Czechoslovakia in the 1970s and 1980s. The author shows

how the communist authorities solved this problem by using the army in the Spartakiada as a gymnastic formation. Soldiers became a symbol of masculinity and a carrier of true and desirable masculine qualities.

Abstrakt: Masowe zawody gimnastyczne, zwane spartakiadami, były najważniejszym świętem w Czechosłowacji. Od 1955 do 1985 roku odbywały się co pięć lat. Praktyka masowych pokazów gimnastycznych nadużywała ludzkiego ciała jako zmiennej ideologicznej. Jednak nacechowanie ideologiczne spartakiad nie powstrzymało ludzi przed udziałem w nich. Spartakiady stały się edukacją męskości poprzez ciało i język. Niniejszy tekst zajmuje się kryzysem męskości w Czechosłowacji w latach 70. i 80. XX wieku. Autor pokazuje, jak władze komunistyczne rozwiązały ten problem, wykorzystując wojsko w spartakiadach jako formację gimnastyczną. Żołnierze stali się symbolem męskości i nośnikiem prawdziwych i pożądanых cech męskich.

Keywords: Czechoslovakia, Spartakiada, body, masculinity, language, propaganda of success, commentary

Klíčová slova: Czechoslovakia, spartakiada, tělo, mužskost, jazyk, propaganda úspěchu, komentář

Relacje między sportem i polityką należą do jednych z najdawniejszych powiązań aktywności człowieka z działalnością pozasportową i były często akcentowane. Świadczą o tym udokumentowane wybrane wydarzenia, sięgające historii starożytnej Grecji czy Rzymu, które stały się miejscem narodzin sportu jako aktywności fizycznej, polegającej na ciągłej rywalizacji opartej na tężyznie i sprawności fizycznej (por. definicję sportu w: Hądzelek, 1987, s. 439).

Sport był i jest zjawiskiem istotnym na wielu płaszczyznach ludzkiego życia. Był nieodzownym elementem życia towarzyskiego, kulturowego i politycznego antycznego świata (zwłaszcza polityki wojennej), gdyż według niektórych koncepcji sport był jedną z form przygotowania do udziału w prawdziwej walce. Sportowcy, czyli potencjalni żołnierze, poprzez systematyczne ćwiczenia fizyczne rozwijali cechy pożądane u każdego walczącego mężczyzny, takie jak dyscyplina, odwaga czy wytrwałość. Istnieje również teoria, iż sport symulował działania wojenne i stanowił raczej alternatywę dla wojny jako sposobu na rozładowanie i opanowanie naturalnej męskiej agre-

sji, gdyż udział w konkurencjach sportowych był zarezerwowany wyłącznie dla mężczyzn, z wyłączeniem ludzi ubogich, niewolników i cudzoziemców (por. Lipoński, 2012, 63–90; Winniczuk, 2008, 542–561). Sięgając do wydarzeń historii nowożytnej, wystarczy wspomnieć o czasach nazistowskich Niemiec, których reprezentacja piłkarska była organem tyleż sportowym, co dyplomatycznym, gdyż przy okazji meczu można było odbyć wiele zakulisowych rozmów (np. mecz towarzyski z Anglią w 1935 roku). Nie dziwi więc fakt, że kwestia ingerowania sportu w politykę i polityki w sport stała się przedmiotem zainteresowań wielu polskich i czeskich badaczy z dziedziny historii, socjologii, politologii czy językoznawstwa, zwłaszcza jeżeli chodzi o wydarzenia związane z dwudziestowiecznymi systemami totalitarnymi¹. Niektórzy badacze nawet twierdzą, że sport to po prostu polityka realizowana za pomocą specyficznych środków (por. Gąsowski, 2009, 16).

Lucjan Motyka, były minister kultury i sztuki (1964–1971) oraz ambasador PRL w Czechosłowacji (1971–1975), uważał, że w kulturze fizycznej są widoczne „wielkie ideowo-wychowawcze, a więc i polityczne cele” (Godlewski, 2006, s. 147). Słowa te polskiego polityka okresu socjalistycznego i jednego z przednich działaczy sportowych były pokłosiem przemian polityczno-gospodarczych oraz społeczno-kulturowych, do których doszło pod koniec lat czterdziestych w Polsce, ale odnoszą się także do Czechosłowacji. Ukazują one bowiem również charakter zmian, które nastąpiły w Czechosłowacji po 1948 roku, kiedy do władzy doszła partia komunistyczna. Transformacja ta dotknęła m.in. sportu i powiązanych z nim imprez sportowych, które przestały być apolityczne i ponadklasowe.

---

¹ Zob. np. prace zbiorowe Gąsowski, Tomasz i Bielański, Stefan (red.), 2009; Skotarczak, Dorota i Bittner, Karolina (red.), 2015; Kalous, Jan i Kolář, František (eds.), 2015; czy monografie autorskie np. Matkowski, Artur, 2011; Nowakowski, Andrzej, 2005; Krawczyk, Zbigniew, 2000; Roubal, Petr, 2016; Děkanovský, Jan, 2008; Sekot, Aleš, 2008; Waic, Marek, 2014; Olivová, Věra, 1989; Barteková, Danka i Štulajter, Matúš, 2013.

Zmianę w podejściu do imprez sportowych w tym czasie w Europie potwierdzają również słowa Włodzimierza Reczka, przewodniczącego Głównego Komitetu Kultury Fizycznej:

Przed naszym sportem stoi wielkie zadanie – wychowanie nowego człowieka, o nowej kulturze i świadomości socjalistycznej (cyt. za: Szulc, 2015, s. 58).

Takim wydarzeniem, kształtującym poprzez podnoszenie sprawności fizycznej nowego obywatela Czechosłowacji, była także spartakiada.

Pojęcie *spartakiáda* w tym czasie było mało znane zarówno w Czechosłowacji, jak i w Polsce, choć notowały je ówczesne słowniki językowe, ale rozpowszechnione w Związku Radzieckim. Definiowano je następująco:

spartakiáda, -y ž. (z rus.) (pův.) hromadné tělocvičné a sportovní vystoupení revolučních dělnických tělovýchovných jednot; (nyní) hromadné veřejné vystoupení tělovýchovných jednot navazující na tyto tradice (nazv. podle Spartaka, vůdce povstání římských otroků): všesvazová s.; první dělnická s. na Maninách v r. 1921; I. celostátní s.; letní, zimní, okresní, krajská s.; armádní s.; spartakiádní před.: s. prostná; s. dny; s. úbor; › přísl. *spartakiádně (Zeměd. nov.) (SSJČ, 1960–1972, t. 5, s. 460).

spartakiada sport. ‘masowe zawody rozgrywane w różnych dyscyplinach sportowych, mające na celu upowszechnienie sportu, głównie wśród młodzieży’ *Spartakiada szkolna, studencka, Zimowa, letnia spartakiada, Zwyciężyć w spartakiadzie.* (Dubisz, 2003, t. 4, s. 451).

Zatem pod postacią zawodów sportowych, których głównym celem było rozpowszechnianie i promowanie sportu, były organizowane zarówno w Czechosłowacji, jak i w Polsce imprezy, powszechnie zwane spartakiadami, pierwotnie o charakterze sportowym, a później, zwłaszcza w Czechosłowacji, o charakterze sportowo-politycznym (por. np. spartakiadę w Warszawie i Łodzi zorganizowaną w 1951 r. czy od 1969 roku corocznie organizowaną przez GKKFiS Ogólnopolską Spartakiadę Młodzieży).

Masowego charakteru spartakiady nabrały dopiero w Czechosłowacji w postaci zsynchronizowanych wspólnych ćwiczeń. Brali w nich udział niemal wszyscy obywatele czy jako osoby ćwiczące,

czy jako widzowie, tworząc niepowtarzalną atmosferę. Uczestnictwo w nich stanowiło pewien element awansu społecznego i stwarzało złudne wrażenie równego dostępu do dóbr w postaci kultury fizycznej oraz zaangażowania w całe przedsięwzięcie. Dochodziło w ten sposób do zintegrowania „szerokiej rzeszy ludności wielkomiejskiej, małomiasteczkowej i wiejskiej” oraz jej powiązania z władzami komunistycznymi (por. Nowakowski, 2005, s. 21). Wynikało to z ideologii marksistowskiej i marksistowskiej koncepcji sportu, według której wychowanie fizyczne tworzyło integralną część ogólnego systemu wychowania człowieka.

Spartakiady swoją formułą nawiązywały do organizowanych od 1921 roku przez Gimnastyczną Federację Związków Robotniczych (Federace dělnických tělocvičných jednot) partyjnych publicznych dni gimnastycznych, będących wynikiem rozłamu wewnątrz gimnastycznych organizacji robotniczych. Jednak ich nazwa okazała się mało atrakcyjna i zbyt pospolita, dlatego założyciel GFZR, Jiří František Chaloupecký, zaczął intensywnie wymyślać nowe nazwy, które by w sobie łączyły postępowość rewolucyjnych tradycji z wychowaniem fizycznym, a jednocześnie miały międzynarodowy charakter. Zainspirowany postacią Spartakusa, legendarnego gladiatora, który poprowadził bunt niewolników, a według ówczesnej ideologii był pierwszym przywódcą rewolucji proletariatu, zaproponował przejęcie rosyjskiego terminu *spartakiada*. Nazwa ta dość szybko zadomowiła się również w innych językach, gdyż była trafna i prosta (por. Morkes, 2010).

Ze spartakiadami konkurowały imprezy organizowane przez Towarzystwo Sportowe „Sokół”, organizację powstałą w Pradze w 1862 roku z inicjatywy Miroslava Tyrša i Jindřicha Fügnera, której celem było rozwijanie działalności kulturalno-oświatowej na niwie gimnastyki oraz mocne zaangażowanie w proces odrodzenia narodu w Czechach, co powodowało łączenie jej z osobą pierwszego demokratycznego prezydenta Czechosłowacji, Tomáša Garrigue’a Masaryka, symbolem odrodzenia się państwa czeskiego i osobą bardzo popularną w Czechosłowacji. Taka sytuacja działała na niekorzyść

rządowych imprez sportowych, dlatego partia komunistyczna doszła do wniosku, że nowe imprezy o nazwie spartakiada będą nie tylko świetnymi imprezami sportowymi, ale także dobrym narzędziem propagandowym, doskonałym działaniem przeciwko stale żyjącej w świadomości obywateli tradycji „Sokoła”. Spartakiady stały się więc narzędziem propagandy i manipulacji politycznej, najważniejszym rytuałem komunistycznego kalendarza uroczystości państwowych, a ze względu na swój rozmach i masowość unikatowym wydarzeniem na skalę światową, dlatego prezydent Antonín Zápotocký, pełniący swoją funkcję w latach 1953–1957, stwierdził:

[Spartakiáda] musí navázat na všechny, třeba staré, ale dobré a osvědčené národní tradice masovosti, lidovosti a jednoty. Nesmí přezírat, naopak musí přebírat vše, co bylo dobré a masové v našich dosud konaných sokolských sletech, olympiádách a spartakiádách (cyt. za: Roubal, 2016, s. 119).

Podobne stwierdzenia spotykamy w *Příručím slovníku českého jazyka* (1935–1957), gdzie w haśle *spartakiáda* istnieje cytat:

Naše spartakiády daleko překonaly někdejší všesokolské slaty.

Pierwsza ogólnopństwowa spartakiada, do której przygotowywała się Praga w 1955 roku (zapewnienie miejsc noclegowych i wyżywienia, synchronizacja komunikacji miejskiej), nawiązywała do historycznej spartakiady na praskich Maninách w 1921 roku (por. „Od zahájení slavné maninské uplynulo právě v těchto dnech 34 let.”, *Příruční slovník českého jazyka*, 1935–1957). Nie przypadkowo wydarzenie to zostało również włączone do programu obchodów X rocznicy wyzwolenia Czechosłowacji przez Armię Czerwoną. Pokazano na niej 29 układów gimnastycznych, w których wystąpiło 1 690 000 ćwiczących.

Kolejne spartakiady były organizowane co 5 lat aż do 1985 roku, z wyjątkiem roku 1970, kiedy ze względu na wydarzenia polityczne związane z 1968 rokiem i inwazją wojsk Układu Warszawskiego władze czechosłowackie całe wydarzenie podzieliły na kilka mniejszych imprez, obawiając się, że zbyt duża kumulacja osób zmieni się w manifestację polityczną. Wszystkie spartakiady miały być organi-

zowane na dużą skalę, dlatego też imprezy te odbywały się na Strahovie, stadionie wybudowanym w 1926 roku o powierzchni 63 000 m² (około ośmiu boisk piłkarskich) i mieszczącym 250 000 widzów, będącym wówczas największym obiektem tego typu na świecie. Spartakiady zostały zaakceptowane w społeczeństwie czeskim, co potwierdza fakt, że odstąpienie od organizacji olimpiady w 1990 roku z powodu zmian ustrojowych w wyniku aksamitnej rewolucji w 1989 roku, wywołało sprzeciw znacznej części społeczeństwa (por. Roubal, 2006, s. 41).

Głównym celem spartakiad jako zorganizowanych i zsynchronizowanych publicznych ćwiczeń grupowych była manifestacja wspólnoty narodowej, jednolitego ideowo narodu, doskonałego fizycznie i duchowo, którego reprezentanci (zwłaszcza przedstawiciele płci męskiej) stają się synonimem sprawności, siły, odwagi, dyscypliny, zdrowia, piękna i szczęścia. Idealnym środkiem do tego typu przekazu stało się ludzkie ciało, kryjące w sobie niesamowity potencjał konceptualny i metaforyczny, a zbiorowe akty performatywne ćwiczących mężczyzn – nową formą komunikacji, manipulacji i indoktrynacji (por. Szymański, 2020, s. 319). Parafrazując P. Roubala, największego chyba znawcę tematu czechosłowackich spartakiad, powołującego się w kwestii ludzkiego ciała na J. A. Mangana, można powiedzieć, że jest ono niezawodną, stabilną i najbardziej przekonującą metaforą polityczną, której siła tkwi w jej pozornej niepolityczności, gdyż opiera się na niezmiennych prawach natury. Formując odpowiednio grupę ludzi, zdolność tę można wzmocnić i stworzyć obraz organicznie zjednoczonej całości i homogenicznej zbiorowości (por. Roubal, 2005, s. 10).

Obrazy prezentowane na pierwszych spartakiadach demonstrowały głównie etos rolnika i robotnika, wykorzystując aranżacje przedstawiające różnego rodzaju maszyny fabryczne, koła zębate, gwar i ruch itp., oraz walkę o pokój różnych klas społecznych ze sztyndarami w ręku. Jak zauważa K. Szymański, widz mógł się poczuć jak w *theatrum mundi*:

[...] całość bardziej przypominała monumentalne inscenizacje teatralne z awangardowymi numerami choreograficznymi niż pokazy sportowe, akcentowano raczej symbole zewnętrzne (stroje, mundury, narzędzia, broń) niż wygimnastykowane ciała, którym powierzano jedynie funkcję nosicieli atrybutów ideologicznych (Szymański, 2020, s. 322).

Pokazy skupiały się bardziej na dużej liczbie ćwiczących, gdyż bohater grupowy występujący jako idealnie dopracowany organizm, reprezentował najważniejsze ideologiczne dogmaty. Poszczególne jednostki tworząc jednolitą masę, będąc jednym z wielu, mogły wyrażać jedynie odpowiednie i słuszne poglądy. M. Stasiak stwierdza:

[Propaganda komunistyczna] karmiła się zwyczajnością, odwoływała do sfery obowiązków, życiowych powinności. Nawet jeśli proponowała rozwiązania na przyszłość, nawet kiedy projektowała fantastyczne wizje, czyniła to w odniesieniu do tego, co ma w założeniu być właśnie normalnym, codziennym życiem (Stasiak, 2009, s. 77).

Dopiero później zaczęto iść w stronę jakości, pomniejszając grono występujących i skupiając się na bardziej wyrafinowanych i skomplikowanych układach. Zmienił się również przekaz polityczny, który już w mniejszym stopniu demonstrował ćwiczących jako przodowników pracy, a raczej jako beneficjentów nowo zbudowanego państwa, korzystających z dóbr i zasobów socjalizmu. Skupiono się głównie na kategorii „piękna” u ćwiczących kobiet, a kategorii „siły” u mężczyzn, akcentując bardziej ciało męskie i traktując je jako kluczowy nośnik znaczeniowy. Świadczy o tym fakt, że w ćwiczenia władze zaangażowały wojsko, tworząc z niego główny punkt programu i wzór do naśladowania w nadchodzącym kryzysie męskości lat osiemdziesiątych.

Jak w swojej koncepcji dotyczącej pojęcia kultury fizycznej podaje L. Oates-Indruchová, w czasach komunizmu doszło do gwałtownego przesunięcia akcentu z formy ciała na jego funkcję, co niesło za sobą pewne konsekwencje w postaci znoszenia różnic płciowych i pozostawiając ciało genderowo nienacechowane (por. Oates-Indruchová, 2002, s. 976–977). W tym wypadku jednak dualizm ciała męskiego i kobiecego jeszcze bardziej się uwypuklił w celu zachowa-

nia rytualności wystąpień, zbudowanej na opozycji okrycie – nagość, rygor – swoboda, kontrola – spontaniczność, symetria – asymetria.

Niemiecki historyk Jan Assmann rytualność uznaje za formę wspierającą pamięć kulturową właśnie ze względu na osobistą partycypację w zgromadzeniach:

[...] nie sposób zyskać udziału w pamięci kulturowej inaczej niż przez uczestnictwo. [...] Powtarzające się regularnie rytmy służą przekazywaniu i rozpowszechnianiu podtrzymującej tożsamość wiedzy, a tym samym reprodukcji kulturowej tożsamości. Rytualne powtarzanie zapewnia grupie społecznej koherencję w czasie i przestrzeni (Assmann, 2024, s. 72).

Rytualne zachowania pełnią więc funkcję tak skalającą, jak okalającą, zapewniając poczucie bezpieczeństwa i spójności oraz wywołując poczucie przynależności do grupy uprzywilejowanej².

Znawca problematyki czechosłowackich spartakiad, P. Roubal, przyczynę wspomnianej już dialektyki męskości i kobiecości upatruje w schematycznym rozmieszczeniu znaczków względem osi x i y, po których poruszali się występujący (por. Roubal, 2006, s. 39), o czym wspominali również komentatorzy:

A každý ze sto čtyři a čtyřiceti cvičenců musí znát přesně své místo v sestavě, aby ani při hromadném vystoupení na Strahově neztratil orientaci (<https://www.youtube.com/watch?v=JUtrL3NoGLc>).

W odróżnieniu od kobiet ćwiczący mężczyźni poruszali się w ramach prostolinijnych układów geometrycznych, trzymając się wytyczonej znaczkami drogi, a choreografia gimnastyczna zorientowana była poziomo (u kobiet miała raczej charakter pionowy), wyrażając gotowość do działania, otwartość na wyzwania i zdolności fizyczne. Jednak do pełnej idealizacji i estetyzacji męskości doszło dopiero z wejściem na stadion przedstawicieli czechosłowackiej armii.

² Za przykład mogą posłużyć masoni, czyli grupa wolnomularzy, będący organizacją o charakterze elitarnym, skoncentrowaną na duchowym samodoskonaleniu jednostki i społeczeństwa poprzez rytuały, symbolikę (np. cyrkiel, węgielnica) i pracę nad moralnością, łącząc przedstawicieli różnych środowisk (intelektualiści, przedsiębiorcy) i dążąc do braterstwa ponad podziałami.

Największym zainteresowaniem wśród widzów cieszyły się pokazy ćwiczących żołnierzy na olimpiadach w 1980 i 1985 roku, w których osiągnęli oni dzięki zaangażowaniu choreografów, najwyższy poziom, chociaż wojsko czechosłowackie zaznaczyło swoją obecność już na drugiej spartakiadzie w 1960 roku i od razu stało się jej kluczowym, obligatoryjnym i kulminacyjnym punktem programu z ustalonym układem ćwiczeń, powiązanych odpowiednią dramaturgią.

Chcąc w pełni zrozumieć fenomen wystąpień wojskowych i tak dużą popularność wśród szerokiej publiczności, warto przytoczyć szerszy fragment opisu, w którym K. Szymański wykorzystał narzędzia dyskursu erotycznego³.

Zaczynał się od wbiegania sprintem tłumu mężczyzn z krzykiem „hurra!!!” z czterech narożników na zupełnie pusty stadion. W ciągu 40 sekund, z zapierającą dech prędkością i spektakularną witalnością, 13 824 zawodników zajmowało pozycje na „znaczkach” i zapełniło całą powierzchnię Strahova. [...] Pokazy zaczynały się – jak na grę wstępną przystało – od nieforsownych figur i łagodnych przemieszczeń. Ćwiczący wykonywali skłony, przysiady i wymachy niczym w porannej gimnastyce; szeregi powoli kroczyły, posuwając się i wzajemnie ogarniając; grupy nachodziły na siebie z przeciwnych kierunków, obejmując się bądź przenikając i zlewając w jedną masę. Potem przychodziły działania coraz intensywniejsze. Gimnastycy przegrupowują się dynamiczniej. Kolumny formują się w okręgi, gwiazdy i fale. Układy zmieniają się szybciej. Żywa materia męskiej masy ścieśnia się i rozpręża. Spartakiadziści zbiorowo tańczą, trzymając się za ręce, opierają o siebie, robią przewroty i stójki, tworzą rozbudowane, zespołowe figury i minipiramidy – obserwujemy w tym wszystkim różnego rodzaju interakcje, dotykania, obejmowania, ściskania, ocierania [...]. Mężczyźni trenują w rytualnym skupieniu i naprężonych pozach: wyciągają się, unosząc ręce do góry, i skłaniają, wypinają i przeginają na boki, przeciągają bicepsy i prężą klatki piersiowe [...]. Ale ostatecznie jednak ilość przechodzi w pewną jakość [...]. Tłum ćwiczących żołnierzy zamienia się w ciało zbiorowe – ekstrakt męskiego erotyzmu – oraz w panseksualny ornament ze sznytem specyficznego, socjalistycznego *glamouru*. Po fazie *plateau* – paradzie różnych konfiguracji ćwiczeń – przychodzi w końcu kulminacja występu: tzw. *letky*. Mężczyźni tworzą na stadionie, bez jakich-

³ Podobne podejście zastosował Jan Švankmajer, czeski plastyk, eseista i reżyser, który w swoim dziele *Fyzkultura ve službách erotismu a militarismu* (1976), zestawiał ze sobą fotografie z układów gimnastycznych żołnierzy z 1975 roku z ilustracjami do tekstów markiza de Sade’a.

kolwiek mechanicznych podpór, kilkumetrowe piramidy ludzkie, które zamieniają się w żywe trampoliny czy raczej wyrzutnie, wystrzeliwujące co chwila ciała gimnastyków, szubujące ostro i wysoko w powietrze. Tym orgiastycznym wysokom towarzyszą stosowne „wyszczały” muzyki [...]. Serie wytrysków albo fajerwerków z wzlatających w powietrze postaci stanowią ostateczny akt gloryfikacji męskiego ciała i sprawności (Szymański, 2020, s. 328–331).

Według G. Gajewskiej, dyskurs erotyczny „zagospodarowuje nie-wykorzystane pokłady seksualnej energii i pożądania. Z jednej więc strony erotyzm ściśle wiąże się z naturą [...], a z drugiej strony, oddzielając pożądanie od funkcji reprodukcyjnych, przenosi nadmiar energii oraz wytworzonej na tym gruncie pomysłowości w obszar kultury” (Gajewska, 2013, 45). Warto więc zwrócić uwagę na pewną konotację związaną z ubraniem ćwiczących żołnierzy – skoro układy choreograficzne emanowały ukrytym erotyzmem, to występujący epatowali odkrytymi ciałami, pokazując swoją dobrze zbudowaną muskulaturę (by dołączyć do grupy ćwiczących, trzeba było przejść pewnego rodzaju selekcję). Stali się nosicielami ukrytej symboliki cielesności i seksualności, reprezentowanej przez wysportowane, atrakcyjne wizualnie ciało, co ówczesna prasa charakteryzowała jako *mráz jdoucí po zádech*. Jednak, jak zauważa P. Roubal (2005, 11), miało to niewielki związek z promowaniem sportowego czy zdrowego stylu życia:

Żołnierze wystawiali swoje młode, szczupłe i opalone ciała na publiczny widok jedynie w mocno podciętych i dopasowanych śnieżnobiałych spodenkach oraz równie białych tenisówkach, skarpetkach i frotkach na przegubach. Ćwiczyli więc topless. Ich obraz zapierał dech w piersiach [...] (Szymański, 2020, 327).

Projekcja reminiscencji idei człowieka socjalistycznego, a zwłaszcza żołnierza, widoczna była również u ówczesnych i późniejszych pokoleń. Świadczą o tym chociażby takie nawiązania, jak:

I přes nepříznivé počasí v roce 1975 dokázali chlapi s nadšením a elánem předvést svou skladbu a přesvědčit o své vysoké úrovni (https://www.youtube.com/watch?v=Oh3lAZgWo2Q&list=RDOh3lAZgWo2Q&start_radio=1).

Slavnost mladosti, pohybu a radosti (https://www.youtube.com/watch?v=Oh3lAZgWo2Q&list=RDOh3lAZgWo2Q&start_radio=1).

A už jsou tady, páni-kluci, kluci jako vítr, kluci jak šídla. Jakoby se shlédli ve svých starších kamarádech, vojácích, a každý sprintuje, jak nejrychleji umí, na svou značku. Ti v prvních řadách až sto padesát metrů a každý chce být první, nejrychlejší. Se spontánností sobě vlastní vtrhli na strahovskou plochu (https://www.youtube.com/watch?v=IYHoHIj6kG8&list=RDIYHoHIj6kG8&start_radio=1).

Velmi zvědaví jsme byli na Svazarm. Co jen ti chlapi dokázali – s přetěžkým kovovým dvojkrúžím si pohrávali jako s pírskem (<https://www.youtube.com/watch?v=JK50rTx-zpU>).

Přehlídka mládí, krásy a radosti z pohybu (<https://www.youtube.com/watch?v=dCXKNr7ZVBA>).

Takie komentarze, rozumiane jako „wypowiedź omawiająca aktualne wydarzenia, uwagi wypowiedziane o kimś lub o czymś” (Szymczak, 1978, s. 970), są wyrazem emocjonalnego zaangażowania względem reprezentowanej w nich rzeczywistości, którą nie tylko opisywały, ale wręcz „produkowały”.

Wychowanie do męskości w Czechosłowacji lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych to studium formowania męskości w cieniu państwa autorytarnego. Było to wychowanie nie tyle do bycia sobą, ile ku czemuś – ku roli, obowiązkowi, wzorcowi mężczyzny, który nie czuje, nie pyta, nie zawodzi. W tym procesie język i ciało odgrywały fundamentalną rolę. Jedno kształtowało sposób myślenia i emocjonalnej ekspresji, drugie – sposób obecności w świecie. Model męskości był silnie związany z ideologią państwa. Mężczyzna miał być lojalny wobec systemu, pracowity, zdyscyplinowany, zdolny do poświęceń dla kolektywu (indywidualność zagrażała spójności społecznej i była systemowo wypierana). Męskość stała się narzuconą normą i jej została podporządkowana fizyczność oraz język.

Styl językowy komentarzy dotyczących wystąpień żołnierzy na Strahovie i wpływających na wyobrażenia o mężczyźnie w epoce socrealizmu oparty jest na prostej opozycji binarnej „wygrana – przegrana”. Wygrana ma tutaj konotacje rywalizacji, wspólnotowości, ewokuje drogę do zwycięstwa, eliminując wszelkie możliwe słabości psychiczne i fizyczne niedoskonałości, np.:

Skladba armády představovala při všech předcházejících spartakiádách vrchol obtížnosti a přesnosti. Skladby armády dokumentovaly vysokou úroveň tělesné zdatnosti našich mladých obránců vlasti a stejně tak je to mu i při letošní spartakiádě. Náročná choreografie skladeb armády při dřívějších spartakiádách má letos své pokračování. Náročnost pohybu se dokonce stupňuje. Diváci nejsou ochuzeni o známé letky jedinců z vysoké pyramidy do náručí svých kamarádů. Stejně tak jako v roce 1975 bude působit jednoduchý úbor – jen bílé trenýrky a opálená těla (https://www.youtube.com/watch?v=Oh3lAZgWo2Q&list=RDOh3lAZgWo2Q&start_radio=1).

Komentátoři v swoich stonovaných wypowiedích, protože emocjonalność komentarzy musiała mieścić się w odpowiednich granicach dopasowanych do przekazu telewizji państwowej, akcentowali również poczucie wspólnoty i zbiorowości, która mówiłaby w imieniu całego narodu jednym głosem, np.:

Strahov volá; sejdeme se opět na Strahově; všichni jsme dnes na Strahově; všichni držíme palce; stanové městečko na Vypichu dostalo nové obyvatel – spartakiádní cvičence a tak, jak to vidáme i v kasárnách, i sem za vojáky přicházeli jejich blízcí: rodiče, manželky, dívky a někdy už i potomci. Ti všichni se pak sešli ještě jednou – na stadionu (<https://www.youtube.com/watch?v=JUtrL3NoGLc>).

W celu intensyfikacji przekazu męskości i wizji prawdziwego mężczyzny oddanego narodowi i ojczyźnie używano w komentarzach fachowego słownictwa wojskowego, np.:

Z Vypichu je to sem na Tomanovu louku jenom kousek. Jednotlivé části skladby se tu secvičují do naprosté dokonalosti. Jedna růžice, která má šestnáct paprsků po devíti cvičencích, to je vlastně základní cvičení celek – četa (<https://www.youtube.com/watch?v=JUtrL3NoGLc>),

oraz metaforycznych określeń wojennych, np.:

V těchto dnech těsně před spartakiádními vystoupeními šlo už spíše o získání přesné orientace v prostoru, o sládní všech cvičebních bloků do jednolitého tvaru (<https://www.youtube.com/watch?v=JUtrL3NoGLc>),

by bardziej uwypuklić różnice między zwykłym mężczyzną i nadczłowiekiem w postaci żołnierza. Wszystko jest to możliwe dzięki dyscyplinie, subordynacji, rygorowi i poświęceniu, czyli cechom, będącym pewnego rodzaju potwierdzeniem słuszności wprowadzo-

nych zasad ustrojowych oraz wychowawczych i które znalazły swoje odzwierciedlenie w ówczesnych komentarzach, np.:

[...] důkaz socialistické výchovy mládeže; disciplína během nácviku; díky těžké práci se už tradičně setkáváme s působivými nápady ve vystoupeních Svazarmu, tentokrát to byly lavičky, které se dají různě skládat a z nichž se dala dokonce vytvořit neobyčejná parastavebnice (<https://www.youtube.com/watch?v=IY-asXdxE5o>).

Ćwiczenia żołnierzy i pojawiające się komentarze były odpowiedzią na obserwowany kryzys męskości w społeczeństwie czechosłowackim, a zarazem miały być cudownym panaceum na całą sytuację. Armia zaczęła pełnić funkcję nośnika męskości jako symbolu. Wystąpienia mężczyzn w ramach normalizacyjnych spartakiad nie tworzyły odpowiedniej równowagi do wystąpień kobiet ani z punktu widzenia jakościowego, ani ilościowego. Wynikać to mogło z szerzącego się trendu w postaci pasywnej formy sportu (oglądanie i kibicowanie), które dynamicznie wypierał jego aktywne uprawianie. Istotnym czynnikiem był również wiek, ponieważ większość męskiej populacji należała jeszcze do generacji spadkobierców „Sokoła”. Ćwiczenia mężczyzn nie miały więc rozmachu układów gimnastycznych kobiet, jak również brakowało im synchronizacji i dynamiki wystąpień żołnierzy, których pokazy stały się symbolem promowanej męskości normalizacyjnej i godnych wzorców do naśladowania: odwagi, tężyzny fizycznej, zdyscyplinowania oraz opiekuńczości i zdolności zapewnienia bezpieczeństwa⁴, jak również stabilności i trwałości reżymu komunistycznego, gdyż „społeczeństwo socjalistyczne miało być silne i zdrowe – i jako takie przygotowane do walki o wykonanie planu, ale też do walki z imperializmem, do której ponoć

---

⁴ Wiąże się to z historią seryjnego mordercy, Jiříego Straki. W okresie od 17 lutego do 16 maja 1985 zaatakował na obszarze Pragi łącznie jedenaście kobiet, a brutalność jego ataków stopniowo rosła. Ostatecznie został oskarżony o trzy morderstwa, dwie próby usiłowania zabójstwa, pięć gwałtów, trzy napady i pięć kradzieży. Miał w tym czasie jedynie 16 lat. Ponieważ swoje zbrodnie popełnił w okresie zbliżającej się 6. czechosłowackiej spartakiady, nazywany jest „spartakiadowym mordercą”.

w każdej chwili mogło dojść” (Skotarczak, 2015, s. 177). Kategoria męskości w Czechosłowacji lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych została zredefiniowana i zbudowana na nowo w oparciu i wizerunek żołnierza ze wszystkimi jego konotacjami społeczno-politycznymi (por. Roubal, 2016, s. 208–218).

O ile spartakiady miały być elementem składowym szerzej zakrojonej kultury socjalistycznej, nie mogło zabraknąć jej powiązań ze sztuką, zwłaszcza muzyką. Parafrazując słowa Janna Kuhnaua (XVII wiek), muzyka odwraca uwagę obywateli od władzy i uniemożliwia patrzeć rządzącym na ręce (por. Gwizdalanka, 1999, s. 21). Wplątanie dzieła sztuki, w tym wypadku utworu muzycznego, w sieć rozgrywek politycznych, owocuje powiązaniem utworu z bieżącą sytuacją, nagromadzeniem ukrytych konotacji niepożądanych, a propagowanych przez systemy reżimów opresyjnych, pod promowanymi konotacjami pozytywnymi i wzbudzenie zainteresowania u szerszego grona odbiorców. Świadczy o tym chociażby utwór Michala Davida *Poupata* (muzyka: M. David, F. Janeček, słowa: J. Machek) z 1985 roku:

Krásný úděl máte dnes, kráčet k zítřku, žít a kvést.
Krásný úděl, před očima růst, vzhůru k výškám, každou chvíli kus.
Když se podaří, co se dařit má, když rozkvete růže z poupěte.
Když se podaří, co se dařit má, tak je přece krásně na světě.

Chociaż rozważania na temat związku między preferowanym stylem muzyki a ustrojem politycznym są ryzykowne, można by stwierdzić, że charakterystyczną cechą utworów muzycznych służących celom propagandowym⁵ jest ich prostota i optymizm (por. Gwizdalanka, 1999, s. 14). Przedstawiony utwór pokazywał możliwe wykorzystanie potencjału, ukrywającego się w połączeniu popularnej muzyki dyskotekowej z propagowaniem szczęśliwej młodości w epoce socjalizmu.

⁵ W dniach 20–29.05.1948 r. odbył się w Pradze Międzynarodowy Zjazd Kompozytorów i Krytyków Muzycznych, na którym sformułowano zasady estetyki normatywnej socrealizmu na wzór tych, które już obowiązywały w Związku Radzieckim. Krytyce została poddana zarówno muzyka poważna, jak i popularna, zalecono odpowiednie gatunki muzyki, nawiązanie do folkloru i skupienie się na utworach z „postępowymi” tekstami (por. Gwizdalanka, 1999, s. 213).

Chwytna melodia i radosny, zrozumiały tekst, nie dający możliwości do głębszej interpretacji, nadawały się do tego celu idealnie (por. Gwizdalanka, 1999, s. 22).

M. Głowiński słusznie zauważa, że wszystkie komunistyczne widowiska sportowe są w środkach masowego przekazu przedstawiane z zachowaniem ściśle określonych reguł i swoistym językiem propagandowego schematu (por. Głowiński, 1992, s. 78–79). W kwestii problematyki spartakiad sytuacja prezentuje się identycznie. Zsynchronizowane ćwiczenia grupowe miały jeden podstawowy cel: kreować i konstytuować pozytywny wizerunek państwa oraz sprawującą w nim władzę partii, jak również promować wizerunek idealnego człowieka socjalistycznego i budować więź z ideologią, z którą wielu mieszkańców nie mogło lub nie chciało się identyfikować. Stały się najważniejszą platformą łączącą tendencje polityczne, społeczne, kulturalne i sportowe.

Literatura

- ASSMANN, Jan. (2024). *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- BARTEKOVÁ, Danka i ŠTULAJTER, Matúš. (2013). *Športovná diplomacia*, Banská Bystrica: Belianum.
- BOGDANOWSKA, Monika. (2003). *Komentarz i komentowanie*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- DĚKANSKÝ, Jan. (2008). *Sport, média a myty*, Praha: Dokořán.
- DUBISZ, Stanisław. (2003). *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. I–V. Warszawa: wydawnictwo PWN.
- FIDELIUS, Petr. (2016). *Řeč komunistické moci*. Praha: Triáda.
- GAJEWSKA, Grażyna. (2013). O przedmiotach nacechowanych erotycznie z perspektywy studiów nad rzeczami. *Teksty Drugie*, 2013(1–2), 45–59.
- GĄSOWSKI, Tomasz. (2009). Sport i polityka – wzajemne relacje. Wprowadzenie do problematyki badawczej. W: Gąsowski, Tomasz i Bielański, Stefan (red.). *Sport i polityka w dwudziestowiecznych państwach totalitarnych i autorytarnych* (s. 9–20). Kraków: Instytut Historii UJ.
- GĄSOWSKI, Tomasz i BIELAŃSKI, Stefan (red.). (2009). *Sport i polityka w dwudziestowiecznych państwach totalitarnych i autorytarnych*. Kraków: IH UJ.

- GŁOWIŃSKI, Michał. (1992). *Rytuał i demagogia. Trzydzieści szkiców o sztuce zdegradowanej*. Warszawa: Open.
- GODLEWSKI, Piotr. (2006). *Sport w Polsce na tle politycznej rzeczywistości lat 1944–1956*. Poznań: Akademia Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego.
- GWIZDALANKA, Danuta. (1999). *Muzyka i polityka*. Kraków: Polskie Wydawnictwo Muzyczne.
- HAHULA, Agnieszka. (2013). Spartakiada – zawody sportowe w Czechosłowacji w dobie dominacji Związku Sowieckiego. *Historia Slavorum Occidentis*, 1(4), 179–185.
- HAVELKOVÁ, Hana a OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (eds.). *Vyvláštěný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- HĄDZELEK, Kajetan (red.). (1987). *Mała encyklopedia sportu*, t. 2. Warszawa: Sport i Turystyka.
- KALOUS, Jan a KOLÁŘ, František (eds.). *Sport v komunistickém Československu 1945–1989*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů.
- KRAWCZYK, Zbigniew. (2000). *Sport w zmieniającym się społeczeństwie*. Warszawa: Akademia Wychowania Fizycznego im. Józefa Piłsudskiego.
- LIPONSKI, Wojciech. (2012). *Historia sportu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- MACURA, Vladimír. (2023). *Šťastný věk a další studie o literatuře a kultuře dvacátého století*. Praha: Academia.
- MATKOWSKI, Artur. (2011). *Sport a język współczesnego polskiego dyskursu społecznego*. Racibórz: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Raciborzu.
- MORKES, František. (2010). *Jak vzniklo slovo „spartakiáda“*. Převzato 11. 4. 2025 z: <https://plus.rozhlas.cz/jak-vzniklo-slovo-spartakiada-6646932>.
- NOWAKOWSKI, Andrzej. (2005). *Zarządzanie kulturą fizyczną w Polsce w latach 1944–2001*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- OATES-INDRUCHOVÁ, Libora. (2002). Genderově bezpříznakový diskurs? Tělo v teorii tělesné kultury. *Filosofický časopis*, 50(6), 971–989.
- OATES-INDRUCHOVÁ, Libora. (2015). Řekni, kde ty traktoristky jsou? Kulturní reprezentace genderu v pozdním socialismu. In: Havelková, Hana a Oates-Indruchová, Libora (eds.). *Vyvláštěný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989* (s. 393–426). Praha: Sociologické nakladatelství.
- OLIVOVÁ, Věra. (1989). *Odvěké kouzlo sportu*. Praha: Olympia.
- Příruční slovník českého jazyka* (1935–1957). Převzato 10. 7. 2025 z: https://psjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledej&heslo=spartakiada&where=hesla&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=spartakiada&ps_artfrom=0&ps_numcards=9&numchange=no&not_initial=1
- ROUBAL, Petr. (2005). Krása a síla – genderový aspekt československých spartakiád. *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 6(2), 10–14.
- ROUBAL, Petr. (2006). Jak ochutnat komunistický ráj. Dvojí tvář československých spartakiád. *Dějiny a současnost*, 6, 38–41.
- ROUBAL, Petr. (2015). Tělo národa: Československé spartakiády z pohledu generalderu. In: Havelková, Hana a Oates-Indruchová, Libora (eds.). *Vyvláštěný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989* (s. 321–350). Praha: Sociologické nakladatelství.
- ROUBAL, Petr. (2016). *Československé spartakiády*. Praha: Academia.
- SEKOT, Aleš. (2008). *Sociologické problémy sportu*. Praha: Grada Publishing.
- SKOTARCZAK, Dorota. (2015). Tematyka sportowa w kinie PRL. In: Skotarczak, Dorota i Bittner, Karolina (red.). *W kręgu kultury PRL: Sport* (s. 177–186). Poznań: Instytut Historii UAM.
- SKOTARCZAK, Dorota i BITTNER, Karolina (red.). *W kręgu kultury PRL: Sport*. Poznań: Instytut Historii UAM.
- Slovník spisovného jazyka českého*. (1960–1972). Praha: Academia.
- STASIAK, Marcin. (2009). Między „homo faber” a „homo ludens”. Wzorec bohatera sportowego w polskich mediach w latach 1949–1955. In: Gąsowski, Tomasz i Bielański, Stefan (red.). *Sport i polityka w dwudziestowiecznych państwach totalitarnych i autorytarnych* (s. 75–86). Kraków: IH UJ.
- STRACHOVÁ, Milena. (2015). Organizace sportu v Československé republice v letech 1952–1989. In: Kalous, Jan a Kolář, František (eds.). *Sport v komunistickém Československu 1945–1989* (s. 46–59). Praha: Ústav pro studium totalitních režimů.
- SZULC, Paweł. (2015). Ideologizacja sportu w okresie stalinowskim na przykładzie Województwa Szczecińskiego. In: Skotarczak, Dorota i Bittner, Karolina (red.). *W kręgu kultury PRL: Sport* (s. 49–59). Poznań: Instytut Historii UAM.
- SZYMCZAK, Mieczysław (red.). (1978). *Słownik języka polskiego*, t. 1. Warszawa: PWN.
- SZYMAŃSKI, Karol (2019). Degeneration of the homosexual phantasm in the Czechoslovak „normalization” cinema. *Soudobé dějiny*, 26(2–3), 288–349.
- SZYMAŃSKI, Karol (2020). *Krawiec, książę i chłopaki z brązu. Fantazmat homoseksualny w powojennym kinie czechosłowacki*. Kraków: Universitas.
- WAIC, Marek. (204). *Tělovýchova a sport ve službách české národní emancipace*. Praha: Karolinum.
- WINNICZUK, Lidia (2008). *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

ZE ZJAWISK WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA CZESKIEGO

Já na to dlabu!

I don't care!

MILAN HRDLIČKA

Západočeská univerzita v Plzni

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4976-8286>

E-mail: Milan.Hrdlicka@ff.cuni.cz

Abstract: The article presents selected and frequent cases in everyday communication when various reasons (inconvenient statements, social taboos, excessive expressivity) force a speaker not to use the direct designation of a real phenomenon. In respect to other participants in communication he uses an euphemism (*He passed away instead of He died*), various forms of lexical substitution (*I don't give a damn for it!*, *I'll go nuts!*) and the deformation of a pejorative expression (*I fly into a rage!*), he does not finish a phrase (*I don't give a .../shit/*) or leaves out some expression (*I'll smack.../you on the chops/*).

Abstrakt: Článek přibližuje vybrané, hojně užívané případy v každodenní komunikaci, v nichž mluvčí z různých důvodů (nevhodnost vyjádření, společenské tabu, přílišná expresivita výrazu aj.) nevolí přímé pojmenování dotyčné skutečnosti. Nahrazuje jej s ohledem na ostatní

účastníky komunikace mimo jiné vyjádřením eufemistickým (*zemřel – odešel; není již mezi námi* aj.), nebo různými způsoby (zejména lexikální) substituce (*Já na to kašlu / dlabu / pečuji* aj.; *Já se z toho posměju; Ty krásou!*), deformací pejorativního vyjádření (*To mě sejíř; Ty vado!*), popř. nedořečením (*Já se na to vyto...; On se z toho snad poto...*) či vynecháním (elipsou) příslušného výrazu (*Já ti jednu...*).

Keywords: current spoken language, unfinished phrase, expressivity, ellipsis, vulgarism, euphemism, silence, speech taboos, speech etiquette, forming words, derivation, substitution

Klíčová slova: běžné mluvená čeština, nedořikávání, expresivita, elipsa, vulgarismus, eufemismus, mlčení, řečové tabu, řečová etiketa, tvoření slov, odvozování, substituce

Možnosti řečového vyjádření expresivity, a to jak kladně, tak i záporně laděné, jsou v češtině, podobně jako v jiných jazycích, četné a různorodé, co do intenzity poměrně detailně odstupňované. Ztvárnění expresivity se ve výpovědích může (vedle roviny zvukové, tu z prostorových důvodů pomineme) zřetelným způsobem projevovat (A) jednak na rovině mluvnické, (B) jednak také v plánu lexikálním. V řečové komunikaci se ovšem gramatické prostředky a citově zabarvená slovní zásoba často vyskytují ve vzájemné součinnosti a funkční provázanosti.

(A) Je známou skutečností, že se citové rozpoložení mluvčího může odrážet ve výrazové expresivitě výpovědi, v její aktualizaci, resp. v ozvláštnění její struktury, srov. *Nikdy se sem už nevrátím!* x *Nikdy, nikdy se sem už nevrátím!* Jindy se může jednat o řečové uplatnění formy v jiné, pro ni nezvyklé komunikační roli (funkci), srov. rozdíl mezi výpověďmi *Tady si sedni a napiš mu!* x *Tady si sedneš a napíšeš mu!* apod.

Působením nejrůznějších emocí dochází rovněž (k nezáměrnému) porušování pravidelné (nebo obvyklé) stavby výpovědi – jde o citově motivované opakování, o kladení pauz (*Já... já... já to opravdu nevěděl...*), o dramatické přerušování výpovědi (*Ale já vám tady přeče... – Poslyšte, ne. Prosim vás, to ne! ...*), o hromadění nevětných výpovědí (*Katastrofa! Hotová katastrofa! Tohle udělat!*), a další, blíže viz M. Čechová a kol. 2011, s. 277n. V komunikaci býváme rovněž svědky osamostatňování větného členu (*Moře, to miloval nade vše*), inverze aktuálního členění výpovědi (*Do Brna přeče jedeme!*) a dalších osvědčených postupů.

(B) Z obdobných příčin a s obdobným záměrem se v řečové komunikaci explicitně užívá i mnohých prvků z roviny lexikální. Co se lexému s expresivním příznakem týče, vyčleňují se obvykle pojmenování kladná (pojmenování zdrobnělá a domácká – *dědeček, Jeníček*, jména lichotivá – *tetinka, dívěnka* aj.) a lexikální jednotky s polaritou opačnou (jde o nejrůznější výrazivo povahy posměšné, zhrubělé, hanlivé až vulgární, např. *doktůrek, babizna, dědek, fotr, sráč* aj.), blíže M. Čechová a kol., 2011, s. 117n.

V komunikaci se často stává, že se v ní z nejrůznějších příčin (tabuové téma, jiné důvody společenské povahy, riziko zmínění nežádoucích, nelibých jevů, přílišná ex-

presivita či možné trapné vyznění sdělení aj.) od explicitního vyjádření ustupuje a volí se prostředky odlišné, mnohdy zjemňující.

Mezi neužívanější patří hojně eufemismy (kupř. místo výrazů o *úmrtí* se užije zmírňujících vyjádření, jako např. *opustil nás, odešel navždy, zesnul, skončil, dotlouklo jeho srdce* aj.); společensky obtížně přijatelný výraz *tlustý* se zpravidla nahrazuje eufemistickými lexémy *silný, plnoštíhlý, korpulentní*; adjektivum *chudý* bývá substituováno výrazem *sociálně potřebný*, srov. rovněž *slepý* vs. *nevidomý, hluchý* vs. *neslyšící* atd. Z obdobných příčin se také uplatňuje tzv. litotes, čili „zjemňující“ užití antonym, srov. *dopadl špatně – nedopadl nejlépe, je nemocný – není zdrav, lže – nemluví pravdu, je podnapilý – je společensky unavený* aj. (blíže Čechová a kol., 2011; Hrdlička, 2022 aj.).

Nezastupitelné místo má v řečové komunikaci specifický postup, totiž mlčení (srov. sousloví *výmluvné mlčení*), tedy ticho, pauza, odmlka, zkrátka explicitní verbální „nekomunikace“ (blíže viz Vaňková, 1996), a také některé frekventované řečové jevy, které mu jsou svou podstatou a povahou blízké. Máme v této souvislosti na mysli především elipsu, popř. i apoiopezi.

S elipsou, v tuzemské odborné literatuře dostatečně popsanou, se v emotivně laděných výpovědích setkáváme velmi často. Zastavíme se proto pouze u jednoho zajímavého variantního případu. V eliptické výpovědi *Já ti jednu...!* je vynechán společensky problémový (nevhodný) výraz typu *vrazím / vlepím / ubalím / fláknu* (nepochybně tím bývá míněn *políček*, resp. *facka*). Neméně častá je však i alternativa se substitučním výrazem *to - Já ti jednu to...!* Onen zástupný výraz *to* se nadto může v různých kontextech prostřednictvím některých prefixů verbalizovat a následně fungovat jako autonomní přefigované verbum: *Já se na to vyto* (vykašlu, vyfláknu, vybodnu, vykvájnu aj.) – *vytentovat se na něco, na někoho; On se z toho málem poto* (podělal aj.) – *potentovat se z něčeho, z někoho* apod.

Jindy se z výše uvedených důvodů užívá ještě jiných jazykových prostředků – opisů, dalších substitucí, deformací apod. Zmíníme pro ilustraci alespoň několik ukázek.

V názvu příspěvku figuruje (dnes už poněkud ustupující) vyjádření *Já na to dla-bu*, které je synonymem mírnějšího *Já na to kašlu* i ostřejšího *Já na to pečů, Já na to hážu bobek*. Do téže množiny se pak řadí velmi expresivní (vyloženě vulgární) *Já na to prdím, Já na to seru* apod. Je zajímavé, že v některých případech, dost možná pro naznačení bezprostřední souvislosti obou vyjádření, si dotyčný substituční výraz ponechává totožnou počáteční hlásku. Namísto vulgárního (*Jdi do prdele!* se setkáváme (*Jdi do prčic!, do prkvančic!*, srov. i zaklení *do prkýnka dubovýho!* Podstatně umírněnější spojení *To mě sejří* nezřídka nahrazuje vulgární *To mě sere*, nevhodné vyjádření *Já se z toho poseru* má v současné řečové praxi hojně užívanou paralelu *Já se z toho posměju, picnu* atd.

Je jisté a pochopitelné, že oblast pejorativně, až vulgárně laděných expresivních výrazů nepatří do centra pozornosti. Na druhou stranu ji však podle našeho soudu

nelze zcela přehlížet, ignorovat ani ji tabuizovat. Ostatně o nemalé pozornosti věnované této „neprestížní“ slovní zásobě současné češtiny svědčí nemálo odborných lexikologických prací z doby nedávné (viz např. Ouředník, 1992; Suk, 1993; Sochová a Poštolková, 1993 aj.) i ze současnosti.

Literatura

- ČECHOVÁ, M. a kol. (2011). *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- HRDLÍČKA, M. (2022). Nebyla šťastná, nebo byla nešťastná? *Bohemistika*, 22(3), 476–477.
- OUŘEDNÍK, P. (1992). *Šmírbuch jazyka českého. Slovník nekonvenční češtiny*. Praha: Ivo Železný.
- PORÁK, J. (1956). Aposiopese v současné češtině. *Slovo a slovesnost*, 17(3), 132–139.
- SOCHOVÁ, Z. a POŠTOLKOVÁ, B. (1994). *Co v slovnících nenajdete*. Praha: Portál.
- SUK, J. (1993). *Několik slangových slovníků*. Praha: Inverze.
- VAŇKOVÁ, I. (1996). *Mlčení & řeč*. Praha: Institut sociálních vztahů.

RECENZJE, OMÓWIENIA, NOTY

Hrdličkovo hledání místa češtiny mezi ostatními jazyky

Hrdlička's search for the place of Czech among other languages

JIRÍ HASIL

Univerzita Karlova v Praze

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9245-4493>

e-mail: jiri.hasil@ff.cuni.cz

Na jaře roku 2025 vydalo pražské nakladatelství Karolinum v edici *Studia Philologica Pragensia* monografii Milana Hrdličky nazvanou *Čeština mezi jazyky*¹. Recenzovaly ji Jana Svobodová z Ostravské univerzity a Darina Hradilová z olomoucké Univerzity Palackého.

Milan Hrdlička náleží ke zkušeným a dlouholetým vysokoškolským učitelům, který se v Ústavu bohemistiky pro cizince a komunikace neslyšících na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy věnuje výchově zahraničních bohemistů a na katedře

¹ Milan Hrdlička, *Čeština mezi jazyky*. Praha: Karolinum, 2025, 124 s. ISBN 978-80-246-6075-2.

českého jazyka a literatury Fakulty Pedagogické Západočeské univerzity výuce budoucích češtinářů. Svou badatelskou činnost věnuje především české morfologii, lingvodidaktice češtiny jako cizího jazyka, teorii jazykové kultury, současnému českému jazyku, zajímají ho i otázky translatické se zaměřením na teorii překladu uměleckých textů.

Na obálce na zadní straně monografie se čtenář může dočíst, že „práce zachycuje četné poznatky a podněty z autorovy dlouhodobé výuky zahraničních bohemistů u nás i ve světě. Neotřelé nahlížení češtiny optikou jiného, často diametrálně odlišného civilizačního rámce přináší cenné postřehy a výzvy, které by rodilému mluvčímu jen sotva přišly na mysl. První oddíl *Jazyk a národ* pojednává o nedořešené otázce kontur našeho národního jazyka i o dalších nosných a nezřídka přehlížených tématech (jazyk a národní charakter, rysy řečového chování Čechů). Druhá část *Jazyk a jeho akvizice* zpracovává vybrané aktuální jevy dnešní češtiny. Závěrečná kapitola *Jazyk a překlad* se pak věnuje bázevým otázkám této disciplíny s ohledem na umělecký text. Celou publikaci prostupují kontrastivní pohledy na češtinu a na pestré aspekty jejího řečového užívání. Je určena širokému okruhu zájemců o češtinu jako jazyk mateřský, druhý a cizí.“

První část je tematicky rozčleněna do šesti kapitol, jež se dále člení do jednotlivých subkapitol. Hrdlička zde představuje celou řadu specifických pohledů na český jazyk. Nepřináší výsledky svého výzkumu, ale vychází z publikovaných závěrů nejen lingvistů, ale i historiků a sociologů a klade čtenáři otázky. Nepředkládá mu svá řešení, ale vede ho k tomu, aby si názor vytvořil čtenář sám. Snad i proto jsou některé Hrdličkovy názory kontroverzní, až provokativní a jednostranné. Platí to kupříkladu o jeho hodnocení československého a tzv. československého jazyka (vychází při tom z ne příliš pozitivního hodnocení historika Jana Rychlíka). Pomíjí fakt, že v desátých a první polovině dvacátých let 20. století tento koncept byl s ohledem na mezinárodní kontext plně funkční (o tom, že v druhé polovině 20. let měl být opuštěn, není pochyb).

Ojediněle se Milan Hrdlička dopouští jistých omylů způsobených nejspíš nepozorností při konečné úpravě textu, např. vliv pražské univerzity na češtinu se nemohl projevit ve 13. století (univerzita, jak známo, byla založena až v r. 1348; vliv na vývoj češtiny ale mohly mít farní školy, jichž v Praze v té době byl počet neobvykle vysoký; Jaroslav Porák uvádí, že jich bylo 25!). Jinde autor píše o Hořovických trubičkách, evidentně ale jde o známou cukrovinku pocházející z Hořic v Podkrkonoší známou jako Hořické trubičky.

Ve druhé části se autor věnuje především české gramatice. Pozornost obrací k dílčím jednotlivostem, které obvykle rodilým mluvčím češtiny zcela unikají, ale pro cizince jsou velmi důležité. Všimá si gramatických kategorií majících i nemajících oporu v objektivní realitě, příznakovosti a bezpříznakovosti jednotlivých jazykových

kategorií, věnuje se i variantnosti a anomáliím v češtině. Zvláštní pozornost zaměřuje k číslovkám. Pro rodilé mluvčí jsou přínosné i podněty plynoucí z akvizice češtiny cizinci (zápor větný a členský, jména obyvatelská i příslušníků národů, univerbizace, ústup flexe, substantivizovaná adjektiva, k užití singuláru a plurálu – *košík angreštu, košík malin...*).

Texty jednotlivých kapitol Hrdlička publikoval již dříve v časopisech (velmi často v *Bohemistyce* a *Českém jazyku a literatuře*) i ve sbornících (na původní uveřejnění poctivě odkazuje). V kapitole o jménech obyvatelských i jménech příslušníků národů postrádáme zmínku o nominativu plurálu, který je nejen pro cizince obtížný (*Angličané, Angličani, Angličanové*, ale *Francouzi, Francouzové*, neexistující **Francouzé; Poláci*, neexistující **Poláké*, jiný význam mající *Polákové* atd.). V kapitole o jednom typu univerbizace jde častěji o proces univerbizační a derivační, než o proces univerbizační a abreviační. Pozitivně hodnotíme Hrdličkovo plédování po pospisování dubletního zakončení u dativu singuláru posesivních adjektiv: *divil se babiččinu / babiččině důchodu* apod.

Třetí část zaměřuje Milan Hrdlička na translatologii. Návaznost na předchozí kapitoly je logická a pochopitelná. Ukazuje totiž na další možnosti využití češtiny v komunikaci. Věrně svému dlouholetému zájmu se Hrdlička zaměřuje na problematiku překladu uměleckých textů. Čtivé jsou zejména kapitoly o ekvivalenci a adekvátnosti uměleckého překladu, o zaměření překladatele na čtenáře, o překladu jinojazyčných pasáží v uměleckém textu i o překladu záměrných gramatických a pravopisných chyb v textu. Tuto část završuje inspirativní kapitola translatologicko-lingvodidaktická, o tzv. překladatelské tiché poště.

Hrdličkova monografie je přínosná a cenná především v předkládání otázek a v upozorňování na ty jevy v češtině, jež bývají často českými lingvisty i uživateli jazyka přehlíženy či nedoceňovány. Rozhodně stojí za přečtení. Jsme přesvědčeni, že zaujme jak odborníky, tak i laiky.

Nakladatelství Karolinum monografii vydalo počátkem roku, v jehož poslední čtvrtině Milan Hrdlička oslaví své půlkulaté životní jubileum (nar. 16. 10. 1960). Jistě se naskytne příležitost mu při této příležitosti poblahopřát. Hrdlička je autor pilný (z jeho pera pocházejí jak texty ryze odborné, tak i jazykové blogy a texty beletristické), my, čtenáři jeho děl, věříme, že monografie *Čeština mezi jazyky* není jeho opusem posledním, ale že se dočkáme textů dalších. Hodně inspirace a sil k jejich vytvoření, Milane!

K R O N I K A

Devátý ročník Komárkovy jazykovědné Olomouce

The ninth annual Komárek Linguistics Conference in Olomouc

JINDŘISKA SVOBODOVÁ

Univerzita Palackého v Olomouci

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4304-7090>

e-mail: jindriska.svobodova@upol.cz

V říjnu roku 2016 byla na Katedře bohemistiky Univerzity Palackého v Olomouci zahájena tradice pravidelných konferencí hlásících se k odkazu jednoho z nejvýznamnějších představitelů zdejší lingvistické bohemistiky prof. Miroslava Komárka. Jednotlivá setkání buď tematicky navázala na výzkum čelních představitelů katedry bohemistiky (např. kolokvium pořádané roku 2023 s názvem *Člověk a jeho text*, věnované památce prof. Jana Kořenského), nebo byla věnována úžeji zaměřeným badáním specifického jazykového výzkumu. Letošní devátý ročník se uskutečnil ve dnech 27. a 28. února a jeho organizátoři Michaela Kopečková a Petr Pořízka jej zasvětili mluvené češtině.

S plenární přednáškou vystoupili Václav Jonáš Podlipský a Šárka Šimáková a zaměřili se v ní na vztah mezi fonetickou flexibilitou a stabilitou fonologického systému. Jejich výzkum byl založen na čtyřech psycholingvistických

Bohemistyka, 2025 (4) © The Author(s). Published by: Adam Mickiewicz University in Poznań, Open Access article, distributed under the terms of the CC Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International licence (BY-NC-ND, <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

studiích, jež se lišily zdrojem fonetického posunu. Probandy jejich bádání se staly odlišné skupiny mluvčích (např. mladí mluvčí ze slezských měst nebo rodilí mluvčí, a to děti i dospělí, již si osvojují, případně na vysoké úrovni ovládají angličtinu), u nichž byl zkoumán fonetický posun. Výsledky analýz ukázaly, že mluvčí spontánně přizpůsobují fonetické parametry své řeči kontextu, ale jejich fonologický systém zůstává vůči narušením či případným změnám odolný. Větší přizpůsobivost se prokázala u dětských mluvčích a tento fakt potvrzuje význam, který má raná jazyková zkušenost pro formování řečových vzorců; fonologickou stabilitu dospělých mluvčích pak zajišťuje dlouhodobá ochrana jazykové struktury před vlivy odlišné výslovnosti.

Na plenární přednášku navázal první blok vystoupení věnovaných v úvodní části problematice výslovnosti češtiny jako druhého jazyka. Tanja Kocjančič a Jitka Veronková v příspěvku nazvaném *Vliv pozice hlásek R a L ve slabice na jejich výslovnost v češtině jako L2* představily výsledky výzkumu věnovaného výslovnosti čínských a korejských studentů češtiny, již obvykle vykazují potíže s vnímáním a produkcí českého R a L, neboť v jejich rodných jazycích podobný kontrast neexistuje. Jeho absence vede na jedné straně ke špatnému rozlišení mezi těmito dvěma hláskami ve fázi percepce, na straně druhé způsobuje jejich nesprávnou výslovnost, a tím také sníženou srozumitelnost ve výslovnosti druhého jazyka. Obě hlásky, R i L, jsou tak důležitým cílem při nácviu výslovnosti. Autorky ve svém výzkumu sledovaly výslovnost těchto „problematických“ hlásek v odlišných specifických pozicích před nácviem výslovnosti i po něm. S využitím ultrazvukových snímků poskytujících zpětnou vazbu zjišťovaly, které pozice vykazují po cíleném nácviu největší pokrok a které se naopak jeví jako nejobtížnější. Jitka Bielen ve svém příspěvku *Příčiny problematických jevů v české výslovnosti polských bohemistů* zúročila dlouholeté zkušenosti z Jagellonské univerzity v Krakově a zaměřila se na problematické jevy ve výslovnosti polských studentů češtiny, jež obvykle přetrvávají po celou dobu jejich vysokoškolského studia a jež souvisejí především s procesem zvnitřnění slyšeného jazykového materiálu. Typické jevy problematické výslovnosti autorka ilustrovala na řadě příkladů z vlastní praxe a jejich analýzou ukázala na význam nácviu poslechu s porozuměním, jenž by měl předcházet fázi produkce, tedy samotnému nácviu výslovnosti.

Úvodní blok uzavřela Tanja Kocjančič příspěvkem *Artikulační analýza českých slabických a neslabických /r/ a /l/, obě souhlásky mohou v češtině fungovat jako slabický vrchol, takže se mohou realizovat jako slabické i neslabické varianty*. Autorka předvedla výsledky analýzy, ve které sledovala, nakolik „slabíčnosť“ těchto hlásek ovlivňuje jejich artikulaci. Výsledky výzkumu neukázaly rozdíl mezi slabickými a neslabickými variantami, obě také mají podobné tvary a polohy jazyka; jazyk přitom vykazoval velkou stabilitu ve své aktivní části (přední část jazyka pro /r/

a /l/) a rostoucí variabilitu v zadních částech, které se aktivně nepodílejí na artikulaci těchto dvou zvuků.

Opolední blok zahájil Jan Volín s příspěvkem *Prominence modálních sloves v souvislých narativních*. V korpusu vytvořeném z nahrávek audioknih čítajícím na 16 000 slov se zaměřil na přízvuchnost těchto sloves v předem připravených monologických textech. Prominenci modálních sloves pak sledoval s ohledem na jejich pozici ve výpovědi i na jejich sémantiku a zjistil, že přízvuchnost či nepřívuchnost těchto sloves je ovlivněna kontextem a sémantickou strukturou výpovědi. Radek Škarnitzl v příspěvku *Případy netypického přízvukování v češtině* sledoval výskyt dvouslabických anakruzí (tedy nepřívuchných slov na počátku prozodické fráze, např. „A ‘zase ‘bylo ‘jaro.“), jež byly dosud popisovány výlučně jako záležitost jednoslabických slov (v neformálních projevech jsou ovšem anakruze běžné i ve dvou- či případně víceslabičné podobě), a jednoslabických mluvnických taktů (případy, ve kterých dochází k tzv. střetu přízvuků a jimž se jazyky vyhýbají, např. „Byl ‘v Praze, ‘Brně ‘a ‘Olomouci“). Materiál k analýze autor získal jednak z nahrávek zpravodajů Českého rozhlasu I a II, jednak z audioknih namluvených profesionálními mluvčími. Typová odlišnost mluvčích obou skupin ukázala na potřebu sledovat tento jev v závislosti na kontextu promluvy. Žaneta Dvořáková a Veronika Štěpánová v příspěvku *I mému dědovi říkali pan Vějkrychta, asi se jim to lépe vyslovovalo...* sledovaly problematickou výslovnost osobních jmen. Materiál k analýze poskytly dotazy adresované jazykové poradně Ústavu pro jazyk český AV ČR a dopisy zaslané do pořadu Českého rozhlasu *O původu příjmení*. Získaný soubor autorky klasifikovaly s ohledem na etymologii příjmení, případné záměny jejich hláskových podob, kolísání kvantity či přizpůsobování hláskového skladu příjmení obvyklé české fonotaktice. Autorky ve svém bezesporu užitečném výzkumu navázaly na starší podobně zaměřené práce a ukázaly, že jeho potřebnost je stále aktuální, neboť jména jsou integrální součástí lidské identity a jakýkoli nevhodný zásah do jejich podoby může být zdrojem nedorozumění. Příspěvek Jany Vlčkové *Mluvený projev mezi technikou a kulturou aneb od postoje k artikulaci* byl věnován souvislosti mezi technickou přípravou těla a kvalitou mluveného projevu, a to zejména v oblasti dechu, artikulace a rezonance. Autorka ve svém výzkumu dokazuje, že principy řečové kultury a zásady hlasové techniky se propojují a zvládnutí techniky hlasové produkce je jedním z významných předpokladů pro dosažení komunikačních cílů.

Trojici vystoupení „pozdňe odpoledního“ bloku věnovaných řečovému tempu v projevech převážně mediální produkce zahájil Petr Pořízka s příspěvkem *Výslovnost pod lupou: Jak se měň úroveň artikulace českých vokálů u moderátorů vlivem komercializace médií po roce 1990?* Autor se v něm věnoval především změnám ve výslovnosti českých vokálů u moderátorů v třicetiletém období „polistopadového“ vývoje, obsáhlým korpusovým šetřením prokázal značné rozdíly ve

výslovnosti moderátorů veřejnoprávních a komerčních médií a ukázal na negativní vliv komerčních médií na standardy řečové praxe. Jitka Veronková hledala ve svém příspěvku *Vztah tempa řeči a mezipauzových úseků ke stavbě textu zpravodajského typu* odpověď na otázku, nakolik se mluvčí shodnou ve způsobu členění souvislého textu (např. v délce mezipauzových úseků, umístění předělů mezi nimi či jejich souladu se syntaktickou a významovou strukturou textu) a zda se v projevech různých mluvčích objevují obdobné temporální vzorce. Materiálově vycházela z nahrávek textu zpravodajské relace realizovaných laickými mluvčími, obsahujících pravidelné strukturní části. Výzkum prokázal vztah mezi tempem řeči a strukturní částí zpravodajského textu a potvrdil vliv individuálních představ mluvčích o žánru, jež ovlivňují způsob členění projevu. Michaela Svatošová v příspěvku *Možnosti výpočtu a zobrazování lokálních změn tempa řeči* představila novou metodu výpočtu a vizualizace těchto změn, jež zohledňuje inherentní trvání hlásek. Trvání hlásek je ovlivněno řadou faktorů, které se daná metoda pokouší normalizovat a ukázat jejich význam při vyjádření komunikačně relevantních funkcí. Analýze změn artikulačního tempa byly podrobeny projevy rozhlasového zpravodajství, možnost dalšího využití ale nabízí předem nepřipravené texty, např. politické debaty.

Dopolední blok druhého jednacího dne byl věnován projevům laických mluvčích. Michaela Kopečková sledovala současné tendence v jejich výslovnosti v závislosti na regionální příslušnosti. V příspěvku *Realizace rázu a protetických hlásek v dialogu mluvčích z různých nářečních oblastí* představila výsledky analýzy padesáti osmi mluvčích ze všech čtyř hlavních nářečních skupin zaměřené na tendenci k vynechávání rázu a realizaci proteze a prokázala, že vynechávání rázu je vyšší u mluvčích z Moravy a Slezska než z Čech; ve výzkumu přitom zohledňovala významné sociální faktory, jako pohlaví, věk či profese respondentů. Karel Jirovec v příspěvku *Suprasegmentální nářeční rys jako prostředek emfáze u mluvčích jihočeského nářečí* analyzoval reliktní přízvuk na předposlední slabice ve výpovědích mluvčích jihozápadočeské podskupiny české nářeční skupiny. Významným přínosem provedeného výzkumu je jeho široké časové rozkročení. Autor totiž analyzoval projevy laických mluvčích napříč čtyřmi generacemi mezi lety 1890–2004. Specifický nářeční rys společný pro celou jihočeskou skupinu se v čase vyvíjí a u současných mluvčích se ustaluje jako akustický prostředek emfáze. Jeho užití je u mluvčích posledních dvou generací již nedůsledné a výskyt je často spojen se zdůrazňováním informací v emocionálně zabarvených výpovědích. Jindřiška Svobodová a Jan Kij se v příspěvku *Mluvíme, nebo píšeme v chatech?* věnovali analýze online komunikace a svým výzkumem se snažili prokázat, do jaké míry se chat přibližuje mluvenému či psanému jazyku. Po stanovení markerů obou systémů vyhledávali jejich prostředky v autentických chatových komunikacích, analyzovali přitom více než 500 ukázek tohoto typu komunikace realizované převážně mezi mlu-

včími ve věku 16–26 let a pozornost přitom věnovali i podílu neverbální složky komunikace realizované např. emotikony. Výsledky aktuálně provedeného šetření srovnali s podobně zaměřeným starším výzkumem a potvrdili výchozí hypotézu, že je v chatech výraznější zastoupení rysů mluvenosti a tento specifický typ komunikačního aktu de facto představuje mluvený jazykový projev realizovaný písmem.

Dopolední blok uzavřely Jana Hoffmannová a Lucie Jílková příspěvkem *Výraz cože v mluvené komunikaci: otázky pravé vs. nepravé podivové*. Autorky v něm sledovaly funkce výrazu „cože“ v pravých a nepravých otázkách. V pravých otázkách vedle synonymně užitého výrazu „prosím“ napomáhá tento prostředek naplnit klasickejší tazací komunikační funkci (tedy odstranění informačního deficitu) a může sloužit pro vyjádření žádosti o zopakování informace. Vedle toho ale uvozuje také nepravé, podivové otázky s výrazným pragmatickým pozadím, v nichž mluvčí vyjadřují údiv, překvapení, případně pochybnosti, nedůvěru nebo neshodu. Autorky ve své analýze využily psané i mluvené korpusy ČNK a sledovaly vliv užitého kódu na frekvenci tohoto výrazu v obou typech otázek.

Závěrečný odpolední blok zahájily Lucie Radková a Jarmila Mádrová příspěvkem *Hodný a zlý policajt: dva kriminalisté ze seriálu Stíny v mlze pohledem kvantitativní lingvistiky*. Autorky na materiálu scénáře kriminálního seriálu provedly frekvenční analýzu projevů kriminalistů a podezřelých, případně svědků či informátorů, zaměřenou na morfosyntaktickou a lexikální charakteristiku jejich promluv. Svým výzkumem se snažily prokázat odlišnosti promluv tzv. „hodného“ a „zlého“ policajta ve sledovaných aspektech (dominance výskytu určitých slovesných osob v singulárních či plurálových tvarech, podíl sociolektismů, charakter jazykových struktur apod.), potenciál využití výsledků výzkumu realizovaného na uměleckém textu autorky vidí i v autentických situacích, např. při školení kriminalistů. Také Marek Lollok v příspěvku *Stylizace mluvené komunikace v současném českém dramatu* analyzoval texty uměleckého funkčního stylu (konkrétně vybrané současné hry českých dramatiků Petra Kolečka, Petra Zelenky a Jiřího Havelky). V dramatickém dialogu sledoval napětí mezi spisovností, příznačnou pro veřejný charakter komunikace, a nespisovností, obvyklou v neformální soukromé komunikaci, významným aspektem výzkumu jsou způsoby evokace zvukové stránky promluv. Miloš Vondráček v příspěvku *Nepůvodní předložkové a spojkové výrazy v mluvené komunikaci* sledoval slovnědruhovou konverzi v procesu jejich přesunu z psané formy komunikace do mluvené. Během tohoto procesu dochází k desémantizaci i funkčnímu posunu těchto výrazových prostředků i ke změnám jejich pragmatické charakteristiky. Závěrečný příspěvek Jany Bílkové *Modální částice s imperativem v mluvené češtině* byl věnován kombinaci modálních částic (výrazy epistémické modalit jako „asi“, „možná“, „snad“, „určitě“) s imperativními tvary sloves („Možná tam nechod.“, „Určitě se ozvěte.“) v mluvené češtině. Autorka sledovala, na-

kolik se tyto prostředky epistémické modality ve spojení s imperativem podílejí na vyjadřování různých apelativních postojů a komunikačních funkcí, jako jsou např. rady, výhrůžky, povolení, návrhy či přání.

Široké tematické rozkročení dílčích příspěvků věnovaných analýze projevů mluvcích laických i profesionálních, stejně jako rodilých i nerodilých i přesahu mluvené komunikace do komunikace psané ukázalo potřebnost podobně zaměřeného setkání a oběma organizátorům patří dík za to, že na konferenci *Mluvená čeština v současném lingvistickém výzkumu* vytvořili prostor pro setkání lingvistů, kteří svůj výzkum orientují právě do oblasti mluvené komunikace. Živé debaty v přátelském ovzduší na jednáních i v kuloárech i autentické výměny názorů jsou pak jasným dokladem toho, že osobní setkání jsou i v dnešní době sociálních sítí nepostradatelnou a nenahraditelnou součástí odborné jazykovědné práce.